

Acta Semiotica Estica VIII

Acta Semiotica Estica VIII

Tartu 2011

SISUKORD

EESSÕNA	7
DANIELE MONTICELLI Kultuur kui (de)konstruktsioon. Eelmärkused Juri Lotmani ja Jacques Derrida teooriate võrdlemiseks	10
ANDREAS VENTSEL Hegemooniline tähistamine visuaalretoorika perspektiivist	26
OTT PUUMEISTER Subjekti konstrueerimine järelevalvesüsteemides	51
VILMOS VOIGT Joannis Barclaii “Icon Animorum” (1614): Euroopa rahvaste ja rahvuste varane karakteristik	74
TERJE LOOGUS Teksti kultuuriline võõrasus kui tõlkeprobleem	91
MAARJA LÄÄNESAAR Tõlkekriitika metafoorid ja terminoloogia	107
MARGUS TAMM Mis on kollektiivne autor?	125
KRISTIN VAIK Eesti imemuinasjuttude alguse- ja lõpuvormelitest	151
MARIA-KRISTIINA LOTMAN, MIHHAIL LOTMAN, REBEKKA LOTMAN Autometakirjeldus eesti luules IV	170

MÄRKAMISI**Rein Veidemann**

Semiootika elamus 197

Silvi Salupere

Semiootika suvekoolid Käärikul 210

Juri Levin

Vale semiootikast 218

Igor Gräzin

Postmoderni positiivne määratlus: uusprimitiivsus 221

KROONIKA 2010 231**ABSTRACTS** 251

Eessõna

Acta Semiotica Estica kaheksas number on seekord oma teemadelt homogeensem kui tavaliselt. Kaks temaatilist dominant, mis artiklitest välja kooruvad, on võimusuhted ja tõlkimine; kaks autorit, kelle teooriate poole ikka ja jälle pöördutakse, on Juri Lotman ja Michel Foucault.

Mainitud kaks märksõna, võimusuhted ja tõlkimine, on mõlemad esindatud ka kogumiku avaartiklis, **Daniele Monticelli** haaravas käsitluses, kus esmakordselt viiakse kokku kaks esmapilgul ühildamatut mõtlejat – Juri Lotman ja Jacques Derrida. Autori sõnul ei ole sellise ürituse põhjuseks pelgalt teoreetiline huvi, vaid tegemist on sekkumisega kultuuripoliitilisse diskursusse. Lotmani ja Derrida juurde tagasi minnes soovib autor eelkõige kriitiliselt ümber mõtestada kultuurilise identiteedi mõiste (mida tänapäeval kasutatakse ideoloogilise põhjendusena sotsiaalpoliitilistele konfliktidele), sätestades, et kultuuri toimimist ei tuleks seletada esmajoones identiteeti loova ja/või kinnitava protsessina. Olulisteks märksõnadeks on erinevus, dialoog ja tõlge. Just see on mehhanism, mille kaudu kultuur ennast pidevalt (de)konstrueerib.

Hegemoonilist tähistamist visuaalretoorika vaatevinklist uurib **Andreas Ventsel** foto näitel, mis kujutab 1950. aasta Nõukogude Eesti laulupidu. Peamisteks analüüsikategooriateks on troop, metafoor ja metonüümia, abiks Juri Lotmani retoorika- ning Ernesto Laclau ja Michel Foucault' võimukäsitlus. Võimuteema on kesksel kohal ka **Ott Puumeistri** põhjalikus, rohketes näidetega illustreeritud uurimuses sellest, kuidas subjekti erinevates järelevalvesüsteemides konstrueeritakse. Tänuväärne on autori püüd erinevaid mõisteid ja lähenemisi omavahel ühendada, luua aktuaalse probleemi käsitlemiseks veel puuduv ühtne teoreetiline raamistik.

Ungari vanameister **Vilmos Voigt** toob kultuurisemiootika rambivalgusse ühe 17. sajandil väga tuntud, kuid nüüd unustusehõlma vajunud teose – John Barclay “Icon Animorum”, Euroopa kultuuride võrdlemise traditsiooni kuuluva ühe varasema ja huvitavama

teose. Võrdlevale semiootikale pakub tänuväärset materjali eriti just selle raamatu kolmas teema – tosina Euroopa rahva kirjeldus. Artiklis analüüsitakse seda materjali Euroopa rahvaste ja kultuuride hilisemate iseloomustuste taustal.

Kaks artiklit käsitlevad tõlkeproblemaatikat. **Terje Looguselt** saame lugeda tasakaalustatud ja sisutihedat teoreetilist käsitlust, mida tähendab teksti kultuuriline “võõrasus” tõlkimise kontekstis, milliseid võõrasuse liike saab eristada ja milliseid probleeme võib võõrasus endaga tõlkimisel kaasa tuua. **Maarja Läänesaar** on läbi vaadanud ajakirjas Vikerkaar kümne aasta jooksul ilmunud tõlkearvustused ja üldistanud oma tähelepanekud tõlkekriitika hetkeseisu kohta. Vaatluse all on eelkõige kaks aspekti: tõlkekriitika oskuskeelsus (sh kriitiku võimalused terminoloogiliseks keelekasutuseks eesti oskuskeeleteooria ja -praktika kontekstis) ning tõlkimise mõtestamine Eestis laiemalt (sh metafooride kasutus tõlke kontseptualiseerimisel ning tõlkelisusega tegelemise määr üldse).

Margus Tamm püüab lahti seletada ja seejärel formuleerida kollektiivse autori mõiste. Kõigepealt piiritletakse mõisted ‘autor’ ning ‘kollektiivne autor’ ning antakse ülevaade ‘autori surma’ järel autorimõiste ümber kirjandus- ja kunstiteadustes toimunud diskussioonist. Näitematerjalina on analüüsis kasutatud kolme kollektiivset autorit – Nicolas Bourbakit, Luther Blissettit ning Subcomandante Marcost.

Kristin Vaik pakub lugemiseks ülevaatlikku käsitlust eesti imemuinasjuttude algus- ja lõpuvormelitest, keskendudes seejuures küsimusele, kuidas täidavad algus- ja lõpuvormelid neile muinasjutu struktuuris omistatud funktsioone. Artiklist tuleb reljeefselt esile, kuidas eesti imemuinasjutu algusvormelid loovad muinasjutu maailma ning lõpuvormelid toovad kuulaja taas tagasi olevikku ja “päris”maailma.

Artikliterubriigile paneb väärika punkti **Maria-Kristiina, Mihail ja Rebekka Lotmani** kõitev jätkukäsitlus autometafoeetilisusest eesti luules. Artikli seekordse, neljanda osa fookuses on värsirütm ning sellega seotud autometakirjelduslikud nähtused eesti värsis. Esmalt esitatakse värsirütmikäsitlemiseks vajalik teoreetiline taust, seejärel eristatakse värsirütmikäsitlemise mitmesuguseid autometakirjeldusliku ilmnemise võimalusi eesti luules.

“**Märkamiste**” rubriigis on ajalooline ja mälestuslik pool tasakaalustatud tähelepanekutega tänapäevastest, postmodernistlikuna määratletud kultuurist. Rubriigi avaloos kirjeldab **Rein Veidemann** isikliku kujunemisloo taustal oma teekonda semiootika juurde, tähenduslikke kokkupuuteid nii oluliste inimeste kui raamatutega ning aitab nõnda tänapäeva lugejal mõista olnud aegu ja neis tegutsenud inimesi. Möödunud aegu selgitavat lugemist pakub ka **Silvi Salupere** ülevaade legendaarsetest semiootika suvekoolidest, mis koondasid 1950.–70. aastatel Tartu lähedal asuvasse Kääriku spordibaasi Tartu–Moskva semiootikakoolkonna liikmeid ja olid tol ajal kahtlemata kõige olulisemad semiootikalased teadusüritused kogu Nõukogude Liidus. Suvetoolide sundimatu atmosfäär võimaldas kogeda tolle aja kohta ennenägematut akadeemilise diskussiooni vabadust, mida veel aastakümneid hiljem kõik osalised meenutavad. Selle juurde on paslik lugeda suvekoolide ühe aktiivse liikme **Juri Levini** teese “Vale semiootikast”, mis kanti ette neljandas suvekoolis. See on ka hea näide selle kohta, kuidas vaevalt kolmele leheküljele on võimalik mahutada hulk sisulist ja mõtlemapanevat informatsiooni. Rubriigi lõpetab **Igor Gräzini** hoogne arutlus ‘postmoderni’ mõiste üle, võrreldud arvukate näidete ja ootamatute assotsiatsioonidega.

“**Kroonika**” algab lühiülevaatega 2010. aasta tähtsamatest tegemistest semiootikavallas. Eraldi kirjutised on pühendatud XI semiootika kevadkoolile, Peeter Toropi sünnipäevakonverentsile, ning kolmele seminarile: orgaanilise vormi semiootika, ökosemiootika ja semiootiku vastutust käsitletud seminarile. Peeter Tinits kirjutab oma vahetusüliõpilase-kogemusest. Samuti on tavakohaselt ära märgitud kalendriaasta jooksul kaitstud magistri- ja doktoritööd.

Toimetajad

Kultuur kui (de)konstruktsioon. Eelmärkused Juri Lotmani ja Jacques Derrida teooriate võrdlemiseks

Daniele Monticelli

Viimaste kümnendite poliitilises ja sotsioloogilises diskursuses ning avalikus retoorikas on 'kultuuri' mõiste järk-järgult hakanud asendada selliseid diskrediteeritud ja kasutamiskõlbmatuid mõisteid nagu 'rass', 'etnos', mõnel juhul isegi 'rahvus', pärides samas nende mõistete koha konservatiivsetes poliitilistes agendades. Kultuuri mõistetakse seejuures kui kindlate piiridega suletud süsteemi, mida tuleb kaitsta välise mõjutuse eest.

Derrida ja Lotman arendavad oma keele ja kultuuri teooriaid lähtudes antistrukturalistlikust positsioonist, mis seab kahtluse alla keeleliste (ja muude semiootiliste) süsteemide suletuse ja eraldumise võimalikkuse. Artiklis võrreldakse sellise teoreetilise suunitluse peamisi komponente Derrida ja Lotmani töödes, keskendudes mõistetele 'peeglistruktuur', 'binarism', 'arvulisus'. Võrdlusest joonistub terviklikkuse, piiri ja vahenduse kontseptsioon, mis õõnestab identiteedidiskursuse pretensioone, kuna Lotmani semiosfääris ja Derrida tekstuaalsuse väljas tasakaalustab igasugust süsteemse sulgemise katset teine, vastassuunaline jõud. Lotmani "tõlkimatuse tõlget" ja Derrida *différance*'i analüüsitakse artiklis kui süsteemi piiridel toimuva avava vahetuse kirjeldamise sarnaseid viise.

Derrida ja Lotmani võrdlev käsitlus pakub olulisi vahendeid, seadmaks kahtluse alla kultuurilise identiteedi konservatiivseid arusaamu, mis toimivad tänapäeval ideoloogilise põhjendusena sotsiaalpoliitilistele konfliktidele. Kultuuri (de)konstruktiivne loomus, nii nagu seda kirjeldavad Lotman ja Derrida, vastandub üritustele näha kultuuri paratamatult antud ja lõplikult fikseeritud identiteetide/erinevuste allikana.

Märksõnad: Juri Lotman, Jacques Derrida, *différance*, tõlge, dialoog, kultuuriline identiteet.

Käesolev artikkel on esimene üritus kõrvutada (eelkõige hilisema) Lotmani ja Derrida teooriat; selle eesmärgiks ei saa seepärast olla detailne ja süstemaatiline käsitlus, mis ei mahukski ühteainsasse

artiklisse. Üritan pigem järgnevas joonistada välja antud võrdluse üldraamistiku ja näitan, kuidas Lotmani ja Derrida teoreetiliste lähenemiste loogikate vahel ilmneb teatud isomorfism. Nende teooriate sõlmpunktid ja nende sõlmpunktide vahelised suhted osutavad minu arvates sarnasele problemaatikale ja sarnastele viisidele seda problemaatikat käsitleda.

On mõistagi riskantne võrrelda kaht mõtlejat, kes – niipalju kui ma tean – mitte ainult pole kunagi üksteisele viidanud, vaid isegi ei tundnud kuigi hästi, või oleks vist õigem öelda – üldsegi mitte – üksteise tööd. Siinse ürituse põhjuseks pole aga ainult puhas teoreetiline huvi, vaid ka – nagu see uurimistöole tõukavate impulssidega sageli on – mure selle pärast, mis meie ümber on juhtumas. Antud mure saab selgeks, kui keskenduda sellele, kuidas ‘kultuuri’ mõiste ringleb ja mis kohta see omab tänapäeva poliitilises diskursuses.

Viimaste kümnendite poliitilises ja sotsioloogilises diskursuses ning avalikus retoorikas on ‘kultuuri’ mõiste järkjärguliselt hakanud asendama selliseid diskrediteeritud ja kasutamiskõlbamatuid mõisteid nagu ‘rass’, ‘etnos’, mõnel juhul isegi ‘rahvus’, pärides samas nende mõistete koha konservatiivsetes poliitilistes agendades. Võib siinkohal näitena mainida sellise tendentsi viimaseid arenguid otse Euroopa südames – Saksamaal ja Prantsusmaal. Kantsler Angela Merkel ja tema Bayeri CSU liitlane Horst Seehofer, aga ka sotsiaaldemokraat Thilo Sarrazin võtavad uue ja ennenägematult sõjaka hoiakuga üle saksa *Leitkultur*’i ehk domineeriva kultuuri motiivi¹, seades sellega kahtluse alla kogu sõjajärgse integratsioonipoliitika Saksamaal. President Nicolas Sarkozy alustab üleriigilist diskussiooni, et paika panna “prantslaseks olemise” ehk prantsuse kultuuri piirid. Mõlema puhul on muidugi tegemist demagoogilise katsega saada poliitilist kasu vastavates riikides ja kogu Euroopas levivast ksenofoobia lainest; selle katse juurde kuulub ka nt prantsuse kultuuriga mitte assimileeruvate romade riigist väljasaatmine või Seehoferi vastuseis “teistest kultuuridest” pärit (ehk Türgi ja Araabia päritolu) tööjõu juurdevoolule Saksamaale. Nendel hoiakutel on aga ka päevapoliitikast kaugemale ulatuvad alused ja tagajärjed. Tänapäeva konservatiivses identiteedidiskursuses mõistetakse

¹ Diskussiooni kohta, mis puhkes selle mõiste ümber Saksamaal juba 2000ndate aastate alguses, vt Pautz 2005.

kultuuri kui kindlate piiridega suletud süsteemi, mida tuleb kaitsta välise mõjutuse eest. Selline arusaam toetab müstifitseerivat ideed, mille järgi meie aja olulised sotsiaalpoliitilised konfliktid on tegelikult kultuuripõhised.

Isegi multikulturalistlikud arusaamad, mida võib teatud mõttes pidada katseks vastu seista kultuurilisele konservatismile, ei tundu tegelikult kuidagi seadvat kahtluse alla ülalmainitud kultuurilise identiteedi kontseptsiooni, multikulturalism lihtsalt rõhub vajadusele aktsepteerida ja toetada eri kultuuriliste identiteetide kooseksisteerimist samas sotsiaalses süsteemis. Puudulik kriitika kultuurilise identiteedi mõiste suhtes nõrgestab aga multikulturalistlikku positsiooni – kui Merkel näiteks väidab, et ‘multikulti’ on läbi kukkunud, on raske selliselt positsioonilt talle midagi vastu väita. Mõistagi tekitab eri kultuuride kooseksisteerimine vältimatult konflikte; kas me peaksime aga turvalisuse ja rahu nimel taotlema (nagu Merkel ja Seehofer) kõikide erinevuste assimileerimist *Leitkultur*’is? Ja veel olulisem: kas selline assimilatsioon, kas monokultuursus on võimalik (tänapäeval ja üldse)? Kas konflikt on ikka ainult kultuuride-vaheline, kas teatud kultuuri piiride sees valitseb iseenesestmõistetav ühtlus ja harmoonia?

Postkoloniaalsed ja kultuuriuuringud on oponeerinud lihtsustatud arusaamadele kultuurist, võttes kasutusele hübriidsuse mõiste, mis ähmastab piire eri kultuuriliste identiteetide vahel. Idee, et koloniseeritu (või immigrant) “nakatab” ja muudab kolonisaatori (või ‘põlisrahva’) kultuurimustreid, niipea kui ta neid kasutusse võtab, aitab õõnestada hegemooniliste *Leitkultur*’ide selgepiirilisuse ja autooomsuse presumptsiooni.²

Minnes tagasi Lotmani ja Derrida juurde, soovin järgnevas välja joonistada teistsugust võimalust kriitiliselt ümber mõtestada kultuurilise identiteedi mõiste. Küsimus pole pelgalt selles, kuidas erineva kultuurilise identiteediga inimesed saaksid rahulikult koos elada, ega selles, kuidas etteantud identiteetidid kohtuvad ja ristuvad nii, et tekib kolmas, hübriidne identiteet. Võrreldes Lotmanit Derridaga,

² Hübriidsuse teoreetikud kasutavad sageli ka ‘kreoliseerimise’ mõistet, mis teatavasti omab olulist kohta ka Lotmani kultuurisemiootikas (vt nt Lotman 2002: 2652–2654). Derrida on sarnaselt kasutanud ‘kontaminatsiooni’ mõistet. Siinkohal ma keskendun aga Lotmani ja Derrida käsitluse teistele aspektidele.

jõuan hoopis järeldusele, et kultuuri toimimist ei tuleks esmalt seletada identiteeti loova ja/või kinnitava protsessina. Selline teoreetiline järeldus mõjutab mõistagi eelkõige kultuuri uurimise viise; see aga puudutab omakorda kriitiliselt ka eelmainitud kultuuripoliitilist diskursust. Käesolev uurimus on selles mõttes mõeldud nii teoreetilise refleksiooni kui ka sekkumisena kultuuripoliitilisel väljal kooskõlas 1973. aasta “Kultuurisemiootika teeside” väitega, mille järgi “võib iga olulist teaduslikku ideed vaadelda kui katset tunnendada kultuuri ja kui kultuuri elu fakti“ (Ivanov jt 1998: 88).

Saussure'i pärand: sisemine ja väline

Esimene ilmne probleem Lotmani ja Derrida tööde kõrvutamisel seisneb selles, et kui Lotman eksplitsiitselt mõtestab oma semiootilist meetodit kui kultuuriteoreetilist meetodit, siis Derrida töödes ei omanda kultuuri mõiste kunagi eksplitsiitselt kesket positsiooni.³ Formuleerides antud lahknemist abstraktsemalt, võib öelda, et Lotman üldjuhul kirjeldab fenomene süsteemsel ehk tervikute tasandil – heterogeensus, asümmeetria, binarism ja nendega seotud tõlke mõiste rakenduvad näiteks keeruliste süsteemide – teksti, keelte ja teiste märgisüsteemide, kultuuride – omavahelistele suhetele. Oma erinevusteoorias opereerib Derrida pigem üksikute elementide, nt märkide, tähistajate ja tähistatavate tasandil.

Minu võrdlus lähtub aga intuitsioonist, et artikli alguses mainitud isomorfism ilmneb just nende kahe erineva analüüsis tasandi vahel. Selles mõttes pole antud võrdlus pelgalt kirjeldav/konstateeriv, vaid mingil määral ka täiendav/heuristiline. Alustada tuleb sellest, mis rohkem või vähem eksplitsiitselt moodustab nii Derrida kui ka Lotmani originaalse teoreetilise refleksiooni lähtepunkti: kriitiliselt arendav lähenemine Ferdinand de Saussure'i semiooloogilisele teooriale.⁴ Saussure'i lingvistika (ja semiooloogia) aluseks on teoreetiline

³ Juba esmapilgul võib täheldada, et sõna ‘kultuur’ ja sellega seotud tuletised ei esine Derrida teoste ühesainsaski pealkirjas, Lotmani puhul on asjad muidugi teisiti.

⁴ Lotmani kui semiootika puhul on see ilmselge (vt ka Lotman 2000: 4–6). Derrida kui filosoofi või nagu teda vahel defineeritakse, (prantsuse) mõtleja

käik, mida ma olen mujal nimetanud ‘totaliseerimise protseduuriks’ (vt Monticelli 2008) ja mille abil Saussure piiritleb keele süsteemi [*langue*] kui “enesesse suletud terviku” (Saussure 2000: 10), eraldades seda keele välistest (füüsilistest, füsioloogilistest, individuaalsetest jne) aspektidest. Strukturalism laiendas totaliseerimise protseduuri, mida Saussure rakendas keele uurimisel, igasuguste märgisüsteemide ja tekstide käsitlemisele. Seda, mida vahel nimetatakse “semiootiliseks reduktsionismiks”, on võimalik seletada ülalmainitud terminites kui teatud semiootilise ruumi (olgu see struktuur, süsteem, kood või tekst) piiritlevat eraldamist ja selle muutmist kindlapiiriliseks tervikuks, mille raames vastavate nähtustega seotud tähenduslikkuse ja identiteedi küsimused on ammendavalt uuritavad ja lahendatavad. Just sellest vaatepunktist saab võimalikuks asetada (koos Derridaga) strukturalistlik semiootika laiemasse teoreetilismetodoloogilisse konteksti ja tõsta esile selle kokkupuutepunkte lääne metafüüsikaga.

Nii Derrida kui Lotmani käsitlused seavad kahtluse alla Saussure’i totaliseeriva protseduuri, s.t keeleliste (ja muude semiootiliste) süsteemide suletuse ja eraldumise võimaluse. Nagu Lotman programmiselt väidab “Kultuuri ja plahvatuse” esimestes ridades: “Igasuguse semiootilise süsteemi puhul on põhiküsimusteks esiteks tema suhe välise, süsteemi piiride taguse maailmaga...” (Lotman 2001: 10). “Grammatoloogias” vastandub Derrida sarnaselt Saussure’i (ja paljude teiste) arusaamale, mille järgi kiri (*écriture*) kui “keele väline representatsioon” pole kuidagi olemuslikult seotud keele sisemise süsteemiga:

Välise suhe sisemisega on, nagu ikka, kõike muud kui lihtne väljaspoollus.

Välise tähendus on alati olemas sisemises, vangistatud välisest väljapoole, ja vastupidi. (Derrida 1997: 52)⁵

puhul on oluline see, kuidas kogu lääne mõttetraditsioon paigutub uude horisonti, mida avasid semiootilis-strukturalistlikud uurimused signifikatsiooni vallas; nagu ta kirjutab “Grammatoloogia” alguses: meie “ajaloolis-metafüüsiline ajastu peab kogu oma problemaatilise horisondi lõplikult määratlema keelena” (Derrida 1997: 15).

⁵ “Positsioonides” kirjeldab Derrida grammatoloogilist mõtet: “mõte, mis välise ja seesmise vahelises vastanduses sugugi kindel ei ole” (Derrida 1995: 22).

Dekonstruktiooni eesmärk pole seega (nagu vahel seda lihtsustavalt kirjeldatakse) “struktuuride hävitamine väljastpoolt”, dekonstruktsioon pigem töötab struktuuri piiridel, tekitades lühist sisemise ja välise vahel, uuristades oma käike struktuurides endis.

Arvulisus ja binarism: tekstuaalsus ja semiosfäär

Oluliseks vahendiks Saussure'i totaliseeriva protseduuri kriitilisel revideerimisel on Derrida jaoks see, mida ta “Disseminationis” nimetab ‘arvulisuseks’ (*numerosité*), ja Lotmani jaoks see, mida ta nimetab (vähemalt) ‘binaarsuseks’: al(g)us pole üks, vaid vähemalt kaks, mitmuslikkus, paljusus.

Lotmani sõnul “väikseim toimiv semiootiline mehhanism” ei saa olla üksainus süsteem nagu nt Saussure'i *langue*, vaid

Tema vähim võimalik ehitus hõlmab binaarset süsteemi, mis koosneb (vähemalt) kahest semiootilisest mehhanismist (keelest). Need on vastastikku tõlgitatavad ja ühtaegu teineteisega sarnased, kuna kumbki modelleerib oma vahenditega üht ja sedasama semiootikavälist reaalsust. (Lotman 1999b: 43; vt ka 1990b: 402; 2001: 10)

Lotman kirjeldab sellist situatsiooni kui paradoksaalse sümmeetria (sarnasuse) ja asümmeetria (erinevuse) ühendust, mida ta nimetab ‘peeglistruktuuriks’ (Lotman 1999b: 43). Kuna ekstrasemiootiline reaalsus on iseeneses (*an sich*) haaramatu, al(g)us on juba alati selle reaalsuse peegelduste mäng vastastikku tõlkimatute keelte vahel.

“Grammatoloogias” alustab Derrida oma antistrukturalistlikku argumentatsiooni, kritiseerides piiride tõmbamist sisemise fonoloog-tsentriliku keelesüsteemi ja välise kirjutamise vahel. Tema argumentis on võtmekohal midagi väga sarnast Lotmani peeglistruktuuriga:

Peegelduse ja peegeldatava ohtlik segunemine ja hukatuslik koostoime. Selles esituste mängus ei ole võimalik hoomata algpunkti. [...] Sest see, mis peegeldub, kahestub juba *iseendas* ja mitte ainult oma kujutises. Peegeldus, kujutis, teisik – kõik nad kahestavad seda, mida nad esitavad. Mõtte (*spéculation*) lähtepunkti saab erinevus. See, mis võib vaadata iseennast, ei ole enam ühtne ja seetõttu järgib originaalile tema taasesituse ja asjale

tema kujutise lisamine reeglit “üks pluss üks on vähemalt kolm” (Derrida 1997: 54–55)

Ka Lotmani arvates toob peegel dubleerides esile asjaolu, et see, mida taheti mõista kui algset eneseidentiteeti, on tegelikult algusest peale erinevuste aluseks: “[...] dialoogipartner paikneb osauksusena ‘mina’ sees või vastupidi, ‘mina’ kuulub partneri koosseisu. [...] Vajadus ‘teise’ järele on vajadus omaenese algupära järele” (Lotman 1990b: 409). Pole selles mõttes üllatus, et Lotman kasutab süsteemide tasandil sedasama jagunemise põhimõtet (mitte kaks, vaid juba kolm), mille leiame ka ülaltoodud Derrida tsitaadis. Lotmani järgi kordub iga semiootilise mehhanismi kui terviku konstitueeriv dualism ka semiootilise terviku igas osas: “Binaarsust tuleb mõista kui printsiipi, mis realiseerub pluraalsusena, kuna iga uuesti moodustatav keel jaguneb omakorda binaarsel alusel” (Lotman 2000: 124).

Nagu Derrida tsitaadis, on ka siin üks pluss üks (vähemalt) kolm. Kui kolm on vahendamise ja vahendatuse arv, tähendab vahendamine siin jagunemise paljunemist – ‘laviini’ (Lotman 2002: 2654) või Derrida terminite kasutades ‘disseminatsiooni’. See, et iga tervik jaguneb vähemalt kaheks osaks, tähendab aga ka, et iga tervik on alati omakorda osaks suuremast tervikust. Ja kuna Derrida sõnul vajab iga tervik osaks muutudes täiendust ja lisandust (Derrida 1972: 73), osutuvad eraldatus ja enesesuletus võimatuks. See on minu meelest ka semiosfääri teooria olulisim iva ja põhjus,⁶ miks pole võimalik taandada Lotmani binarismi binaarsete opositsioonide strukturalistlikule mõistele. Vastupidi: binaarsus säilitab semiootilises kontiinumis (semiosfääris) oma taandamatu paljususe.

See on ka põhjus, miks varasem Tartu–Moskva keele ja kultuuri kui vastavalt primaarse ja sekundaarse modelleeriva süsteemi teooria tuleb uue semiosfäärilise kontseptsiooni valguses ümber mõtestada. Fookuses pole enam suhted eraldiseivate semiootiliste süsteemide ja välise reaalsuse vahel, vaid erinevate süsteemide kokkupuude semiootilises kontiinumis (selle kohta vt ka Torop

⁶ Peeter Torop kirjutab selles mõttes “holismi uuest arusaamast”, mis on seotud Lotmani “kommunikeeriva terviku” kui “eraldatud terviku” vastandiga (Torop 2005: 168–169).

2005: 162). Isegi kui kultuuri võib kirjeldada kui “struktuuraalsuse genereerijat”, mis muudab “*realia* avatud maailma nimede suletud maailmaks” (Lotman, Uspenskij 2001: 42), on see võimalik ainult sellepärast, et kultuur (ja üldse igasugune semiootiline süsteem) eeldab seda avatud välja, milles liigendav peegeldusmäng (binarism, asümmeetrilisus, heterogeensus) lakkamatult toimida võib.

Derrida jõuab sarnaselt järeldusele, et kiri mitte ainult pole keele sisemuse vaatepunktist ebaoluline välisus, vaid (arhi)kiri kui tekstuaalsuse avatud väli tegelikult “ületab ja hõlmab” keelt (Derrida 1997: 16). Selles valguses tuleks ka tõlgendada Derrida kuulsat ja palju kommenteeritud motot “pole midagi väljaspool teksti” [*il n’y a pas de hors-texte*]. Oleks vale mõista seda tekstuaalsusest kui sisemisest ruumist, enesesse suletud totaalsusest lähtuvalt. (Arhi)kiri kui tekstuaalsuse väli pole absoluutne välisus ega täielik sisemus, pigem on see võimatus lõplikult eraldada ja piiritleda sisemist välisest. Sama kehtib minu arvates ka Lotmani semiosfääri puhul.⁷

Nii Derrida kui Lotmani teooria puhul nihkub tähelepanu Saussure’likult totaliseerimiselt, mille kaudu teatud süsteem/keel omandab terviklikkuse ja kindlapiiriliseuse, lõpmatule ja avatud totaalsusele – arhikirjale/tekstuaalsusele või semiosfäärile – mis ületab ja hõlmab igat süsteemi/keelt ning avab neid arvulisuse ja paljususe mõjudele.⁸ Lotmani binaarsus/paljusus ja Derrida arvulisus toimivad seega vahenditena semiootilise ühtsuse dekonstrueerimiseks – olgu see ühtsus Saussure’i märk kui tähistaja ja tähistatava ‘loomulik side’ (millele eriti keskendub Derrida) või *langue* kui eraldiseisev semiootiline süsteem (millele eriti keskendub Lotman).

⁷ Semiosfääriline arusaam tekstuaalsusest näeb teksti kui heterogeensete süsteemide kokkupuute ruumi (polüfoonia), mida ei saa eraldada tekstuaalsest kontiinumist, milles ta paikneb (intertekstuaalsus).

⁸ Siinkohal võib märkida huvitavat ja edaspidist uurimist vajavat erinevust Derrida ja Lotmani vahel. Derrida määratleb oma arhikirja totaalsuse toimimise alusena diskreetsust, artikulatsiooni ja motiveerimatust, Lotmani semiosfääris tekib binaarne pinge omakorda veel nende samade printsiipide ja ühe teise struktureeriva jõu vahel, mille aluseks on hoopis kontinuaalsus, ikoonilisus ja motiveeritus.

Totaliseerimine: transtsendentaalne tähistatav ja metakeeleline enesekirjeldus

Kuigi mõlemad on veendunud, et al(g)ust ei tule mõista ühtsuse ja samasuse, vaid paljususe ja erinevuse terminites – teisisõnu al(g)ust selle sõna tavatähenduses ei ole olemas –, analüüsivad Lotman ja Derrida ka mehhanisme, mille kaudu meie kultuur on üritanud luua paljususest ning heterogeensusest Ühtsust ja Identiteeti. Derrida keskendub siinkohal veel kord üksikule elemendile, mida ta nimetab ‘transtsendentaalseks tähistatavaks’, ja Lotman süsteemsele üksusele, mida ta nimetab ‘enesekirjelduse metakeeleks’.

Peglistruktuuri ontoteoloogilise vaigistamise analüüsis mängib Derrida jaoks olulist rolli idee ühe tähistatava tähendusest, mis on mõeldav väljaspool kõiki tähistajaid:

selline tähistatav ei või olemuslikult viidata enam ühelegi tähistajale, ta ulatab märkideahelast üle ega või teataval momendil enam ise funktsioneerida kui tähistaja. (Derrida 1995: 28)

Transtsendentaalse tähistatava kui keskme transtsendents seisneb tema erilises positsioonis võrreldes välja kõikide teiste elementidega; nagu Derrida seletab, “kese on – paradoksaalselt – ühtlasi struktuuri *sees* ja *väljaspool teda*” (Derrida 1991: 1413); see on ainus struktuuri element, mis valitseb struktuuri, olles samas vaba strukturaalsusest, “sõltumatu tähistajate süsteemist” ning jäädes seega arvulisuse ja peegeldamise mängus puutumatuks. Just seetõttu võimaldab transtsendentaalne tähistatav tekstuaalsuse välja, ‘märkideahela’ piiride paika panemist, selle tsentraliseerimist ja hierarhilist korrastamist.

Lotman kirjeldab sarnaselt semiootilise ruumi tsentraliseerimist ja selle korrastamist struktureeritud tervikusse kui protsessi, mille käigus üks süsteem/keel omandab semiootilises ruumis domineeriva positsiooni. Selle tulemusena muutub domineeriv süsteem/keel metakeeleks, mille abil semiootilise ruumi erinevaid süsteeme ja keeli saab ühtsena kirjeldada – paljususel ja heterogeensusel põhinev semiootiline ruum korrastatakse ümber homogeenseks tervikuks, milles süsteemide paljusus ja selle dünaamika üritatakse taandada “ühele lõplikule tõele” (Lotman 1990a: 254–5, 408; 2001: 10–11;

2002: 2647, 2651–2; Lotman, Uspenskij 2001: 65). Lotman kirjutab selles mõttes “reaalse keele idealiseerimisest”, “ideoloogilisest autoportreest” ja “mütologiseeritud pildist”, mida teatud kultuur endast loob (Lotman 2000: 129; 2001b: 133). Olles ‘tuumstruktuur’ semiootilise ruumi südames, jääb metakeel samal ajal vabaks peeglistruktuuri paljundavast mängust. See asub, nagu Derrida transtsendentaalne tähistatavgi, süsteemi suhtes väljaspool-sees – Lotman räägib selles mõttes ka “eneseteadvuse transtsendentaalsest ühtsusest” (Lotman 2001: 10). Erinevalt Derridast pole selline transtsendents siin seotud algupäraste tähendustega, Lotman kirjeldab seda hoopis kui ‘keskset kodeerivat mehhanismi’ – see pigem genereerib, võiks öelda, transtsendentaalseid tähistajaid, mis rakenduvad universaalsete väljendusvormidena semiootilises ruumis tsirkuleerivatele eri sisudele.

Kasutades Karl Marxi terminoloogiat, võiks seega kirjeldada semiootilises ruumis toimivat kommunikatiivset vahetust reguleerivat enesekirjelduse metakeelt kui ‘üldekvalivalenti’, mis tagab suletud süsteemis ‘universaalset tõlgitavust’ (Lotman 1985: 89), jättes süsteemi piiride taha kõik metakeelde tõlkimatud elemendid. Derrida omistab transtsendentaalsele tähistatavale täpselt sama funktsiooni: “Transtsendentaalse tähistatava teema ongi moodustatud just absoluutselt puhast, läbipaistvat ja ühemõttelist tõlgitavust silmas pidades” (Derrida 1995: 28). Mujal, oma “Marxi kummitustes”, on Derrida kirjeldanud sellist tõlke tüüpi järgnevalt:

garanteeritud tõlgitavus, homogeensus, süsteemne koherentsus oma absoluutsuses – kahtlemata just see muudab [...] teise [*l'autre*] võimatuks. (Derrida 1993: 65)

Lotman kirjutab sarnaselt metakeelilise enesekirjelduse riskidest – semiootilise ruumi määramatuse reservi ammendumine, süsteemi dünaamika aeglustumine, mis võib muuta süsteemi jäigaks ja võimetuks edasi arenema (Lotman 1990a: 266; 2000: 134).

Detotaliseerimine: tõlkimatuse tõlge (dialog) ja *différance*

Lotmani ja Derrida kirjeldatud transtsendentaalne ja idealiseeriv tsentreerimine teeb mis tahes semiootilise süsteemi konstitutiivsest paljususest suletud ühtsuse, kindlapiirilise terviku. Transtsendentaalne tähistatav lükkab tahaplaanile tähistajate mängu (tekstuaalsust) ja metasüsteemiline enesekirjeldus lükkab tahaplaanile semiootilise mehhanismi sisemist heterogeensust. Vahendus, mida Derrida transtsendentaalne tähistatav ja Lotmani metakeel korda saadavad, sarnaneb selles mõttes Hegeli *Aufhebung*'iga, mille puhul kolm (või kolmas) pole enam paljususe/arvulisuse märgiks, vaid ligipääsu võimaluseks Ühe ühtsusele.

Lotmani dialoogi (või tõlkimatuse tõlke) kontseptsioonis ja Derrida *différance*'i mõistes puutume aga kokku teist tüüpi vahendusega, mis säilitab arvulisust/paljusust, pole mõistetav *Aufhebung*'ile omastes lõplike ületuste/saavutuste terminites ja seega frustreerib eneseidentiteedi pretensioone, pidevalt nihutades ja edasi lükates igasugust semiootilise sulgemise katset.

Lotmani arvates on kultuuri olulisimaks toimemehhanismiks tõlge; tõlke tüübid ja *topoi* ehk paigad on aga erinevad ja eri tõlketüübile vastab eri vahendamise tüüp. Enesekirjelduse metakeel toimis kui universaalse tõlke vahend, mis asub semiootilise ruumi keskel ja paneb kindlalt paika ka selle ruumi piire – ühel pool (sees) tõlgitav, teisel pool (väljas) tõlkimatu. Teine võimalus on mõista mitte keset, vaid hoopis piiri paigana, kus tõlkelised protsessid toimuvad. See nõuab kõigepealt piiri ümbermõtestamist. Ühendav ehk tõlkiv piir ei saa olla ühemõõtmeline ehk eraldav joon, ta on, vastupidi, alati mitmemõõtmeline ruum, Lotmani terminoloogias 'kakskeelne võõnd' – veel kord mitte üks, vaid (vähemalt) kaks (vt Lotman 1999a: 16). Metasüsteemsest (transtsendentsest) vaatepunktist oli piiri funktsiooniks semiootilise ruumi eraldamine välisest; oma 'immanentse mehhanismi' vaatepunktist piir kui kakskeelne võõnd vastupidi ühendab erinevaid semiootilisi süsteeme ja avab neid koosmängule, mida Lotman nimetab 'dialogiks' või 'tõlkeks tõlkimatuse juhtumil', s.t juhul, kui tõlgitavus pole tagatud, vaid pigem takistatud ning enesekirjelduse metakeele vaatepunktist lausa välistatud.

Piiri ruumi läbimine kui üleminek ühest semiootilisest süsteemist teise on tõlge, mille olemus selgesti erineb universaalsest tõlkest. Kui metasüsteemilise tõlkimise puhul pidi tõlge olema ainuõige, täielik, ammendav ja kõik tõlkimatu kuulutati mitte-eksisteerivaks, s.t asuvaks väljaspool semiootilise ruumi piiri, osutub kakskeelses piiriruumis tõlge vastupidi alati ebaadekvaatseks ja puudulikuks. See aga tähendab, et eri tõlked on põhimõtteliselt sama õiged ja et iga tõlge genereerib teatud tõlkimatuse jäägi, mis saab aluseks alati uutele (samamoodi ebaadekvaatsetele) tõlgetele (Lotman 1990b: 405–406). Vahendus ei vii siin ühehäälsusele ja ühtlusele. Vastupidi, tõkeline vahendus pidevalt suurendab edastatud sõnumi tähenduslikku potentsiaali, aktualiseerides seda viisides, mis jäävad alati uuteks ja ennustamatuteks (vt Lotman 1985: 124).

Tõlkimatuse tõlke (dialoogi) kaks peamist omadust on seega: 1) ammendamatus: kuna tõlkimatuse jääk kunagi ei ammendu, sünnivad tõlkes järjest uued ja ettearvamatud tekstid, mis lükkavad edasi lõpliku teksti valmimist; 2) tagasipöördumatus: kui teksti tagasi tõlkida, s.t, kui ületada piir teises suunas, ei saa kunagi tagasi algset teksti, vaid tekib alati uus tekst.

Lotmani tõlkimatuse tõlke käsitlus langeb minu arvates oluliselt kokku Derrida *différance*'i mõiste peamiste aspektidega. Esiteks, Derrida – nagu Lotmangi – seostab selgesti *différance*'i probleematika selle “mittevastavusega”, mis iseloomustab piiriruumi: “Piiriruumi avab diskursuse vormi ja sisu üksteisele mittevastavus või tähistaja ja tähistatava ühismõõdutus” (Derrida 1972: 27).⁹ Just seda mittevastavust või “tähistaja ja tähistatava erinevust” silmas pidades on Derrida kirjutanud “tõlke ebapuhtusest” ja seda vastandanud transtsendentaalse tähistatava kaudu sooritatud ideaalse tõlke läbi-paistvusele ja ühemõttelisusele: “Kunagi pole meil võimalik, pole kunagi olnud võimalik tähistatavaid lihtsalt ‘üle kanda’, nii et tähistamisvahend – ehk ‘edasiandja’ – jätaks need puhtaks ja neitsilikuks” (Derrida 1995: 29). Kaks kontseptuaalset poolt, mida Derrida oma *différance*'i neografismiga kokku viib, vastavad selles mõttes üsnagi kahele ülalmainitud Lotmani tõlkimatuse tõlke põhi-

⁹ Lotman räägib sarnaselt piiriruumist (perifeeriast) kui kohast, milles ‘meie keel’ on ‘kellegi teise keel’ ja ‘kellegi teise keel’ meie oma (Lotman 1985: 110; 1990a: 259; Lotman, Uspenski 1984: 4).

omadusele. “Différance’i”-nimelises artiklis (Derrida 1982: 1–28) seletab Derrida *différance*’i esimest kontseptuaalset poolt edasilükkamise, viivituse (*détour, délai, retard*) tähenduse kinnistumises (järjest uued tõlked Lotmani teoorias), mis toob kaasa tõkelise jäägi ammendamatus. Derrida kasutab selle kohta ‘reservi’ (*réserve*)¹⁰ ja ‘lisanduse’ (*supplément*) mõisteid. Teine *différance*’i kontseptuaalne pool viitab erinemisele: “olla mitte identne, olla teine, eristatav” – al(g)use mitteidentsus iseendaga ja seetõttu tema juba alati mitteal(g)useline staatus (Lotmani teoreetilises raamistikus alati uued originaalid või tagasitõlked).¹¹

Oluline on siinkohal veel asjaolu, et Lotman ja Derrida mõlemad rõhutavad dialoogi ja *différance*’i (ja seega ka arvilisuse/paljususe) esmasust samasuse ja homogeense ühtsuse suhtes. Lotmani sõnul dialoog eelneb keelele ja sünnitab keele:

Just sellel põhinebki semiosfääri-kujutelm: semiootiliste moodustiste kooslus eelneb (mitte heuristiliselt, vaid funktsionaalselt) üksikule isoleeritud keelele ja on tema olemasolu tingimus. Ilma semiosfäärita keel mitte ainult ei hakka tööle, vaid teda pole olemaski. (Lotman 1999a: 25)

“Semiootiline situatsioon” – või dialoogiline situatsioon – eelneb selles mõttes semioosi instrumentidele ja semiootilisele aktile (Lotman 2000: 144; vt ka Andrews 2003: 32), kuna see võimaldab erinevuse artikulatsiooni, mis on võimalikkuse tingimuseks igasugusele keelele, semiootilisele süsteemile ja kommunikatsioonile.

Derrida formuleerib põhimõtteliselt sama ideed, kui ta kirjutab, et väljastpoolt ja enne semioloogilist erinevust pole mingi kohalolu

¹⁰ ‘(Määramatus) reserv’ on mõiste, mida Lotman samuti kasutab tõkelise jäägi iseloomustamiseks.

¹¹ Veel täpsemalt, Lotmani arvates, on semiootiline mitte-identsus, erinevus olemuslikuks eelduseks dialoogile: “transleeritav tekst peab [...] sisaldama endas võõrale keelele ülemineku elemente. Muidu pole dialoog võimalik.” (Lotman 1999a: 24.) Siinkohal on huvitav veel märkida, et kui tõlkimatus tõlget ja *différance*’i iseloomustab topoloogiliselt paradoksaalne piiriruum, võime nende puhul rääkida ka paradoksaalsest ajalisusest, milles (tulevikuline) edasilükkamine haarab oma mängu ja seega alati uuesti dekonstrueerib ka (minevikulist) alguselisust (Derrida ja Lotmani ajalisuse kontseptsiooni analüüsin pikemalt ja mingil määral ka võrdlevalt oma dissertatsioonis, vt Monticelli 2008: 88–109).

(*présence*) mõeldav (Derrida 1982: 12). Nii nagu Lotmani dialoogi puhul, tuleb siin mõista erinevust mitte kui teatud sorti algust – tõlgendust, mille suhtes Derrida ise hoiatab, – vaid kui protsessi, mida ta nimetab sageli ‘mänguks’ või ‘erinevuste tootmiseks’:

Niisiis peab enne igasugust keele/kõne, koodi/sõnumi jne lahutamist (koos kõige sinna juurde kuuluvaga) tunnistama süstemaatilist erinevuste tootmist, erinevustesüsteemi produktsiooni ehk erinevust (*différance*). (Derrida 1995: 37)

Kokkuvõtte asemel: kultuuri (de)konstruktiivne iseloom

Derrida ja Lotmani tööde üldine teoreetiline loogika on minu arvates võrreldav kõigepealt selles mõttes, et see on mõlema mõtleja puhul inspireeritud n-õ avavast orientatsioonist – selle asemel, et mõista identifitseerivat piiritlemist kui semiootiliste süsteemide (k.a kultuuri) esmast toimemehhanismi, kirjeldavad nad seda kui üritust üle saada semiootilisele ruumile iseloomulikust paljususest ja heterogeensusest. Saussure'i mõistestikust kriitiliselt lähtudes teoretiseerivad Lotman ja Derrida binaarsuse printsiibile ja *différance*'ile põhineva suurema totaalsuse, mis on ühelt poolt iga üksiku (keele, kultuuri jne) süsteemi tekkimise võimalikkuse tingimuseks ja teiselt poolt takistab nende üksikute süsteemide lõplikku enesesse sulgumist. Kui Derrida kirjutab ‘arhikirjast’ ja ‘erinevustesüsteemi produktsioonist’, siis Lotman kirjeldab semiootilist ruumi – semiosfääri – kontiinumina, mille olemuslik omadus on paljusus ja heterogeensus. Iga üksiku süsteemi paiknemine semiosfäärilises kontiinumis asetab selle kõrvuti tema väljaspoolsusega, põhjustades seega süsteemi järjest uut liigendumist erinevatesse süsteemidesse.

Kui pöörduda nüüd tagasi artikli alguses kasutatud terminoloogia ja lähenemisenurga juurde, võib öelda, et enne (ja muidugi ka pärast) seda, kui neid projitseeritakse väljapoole kultuuriruumi piire kui ohtlikku võõrust, mida tuleb vältida või halvimal juhul hävitada, on (ja tegelikult ei lakka kunagi olemast) erinevus ja dialoog kõige olemuslikum mehhanism, mille kaudu kultuur ennast pidevalt konstrueerib ja dekonstrueerib. Seepärast pakub Derrida ja Lotmani võrdlev käsitlus olulisi vahendeid, seadmaks kahtluse alla artikli

alguses kirjeldatud kultuurilise identiteedi konservatiivseid arusaamu, mis toimivad tänapäeval uue (vana) ideoloogilise põhjendusena sotsiaalpoliitilistele konfliktidele. Käesolevas artiklis olen üritanud välja joonistada ülalmainitud võrdluse üldraamistikku, mis tuleb edaspidi arendada Lotmani ja Derrida mõtte eri aspektidele pühendatud ja lisaks sarnasustele ka olulisemaid erinevusi esiletoovateks üksikasjalikumateks analüüsideks.¹²

Kirjandus

- Andrews, Edna 2003. *Conversations with Lotman: Cultural Semiotics in Language, Literature, and Cognition*. Buffalo: University of Toronto Press.
- Derrida, Jacques 1972. *La dissémination*. Paris: Seuil.
- 1982. *Margins of Philosophy*. Trans. by Alan Bass. Chicago, London: The University of Chicago Press.
 - 1991. Struktuur, märk ja mäng humanitaarteaduste diskursuses. Tlk Jaan Kägu. *Akadeemia* 7: 1411–1437.
 - 1993. *Spectres de Marx, L'État de la dette, le travail du deuil et la nouvelle Internationale*. Paris: Éditions Galilée.
 - 1995. *Positsioonid*. Tlk Hasso Krull. Tallinn: Vagabund.
 - 1997. *De la grammatologie*. Paris: Éditions de Minuit.
- Ivanov, Vjatcheslav V.; Lotman, Yuri M.; Pjatigorskij, Aleksandr M.; Toporov, Vladimir N.; Uspenskij, Boris A. 1998. *Kultuuri-semiootika teesid*. Tlk Silvi Salupere. Tartu: Tartu University Press.
- Lotman, Juri 1985. *La semiosfera. L'asimmetria e il dialogo nelle strutture pensanti*. A cura di Simonetta Salvestroni. Venezia: Marsilio.
- 1990a. Semiootilise süsteemi dünaamiline mudel. – Juri Lotman. *Kultuurisemiootika: tekst – kirjandus – kultuur*. Tlk Inta Soms. Tallinn: Olion, 248–271.
 - 1990b. Aju – tekst – kultuur – tehisintellekt. – Juri Lotman. *Kultuurisemiootika: tekst – kirjandus – kultuur*. Tlk Inta Soms. Tallinn: Olion, 394–410.

¹² Olen väga tänulik Silvi Saluperele ja Maarja Kangrole olulise keelelise abi eest. Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusfondi grant 8152 “Tõlkijad kultuurirepertuaari (ümber)kujundajatena”.

- 1999a. Semiosfäärist. – Juri Lotman. *Semiosfäärist*. Koostanud ja tõlkinud Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, 7–52.
 - 1999b. Kultuur kui subjekt ja iseenese objekt. – Juri Lotman. *Semiosfäärist*. Koostanud ja tõlkinud Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, 37–52.
 - 2000. *Universe of the Mind*. Trans. by Ann Shukman. Bloomington: Indiana University Press.
 - 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tlk Piret Lotman. Tallinn: Varrak.
 - 2002. Kultuuri fenomen. Tlk Silvi Salupere. *Akadeemia* 12: 2644–2662.
- Lotman, Jurij M., Uspenskij, Boris A. 1984. The role of dual models in the dynamics of Russian culture (up to the end of the eighteenth century). – Ann Shukman (ed.). *The Semiotics of Russian Culture* (Michigan Slavic Contributions 11). Ann Arbor: Department of Slavic Languages and Literatures, University of Michigan, 3–28.
- 2001. *Tipologia della cultura*. Bologna: Bompiani.
- Monticelli, Daniele 2008. *Wholeness and its Reminders: Theoretical Procedures of Totalization and Detotalization in Semiotics, Philosophy and Politics*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pautz, Hartwig 2005. The politics of identity in Germany: the Leitkultur debate. *Race & Class* 46 (4): 39–52.
- Saussure, Ferdinand de 2000. *Course in General Linguistics*. Trans. by Roy Harris. London: Duckworth.
- Torop, Peeter 2005. Semiosphere and/as the research object of semiotics of culture. *Sign Systems Studies* 33.1: 159–171.

Hegemooniline tähistamine visuaalretoorika perspektiivist¹

Andreas Ventsel

Visuaalretoorika on tänapäeval visuaalsete representatsioonide analüüsis tõusev suund. Peamiselt tähistatakse antud mõistega lähenemisi, mis püüavad rakendada retoorika vahendeid visuaalsete kujutiste analüüsis, hõlmates laia uuritavate objektide spektrit: alates arhitektuurist kuni siseinterjööri (sisedisaini) ja avaliku ruumi representatsioonide analüüsini (Foss 2004; Twigg 1992; Stafford 1999). Mõned teadlased keskenduvad peamiselt visuaalsete elementide kvantitatiivsete suhete ja nende omaduste eristamisele, sellal kui teised tegelevad internetis vohavate ikooniliste märkide ja nende kommuniqueeritavuse problemaatikaga (Helmerts, Hill 2004: IX). Samuti on esil uurimissuund, kus püütakse üldretoorika seisukohtadelt läheneda visuaalsetele representatsioonidele kui kommunikatsioonisündmustele ja uuritakse selle kommunikatsiooni ülesehitust (Finnegan 2004: 197). Käesolev artikkel liigitub ennekõike viimatinimetatud uurimistraditsiooni ning seab oma peamiseks uurimisküsimuseks: kuidas retoorika vahendeid kasutades uurida võimusuhte visualiseerimisprotsesse. Üks oluline vahend, mille kaudu ühiskondlike võimusuhte konstrueeritakse ja taastoodetakse, on foto. Püüan retoorikast (kultuurisemiootika) pärit vahendeid kasutades eristada hegemoonilist tähistamist (Foucault, Laclau) foto näitel, mis kujutab 1950. aasta Nõukogude Eesti laulupidu. Peamisteks analüüsikategooriateks on troop, metafoor ja metonüümia.

Märksõnad: visuaalretoorika, fotograafia, hegemoonia, kultuurisemiootika, “sotsialistlik sisu, rahvuslik vorm”.

Alljärgnev artikkel käsitleb fotosid visuaalsete representatsioonidena, mis mitte ainult ei peegelda tegelikkust, vaid ka konstrueerivad kultuurisest ettekujutust tegelikkusest. Selle konstrueerimise käi-

¹ Uuringut toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus), Eesti Teadusfondi teadusgrant nr 7988 “Nimetamise võim ühiskonnas ja kultuuris” ja teadusgrant nr 8804 “Võimusuhte ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid”.

gus toodetakse fotodel ka ühiskondlikke suhteid, mida siin käsitletakse ennekõike hegemoonilise tähistamisloogika raamistikus. Artikkel otsib vastust kahele peamisele küsimusele: 1) kuidas visualiseerida võimu või hegemoonilist tähistamisloogikat? ja 2) kas visuaalretoorikal on midagi pakkuda hegemoonia visualiseerimisprotsesside analüüsides?

Käesolevas artiklis lähtutakse poliitika ja võimusuhte kontseptualiseerimisel hegemoonilisest tähistamisloogikast, mille teoreetilised allikad viivad Gramsci, Foucault' ja Laclau traditsioonini. Vaadeldes hegemooniat tähistamisloogikana, saab oluliseks selle loogika retooriline ülesehitus. Retoorika käsitlus lähtub Juri Lotmani kultuurisemiootilistest ideedest, mida toetavad Paul de Mani ja Gianni Vattimo seisukohad retoorilisuse mõistmisest. Nii kultuurisemiootiline lähenemine kui ka Essexi koolkonna hegemooniateooria lähtub seisukohast, et tähendusliku terviku (teksti, diskursuse) loomine saab võimalikuks üksnes läbi figuraalse või troobilise konstruktsiooni – mitte läbi otsese vahendatuse või läbi ükskeelse kodeerimise. Vastandudes klassikalisele retoorikamõistmisele, mis peab retoorikat pelgaks loomulikus, verbaalses keeles esitatud kõne kaunistuseks, ning lähtudes tõdemusest, et retoorilisus kuulub olemuslikult ükskõik millisesse tähistusprotsessi, saab retoorika ülesehitavaks komponendiks ühiskondlike suhete konstrueerimisel ja, ümberpöörduvalt, neid suhteid dekonstrueerivas tegevuses. Ernesto Laclau jaoks omab siin erilist rolli Paul de Mani kontseptsioon üldretoorikast, kelle jaoks sisaldab retoorika paratamatut performatiivset dimensiooni, mis Laclau sõnul “ületab kõik regionaalsed piirid ja asetseb samal tasapinnal sotsiaalse elu konstrueerimisega” (Laclau 2001: 229). De Mani seisukohale sekundeerib Gianni Vattimo käsitlus tõe retoorilisest loomusest ning epistemoloogia estetiseerimisest (Vattimo 1985), mis samuti kustutab traditsioonilised piirid retoorika ja keele vahel. Seega võib käesolevas artiklis nõustuda Richard H. Browniga, et kogu inimese kogemus, nagu ka sotsiaalne reaalsus, on retooriline ettevõtmine (*enterprise*) (Brown 1987).

Metodoloogiliselt on käesolevas artiklis lähtunud visuaalretoorika suunast, kus peamiselt kultuuriteaduslikust pinnasest tõukuvad lähenemised tuginevad erinevatele kunstiteooriatele ja kasutavad terminit ‘visuaalretoorika’ osutamaks analüüsiobjektile peami-

selt kunstilise kujutise tähenduses (Helmerts, Hill 2004: IX). Samas, lähtudes teoorias küll viimatinimetatud traditsioonist, ei piirata artiklis objektvaldkonda üksnes kunstitekstide analüüsiga, kuna puudub alus liigitamiseks ühte tähistamisloogikat ranges mõttes valdkonnaspetsiifiliseks, ning kunstitekstidele omast tähistamisloogikat võib kohata ka teistes ühiskonna konstitutiivsetes valdkondades. Antud juhul ajakirjanduses representeeritud fotodel.

Artiklis püüan esmalt visandada võimusuhte visualiseerimisega kaasneva probleemvälja. Seejärel kasutan näitematerjalina Rahva Hääles publitseeritud fotot Nõukogude Eesti Üldlaulupeost 1950. aastal. Retoorika vahendeid kasutades analüüsin hegemooniliste suhete visuaalset tähistamist fotomaterjalil ja püüan eristada troobi mõiste kaudu nende suhete konstrueerimise ja esitamise strateegiaid.

Enne kui lähen konkreetsemaks, tuleb teha väike täpsustus, mis on tingitud artiklis kasutatud näite võimalikust mitmetähenduslikkusest. Analüüsitav foto kuulub nõukogude aega ja võib tekkida õigustatud küsimus, kas ja kui palju käesolev analüüs kajastab tollaste inimeste nägemust nimetatud fotost. Teadupärast on foto Barthes'i järgi, vaatamata selle vastuvõtlikkusele erinevatele moonutusvormidele, eksistentsi kinnitav. Paljud on sellesse Barthes'i väitesse, eriti silmas pidades digitaalses maailmas toimunud arenguid, suhtunud skepsisega. Esmapilgul võib foto ja visuaalselt kogetav laiemas mõttes tunduda "tõesema" ja "vahetuma" peegeldusena reaalsusest, nii-öelda *readymade*'ina. Siiski pole visuaalne maailm kunagi süütu või ideoloogiast ja ihast puutumata. Mida me näeme, on see, mida me otsime või ihaldame, soovime näha, ja see on paljuski määratud kultuurilistest teguritest (Gregory 1997, Elkins 1996). Tundub tõenäolisem, et ka Barthes oli vägagi tuttav fotodega, kus retušeerimismeetodil oli võimalik kedagi fotolt kustutada või vastupidi, lisada. Rääkimata kommunikatsiooni toimimiseks vajalikust semiootilisest eelkompetentsist, millele viitasid Gregory ja Elkins. Teisalt ei kuulu minu artikli kompetentsi vaidlus foto ja reaalsuse moonutavast kokkupõimitusest, vaid kuidas fotol kujutatut on representeeritud. Kas keegi kaasaegsetest ka tegelikult arvas, et stalinistliku sisuga on võimalik eesti identiteeti luua või suhtuti sellesse vaikiva skepsisega, pole antud artikli teema. Kaldun arvama, et selline küsimuseasetus objektiivse tõe (mis iganes see

on) kohta on võõras semiootilisele lähenemisele tervikuna. Seega küsigem pigem: mitte, *mis on* “tõde”, vaid ennekõike, *kuidas* “tõde” *on* – ehk kuidas tähistamisviis on organiseeritud, et anda edasi informatsiooni. Väärtushinnanguline – kas pluss- või miinusemärgiline – suhtumine sellesse ei ole antud artikli teema. Siinkohal võime osutada Barthes’ile endale, kes juba 1957. aastal osutas oma humanitaariaklassikaks saanud “Tänapäeva müüdis” kolmele ideoloogilise moonutuse viisile, mis ilmsesid Prantsuse univormi kandvat ja trikolooriga saluteerivat mustanahalist sõdurit kujutaval postril (2004: 251–253): a) müüdi (ideoloogia) konstrueerija jaoks kujutas poster mustanahalise auandva sõduriga Prantsuse univormis ja trikolooriga oma soovunelmate (väärtuste) esitamist; b) müüdi dešifreerija nägi selles puhast pettust, et see, mida kujutatuga tähistatakse, on vägivaldse konstrueerimise tulemus – tegelikult on koloniseerimise käigus kohalikud kaotamas oma identiteeti, Alžeerias ja Marokos on pidevad mässud jne; c) müüdis elaja peab aga kujutatut just selleks, millena ta ennast vahetult näitab, Alžeeria ja Maroko on alati olnud Prantsuse maad, nende elanikud on alati kandnud Prantsuse univormi jne. Müüt (ideoloogia) ütleb, et just see ainuvõimalik seos ja mitte miski muu on võimalik, tühistades seeläbi ajaloo, kuigi kasutab selleks ajaloolist materjali. Kõigil kolmel tõlgendusjuhtumil peab Barthes silmas kolme erinevat subjektiivset vaadet ühele nähtusele, ilma et ta omistaks kellelegi neist tõerääkija rolli.

Sissejuhatavalt

Retoorikat on traditsiooniliselt peetud ennekõike verbaalseks kõnekunstiks, mille eesmärgiks on kuulajat mõjutada rääkijale soovitud suunas (Aristoteles Rhetoric: bp 1354–1355). Seega kuulub retoorika oma algupäras ennekõike loomuliku keele juurde. Kuna retoorika esialgsesse definitsiooni kuulus mõjustamise funktsioon, siis on teema piiritlemiseks mõttekas eristada retoorilist mõjutamist ja mitte-retoorilist mõjutamist. Oma artiklis “The Rhetoric of Visual Argument” (2004: 43) toob Blair näite mitte-retoorilisest mõjustamisest meditsiini valdkonnast, kus eksperimentaalselt inimajuga neuronite tasandil manipuleeritakse. Peamine erinevus on mõjusta-

mistegevuse toime ulatuses – retoorika tasandil on inimesel tunduvalt suuremad võimalused mõjustamistegevuse mõju vältimiseks, sest selle ulatus ja intensiivsus sõltuvad nii kontekstuaalsetest teguritest kui ka vastuvõtja otsesest soovist väitega nõustuda või mitte nõustuda. Retooriline mõjustamine sõltub seega otseselt semiootilise kompetentsuse rakendamisest kommunikatsioonisituatsioonis.

Järgnevalt võikski lähemalt tutvustada termini 'retoorika' tähendusvälja laienemist teistele semiootilistele süsteemidele, kuna uuemad retoorikasoonad ei mõista retoorikat üksnes loomuliku ehk verbaalse keele juurde kuuluvana. Pigem peetakse retoorika all silmas erinevate sümbolite – ka visuaalsete – kasutamist, mis teeniksid kommunikatsiooni eesmärki (Foss *et al.* 2002). Mõned teoreetikud on kustutanud retoorika ja loomuliku keele dihhotoomia, väites, et keel ongi oma olemuselt retooriline, et retoorika ei ole pelk kõnekaunistus (De Man 1993). Siit edasi on retoorika mõistet kasutatud osutamaks inimhõltsuure retoorilisele algupärare tervikuna (Lotman 2006; Lakoff, Johnson 1999).

Visuaalretoorika

Retoorika vahendite kasutamist visuaalsete representatsioonide analüüsis on võimendanud äratundmine, et erinevad visuaalsed sümbolid, representatsioonid jm võimaldavad juurdepääsu laiale inimliku kogemuse spektrile, mis pole ligipääsetavad üksnes verbaalse diskursuse uurimise kaudu. Tõsi, seda seisukohta on kritiseeritud mõjustamispsühholoogia vaatepunktist, kuna pelk ja kriitikavaba verbaalse tekstiretoorika meetoodika ülekandmine võib osutada segadustekitavaks või lihtsalt kasutuks (Hill 2004: 24).

Visuaalretoorika lähenemisega haakuvad kenasti mõnede nüüdisaegsete diskursusteooriate arengusuunad, mis ei määratle diskursust enam klassikaliselt üksnes verbaalsete esitustega, vaid kõikide tähistusviisidega, kus suhted mängivad konstitutiivset rolli (Laclau 2005; Kress, Leeuwen 1996). Seega on täiesti õigustatud teha väike ekskurs, mõistmaks, kuidas on käsitletud retoorika võimalusi visuaaliuuringutes.

Alustades visuaalretoorika üldisema tasandi, metatasandi määratlemisega, siis metodoloogiliselt lähenevad visuaalretoorikaga tegelejad oma uurimisobjektile kahel viisil: rakendades materjalile deduktiivset meetodit või induktiivset lähenemist. Esimesed alustavad retoorika metatasandi loomisest ja toovad loodud kontseptuaalse raamistiku kinnituseks näiteid konkreetse materjali peal (ka käesolev uurimus lähtub pigem sellest paradigmat). Teine lähenemine aga alustab materjali üksikasjalikust uurimisest, ning läheb alles siis teoreetilise raamistiku konstrueerimisele, mis peaks ideaalis arvestama kõiki materjalis avastatud eripärasid (Foss 2004: 309–310).

Määratledes visuaalretoorika uurimisobjekti, võib eristada kahte peamist, omavahel põimunud suunda: esimene keskendub saatja, visuaalselt kogetavate artefaktide (sümbol, värv, vorm jne) ning vastuvõtja vaheliste suhete uurimisele, pöörates ennekõike tähelepanu tingimustele, mille olemasolu korral tekib tajuprotsessis elementaarseim tähenduslikkuse äratundmine. Siit läheb ka visuaalretoorikat eristav piir visuaal- või graafilistest disainiuringutest, kuna esimene rõhutab visuaalsete artefaktide puhul üldisemate kultuuriliste tähenduste väljenduslikku aspekti, sellal kui teine keskendub ennekõike esteetilise kogemuse uuringutele (Kress, Leeuwen 1996: 18).

Teine visuaalretoorika suund uurib peamiselt sümboolseid protsesse ja selle dünaamikat, kus visuaalseid artefakte käsitletakse tähendusliku informatsiooni loomise või üldisemalt kommunikeerimise vaatepunktist (Foss 2004: 306). Siin vaetakse kriitiliselt ja teoreetiliselt võimalust teha visuaalsus retoorikateooriale relevantseks (Finnegan 2004: 197). Retoorika perspektiiv visuaalsetele artefaktidele konstitueerib teatud vaatepunkti, millelt visuaalseid kujutisi nähakse kui retoorilis-kommunikatiivseid fenomene. Uuriija fookus pole siin suunatud mitte niivõrd visuaalse kujundi tajumisel tekkivale sisemisele efektile, nagu eelmise lähenemise puhul, vaid ennekõike uuritakse, kuidas see kogemus oleks retooriliselt ülesehitatud ja kommunikatsiooni käigus edasiantav. Lihtsustades võib öelda, et kui esimene pärib, et kas miski on, siis teine suund küsib, kuidas asjad tähenduslikuks ja mõttekaks saavad, ning kuidas me selle kaudu teistele infot edastame. Siin fokuseeritakse oma tähelepanu nendele funktsioonidele, mis visuaalsetel sümbolitel ja representatsioonidel kommunikatsiooni tähenduslikuks muutumisel on.

Visuaalsed artefaktid funktsioneerivad mälu ja mäletamise mehhanismina, uute tähenduste konstrueerijatena, aga samuti emotsioonide esilekutsujaina (Foss 2004: 308). Veel on üheks uurimisvaldkonnaks, kuidas mineviku kujutised uude konteksti sisenedes uue tähendusruumi tekitavad. Seetõttu pole funktsioon siin samaväärne visuaalse artefakti saatjapoolse kavatsusega. Selles mõttes võib täheldada siin selgeid kokkupuutepunkte kultuurisemiootika teksti peamiste funktsioonidega, ning ka käesolev artikkel liigitub ennekõike sellesse visuaalretoorika suunda.

Võrdlemisi iseseisvaks ja probleemseks uurimisvaldkonnaks on visuaalsetele artefaktidele hinnangu andmine. See suund tegeleb ennekõike visuaalsete artefaktide pragmaatikaga, mis seostub visuaalsete kujutiste ja auditooriumi mäluga. Utreeritult võib öelda, et siin küsitakse, millised visuaalsed detailid või detailide kompositsioonid kutsuvad vastuvõtjas esile enim mälestusi minevikku jäädvustanud visuaalsel kujutisel. Minu artikli teemat silmas pidades on oluline ära märkida, et sellesse uurimissuunda kuulub samuti erinevate poliitiliste kampaaniate sümbolite analüüs ja nende kasutamisele hinnangu andmine. Tõsi, seda suunda on ka tugevasti kritiseeritud. Kriitikute peamiseks argumendiks on auditooriumile mõjumi-*se efektiivsuse* kriteerium – teate mõju saab mõõta auditooriumi seisukohtade muutust ja sellest tingitud vastavalt käitumise muutust analüüsides ja mõõtes (nt visuaalse sümboolika kasutamine ja selle mõju valimistulemustele). Arvatakse, et verbaalne ning ratsionaalsetele argumentidele üles ehitatud debatt suudab paremini muuta auditooriumi meelsust, kuna visuaalsete kujundite retoorilisele ülesehitusele on keeruline rakendada tõeväärtust ja argumenteeritavust (Zarefsky 1992, vt ka Sarapik 2006). Teisalt võime samasugust kriitikat laiendada ka verbaalsetele diskursustele. Pigem tuleb sellist habermaslikku lähenemist – oma teoses “Theorie des kommunikativen Handelns” (1984) peab Habermas kommunikatiivse tegevuse peamiseks eesmärgiks üksteisemõistmist ja üksmeele saavutamist, mis nii majanduses kui poliitikas toimub ratsionalistlik-instrumentaalse kalkulatsiooni teel – pidada ideaaliks, mille poole püüelda. Visuaalsete kujundite kaudu loodud maailm ei pruugi olla küll nii ratsionaalne ja hästi organiseeritud, kui verbaalses keeles väljendatud, kuid viimane ei taga veel automaatselt teate efektiivsust

auditooriumi hulgas. Pealegi on visuaalsete kujutiste maailm “*siiski* maailm, mis ehitab üles inimlikku kogemust, olgugi struktureerimata, sageli segamini ja vastuolulist” (Foss 2004: 308; autori rõhuasetus – *A. V.*). Pealegi pole poliitilise diskursuse funktsiooniks mitte niivõrd tõde, vaid identiteediloome – selle kaudu fikseeritakse (nõukogude versioonis ametlik) poliitiline seisukoht ja intellektuaalsed raamid, millest lähtuvalt mitte ainult ei kirjeldata ega tunnetata, vaid ka *muudetakse* ümbritsevat maailma. See teeb vajalikuks mõningase kommentaari, kuidas siinse artikli raames poliitikat mõistetakse ja kuidas see on seotud retoorikaga laiemalt.

Poliitikast poliitilisuseni

Traditsiooniliselt on poliitikat mõistetud võimu ja selle võimaliku rakendamise kontekstis. Võim on asi, mille abil kedagi/midagi piirata. See tähendab niisiis, et võim on sellel, “kes saab X-i midagi tegema panna ka siis, kui X seda ei taha”. Me ütleme kokkuvõtvalt, et võim on *asi*, mille abil *represseerida*. Või veelgi lühemalt: võim on *repressioonivahend*. Kuid tundub, et niisugusele, võime öelda, et läbipaistvale ja lausa klassikalise empirismi vaimus (n-õ piitsa ja prääniku meetodina) kogetavale võimu kontseptsioonile, on tänapäeval selge alternatiiv.

Võtan veel korraks lähtepunktiks Aristotelese määratluse, et retoorika on olemuslikult seotud kõnega ja osutan siinkohal Aristotelese inimesemääratlusele – inimesed on poliitilised loomad (*ζῷον πολιτικόν*) just seetõttu, et neil on kõne (Rancière 2011: 4). Viimane võimaldab neil jagada õigust ja ebaõiglust, sel ajal kui loomadel (Aristotelese järgi) on olemas üksnes hääl valu või mõnundunde väljendamiseks. Seega võib öelda, et juba antiigist alates kerrib otsustavalt pinnale poliitika ja retoorika olemuslik seotus ning ühes sellega kaks olulist küsimust: a) milline kõne on kaalutlev ning asjassepuutuvat asjassepuutumast eristav? ning b) kuna retoorika on olemuslikult konstitutiivne ühiskondliku läbikäimise ülesehitamisel, siis millisel viisil see ülesehitamine toimub?

Poliitikat võiks siis mõista kogemussfääri spetsiifilise konstruktsioonina, milles teatud objektid on sätestatud kui jagatud ja teatud

subjekte peetakse võimaliseks neid objekte ära tundma ning nende üle reflekteerima (Rancière 2011: 3). See tähendab, et kitsast poliitika määratlusest on siinses artiklis loobutud ja selguse mõttes tuleks siinkohal eksplitseerida eristus poliitika ja poliitilisuse vahel. Selle juured on tänapäeva poliitilises mõtlemises tagasiviidavad Paul Ricoeurini (1965), kes neid mõisted esimest korda eristas, ja Carl Schmitti poliitilise mõiste käsitluseni (Schmitt 1996).

Esimene osutab poliitikale kui teatud institutsioonide ja institutsionaliseeritud praktikate kogumile. Poliitilisus aga on mõistetud kui permanentne antagonism ühiskondlikus koes, mida ei saa kunagi täielikult ja lõplikult lahendada ning mis seetõttu on alati igas tähistamisprotsessis kohal. Kui lõplik lahendus (ehk siis ideaalne ühiskond elik absoluutne tähendus) oleks võimalik, siis kaoks ka poliitika kui seda ühiskondlikku antagonismi lahendada püüdev praktika.

‘Poliitilisuse’ all pean ma silmas antagonismi dimensiooni, mis on konstitutiivne inimühiskondadele, sellal kui ‘poliitika’ all pean ma silmas praktikate ja institutsioonide hulka, mille kaudu kord on loodud, mis organiseerib inimeste kooseksisteerimist poliitilisuse poolt ettekirjutatud konfliktsetes situatsioonis. (Mouffe 2005: 9)

Nagu kirjutab Oliver Marchart (2007), on poliitilisus potentsiaalselt sisse kirjutatud igasse sotsiaalsesse tähistamisviisi. Poliitilisust võib seetõttu mõista kui võimusuhte väljendust diskursustes. Kuna sotsiaalsed tingimused võivad alati olla teistmoodi, kui nad mingil konkreetsel hetkel on ja seetõttu on iga kord/korrastatus mingite teiste korrastatuse konfiguratsioonide välistatus. “Just selles mõttes võime seda nimetada ‘poliitilisuseks’, kuna see on konkreetse võimusuhte struktuuri väljendus” (Mouffe 2005: 18). See välistatuse vorm on see, mida Mouffe nimetab ‘hegemooniliseks praktikaks’ (samas). Niisugune võimukäsituse traditsioon on kujunenud ennekõike läbi Antonio Gramsci hegemooniateooria ja Michel Foucault’ ‘diskursuse’ ja ‘võimu’ käsitluse.

Teadupärast ei mõista Foucault võimu üksnes repressiivvahendina – pigem on võim see, mis teeb asjad ja asjadest rääkimise üleüldse võimalikuks. Võim ei ütle ainult “ei”, vaid produtseerib asju, tekitab naudinguid, loob teadmist, toodab diskursusi (Foucault 1980: 37). Võimu toimimise mehhanismid ei toetu enamasti mitte õiguse-

le, seadusele ja karistamisähvardusele, vaid normaalsust väljendavatele ideaalidele, normidele ja mitmesugustele kontrollmehhanismidele ja -tehnikatele ühiskondlikus läbikäimises.

Võimu all tuleb ennekõike mõista jõuvahekordi, mis on immanentsed valdkonnale, milles need toimivad, ning mis moodustavad omaette korralduse; mängu, mis neid lakkamatu võitluse ja vastuseisu kaudu muudab, tugevdab ja ümber pöörab, viisi kuidas need jõuvahekorrad üksteisele toetuvad, moodustades nõnda ahela või süsteemi [...], ning strateegiaid, milles need pääsevad mõjule ning milles üldine ülesehitus või institutsiooniline kristalliseerumine avaldub riigiparaadis, seaduste kehtestamises või ka sotsiaalses hegemoonias. (Foucault 2005: 101–102)

Louis Althusser tähtsustab tänapäeva ühiskonnas repressiivsete riigiparaatide kõrval ideoloogilisi riigiparaate – esimesed tuginevad enamjaolt füüsilisele jõule (politsei, sõjavägi jne), samal ajal kui teised kasutavad ennekõike pehmeid mõjutusvahendeid (perekond, kool, meedia jne) (Althusser 1970: 3–38). Meediaajastul on viimaste osakaal oluliselt tõusnud. Lähtudes Antonio Gramsci seisukohast, et hegemoonia tugineb ennekõike pehmele mõjutamisele, võib öelda, et hegemoonia funktsioneerib ühiskondlikus koes sarnaselt ideoloogiliste riigiparaatidega, tootes ühiskondlikku sidusust enamjaolt tähendusüsteemide kaudu, mitte aga füüsilise vägivalla abil.

Poliitilist aktiivsust tulekski siin kontekstis mõista laiemalt – kui tajutava jaotuvust (*distribution of perceptible*) (Rancière 2011: 4). Selle all mõistab Rancine ruumi ja aja, koha ja identiteedi, kõne ja müra, nähtava ja mittednähtava jaotamist ja ümberjaotamist. See juhatab (*introduce*) uued objektid ja subjektid ühisele lavale (*common stage*) (samas).

Tulles tagasi käesoleva artikli materjali juurde, siis just uute diskursuste, tähendusüsteemide asendamine eelnevatega, oli nõukogude võimu esimesi samme oma võimu kehtestamisel. Rahvuslike elementidega “rikastatud” nõukogulike tähendusüsteemide kasutamine oli üheks viisiks (lisaks ilmsele vägivallale repressiivse riigiparaadi poolt), kuidas uusi sotsialistlikke ideid masside teadvusse viia. Ja vastupidi, kui üks partei on saavutanud vägivalla monopoli, siis on vastudiskursuste võimalus just kätketud valitsevate tähendusüsteemide vaiksesse õõnestamisse. Ja küsimus pole siin sugugi sel-

les, kas kohalik elanikkond leppis võimude pakutava nõukoguliku maailmamudeliga, vaid see, et uued distribueerivad praktikad käisid juba nõukogulike tähendussüsteemide sees – olgu siis poolt või vastu. Nende tähendussüsteemide konstrueerimise ja distribueerimise (poliitika praktika) kaudu loodeti lõhe ühiskonnas (poliitilisus ehk antagonism) kinni katta.

Võimusuhte perspektiivist oleks visuaalretoorika üldiseks ülesandeks siin mis tahes visuaalsete representatsioonide (antud juhul fotode) analüüsimisel eristada tähistamisviiside loogikaid, millega pildikujutistel erilaadseid ühiskondlikke suhteid toodetakse ja taastoodetakse. Ühtlasi oleks see aluseks nende tähistamisviiside mõtestamisele identiteeti loova praktikana ja nende tähistamisviiside tüpologiseerimisele. Siit johtuvalt võiks mõelda suurematele üldistustele, näiteks millised tähistamisloogikad olid iseloomulikumad teatud semiootilistele süsteemidele ja konkreetsetele ajastuperioodidele. Antud artikli mahtu arvestades keskendun ennekõike võimupoolsele eneseesitluse perspektiivile avalikus tekstiringluses, mis nõukogude versioonis tähendas partei poolt totaalselt kontrollitud ja selle eesmärkidele allutatud praktikat.

Hegemoonilise tähistamise retoorika

Poliitilises diskursuses, vaatamata selle audiovisuaalsetele karakteristikutele (parteiprogrammid, poliitreklaamid, visuaalsed sümbolid, hümnid, plakatid jne), on alati keskne roll verbaalsel diskursusel. Ameerika teadlase Joyce Hertzleri järgi:

Suur osa sellest, mis sünnib sotsiaalses sfääris, on vahendatud keele kaudu [...] ajendatakse ja stimuleeritakse, tõstetakse esile ja programmeeritakse keele vahenditega [...]. Vajalikud sõnad, sobilikud fraasid ja keerulisemad kõnevormid – tõeline rituaalne verbalism – on ühiskondlikus lävimises võimsad muutuste esilekutsumise faktorid. (Hertzler 1965: 3–4)

Samal seisukohal on tuntud Hollandi diskursuseteoreetik Teun van Dijk, kui ta väidab, et muud semiootilised süsteemid on küll olulised ideoloogiliste seisukohtade sisendamiseks, kuid need üldised seisukohad ise on verbaalselt formuleeritavad, kuna “ükski semiootiline

kood pole tähenduste, teadmise, arvamuste ja sotsiaalsete uskumuste *otse* väljendamisel niivõrd selge kui loomulik keel” (2005: 229). Poliitilises kommunikatsioonis kasutatavad pildid on oma sisemise struktuuriga ja märkimisväärse veenmisjõuga, mistõttu nende kasutamine veenmisvahendina on tänapäeval muutunud eriti laialdaseks. Siiski saavad nad konkreetsema tähenduse astudes referentsiaalsesse suhetesse nende aluseks oleva poliitilise tekstilise diskursusega. Seetõttu on piltide poliitiline angažeeritus alati tekstilise interventsiooni tulemus, isegi kui seda verbaalselt väljendatavat teksti pole pildil otseselt väljendatud. Analüüsin järgnevalt, kuidas sõja-järgse poliitika ideoloogiline juhis-loosung “sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik” visualiseeriti avalikus tekstiringluses publitseeritud fotodel.

Visualiseerides “sisult sotsialistlikku, vormilt rahvuslikku”

II maailmasõja ajal ja hiljem kristalliseerus lõplikult ideoloogiline nihe, mis sai Nõukogude Liidus alguse juba kolmekümnendate aastate keskpaigast. Revolutsioonilise innukuse vaibumine natsionaalbolševismis ja “rahuliku ülesehituse” paatos väljendab ideoloogilist kannapööret ja osutab maailmarevolutsiooni kontseptsiooni lokaliseerumisele – “sotsialismile ühel maal”. Sellele lisandunud endiste iseseisvate riikide (Eesti, Läti, Leedu) okupeerimine süvendas veelgi erinevate kultuurilis-ideoloogiliste tähenduste tõlkimise probleemi.

Esimese Eesti Vabariigi aegse (1918–1940), eriti aga “Pätsu ajastu” eestlase rahvuslikku loomust määratlevateks faktoriteks olid isamaa ja perekonna väärtustamine, osalemine isamaalistes ühingutes, rahvuslike tähtpäevade tähistamine. Sakraalsust omasid muinas-aeg ja Lembitu, Päts, Laidoner ja Vabadussõda, isamaalüürika ja rahvaluule jne, mis koos kujundasid rahvasterviku olemuse (Ots 1998: 67).

Retoorilisel, aga ka seadusandlikul ja institutsionaalsel tasandil sätestati sõjajärgsel ajal strateegiad, kuidas ühildada ajaloolise pärandi materiaalsed kandjad uue sotsialistliku kultuuristruktuuriga ning need riigi huvides funktsioneerima panna. Lihtsustatult öeldes võttis selle kokku pragmaatiline dogma “sisult sotsialistlik, vormilt

rahvuslik”, mis legitimeeris nõukogude võimu taotluse integreerida sovetlikku kultuurimudelisse kõigi liiduvabariikide mitmenäoline kunstipärand (tõsi küll, sageli kulges see võrdlemisi suurte raskustega) ning aidata seega kaasa uue ühtsuse, internatsionaalse *homo soveticus*’e mentaalse palge loomisele. Pseudoetnograafiline rahvuslik vorm oli lubatud, kuid suurem osa rahvuslikust pärandist ja kõik vihjedki lääne kunstile põlustati (Kangilaski 1999).

Joonis 1. Nõukogude Eesti 10. aastapäevale pühendatud laulupidu Tallinnas 20.–22. juulil 1950. (Rahva Hääl, nr 174, 23. juuli, 1950, lk 3)

Keskendun mõningatele visuaalsetele representatsiooni strateegiatele, mille kaudu esitati loosungit “sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik”. Teadupärast võttis see kokku kogu stalinliku vastuse rahvusküsimusele sotsialismi tingimustes. Nagu ütles tollane kohalik kommunistliku partei juht Nikolai Karotamm esimese nõukoguliku laulupeo avakõnes 1947. aastal:

Laulupeod kujunevad nõukogude võimu ajal vormilt rahvuslikeks ja sisult sotsialistlikeks pidulikeks suursündmusteks meie rahva elus. Laulupeod kujunevad kindlasti tähtsateks panusteks eesti nõukoguliku rahvuskultuuri, eriti aga meie muusika kultuuri varasalve. (Rahva Hääl, nr 150, 29. juuli 1947, lk 2)

Fotol (Joonis 1) näeme laulupidu 1950. aastal, mis oli pühendatud Nõukogude Eesti 10. aastapäevale. Ma esitan veel kaks tolelaegset

teksti, kinnitamaks vormeli “sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik” tähtsust neljakümnendate aastate teise poole poliitilises diskursuses. Esimene on Eesti rahva kiri seltsimees Stalinile²:

Nõukogude võim andis võimsa tõuke teaduse, kirjanduse ja kunsti arendusse, rajas avara tee eesti rahva sisult sotsialistliku, vormilt rahvusliku kultuuri tõeliseks arenguks. (Eesti rahva kiri sm. Stalinile, Rahva Hää, nr 172, 21. juuli 1950, lk 1)

Nagu näeme, on “sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik” endiselt peamisi partei juhtnõõre rahvuspoliitika organiseerimisel. Toon kinnituks veel ühe näite: see on Johannes Käbini (Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretär) Nõukogude Eesti 10. aastapäevale pühendatud laulupeo avakõnest:

Tõeline eesti rahvuskultuur sai alles Nõukogude võimu ajal võimaluse laialdaseks arenguks ning juurdepääs temale avanes ka kõige laiematele rahvahulkadele. Vanade tuntud kirjanike, heliloojate, kunstnike ja näitlejate kõrval, kes nõukogude võimu aastail on asunud sotsialistliku realismi teele, on kasvanud terve plejaad noori kirjanikke, heliloojaid, kunstnikke ja teisi eesti rahva *rahvusliku sotsialistliku* kultuuri tegelasi. (Rahva Hää, nr 172, 21. juuli 1950, lk 3; minu rõhutus – A. V.)

Laulupeod on omanud sakraalset tähendust eestlaste rahvusliku identiteedi kujunemisel. Nende ajalugu ulatub Eestis tagasi aastani 1869, mil esimene laulupidu teoks sai. Esimeste laulupidude juured on saksa-šveitsi algupärana kirikukoorilaulus, mis kandus meieni baltisakslaste ja lätlaste vahendusel. Nii tõlgiti laulupidu kui algselt esteetilis-religioosnes keeles kodeeritud tekst ühe rahvuse kultuurilise ühtsuse manifestatsiooniks, kusjuures algupärane sakraalne moment kandus üle eesti laulupidude traditsioonile kui rahvuse tekketingimusele. 20. sajandi alguses, kui eestlaste kultuurilisele eneseväljendusele lisandus poliitilise enesemääramise nõue (kui etnosest hakkas kujunema rahvus (Elwert 1991)), tõlgiti laulupidude

² “Rahva kirjad sm. Stalinile ja Nõukogude valitsusele” oli eriline pöördumisvorm avalikus kommunikatsiooniruumis. Selle eesmärgiks oli näidata rahva lojalsust võõrvõimule. Tegelikult kirjutati sellised pöördumised ajalehe toimetuses parteiliselt juhitud tsensuurivalitsuse näpunäidetel.

traditsioon ka poliitilisse keelde. Enamiku ajast, eriti aga nõukogude perioodil ja 1980ndate aastate lõpus, on eestlaste rahvusteadvust toitnud idealiseeritud kujutus ükskeelsest ja üherahvuslikust rahvusriigist (Aarelaid 1998; Aarelaid 2000; Kotov 2005; Ots 1998 jt). Seda markeerib fotol rahvariideid kandev laulukoor (n-ö “rahvuslik vormilt”). Viimane oli ka üks väheseid atribuute, mis osutas stalini-aegsel laulupeol *rahvusliku* kategooriale. Laulurepertuaar läbis väga tähelepaneliku tsensuuri.

Analüüsitaval fotol näeme retoorilist võtet “tekst tekstis”, kus Stalini portree troonib laulukaare ülaservas, koondades sellisel viisil massi ühtsusse – rahvaks. Lotman määratleb retoorilist teksti kahe (või rohkema) subteksti struktuurse ühtsusena, mis on kodeeritud mitme, vastastikku üksteiseks täielikult tõlkimatu koodi abil (Lotman 2001: 57). Neid subtekste võib kontseptualiseerida kui lokaalseid subsüsteeme, mida on võimalik lugeda tänu erinevate keelte olemasolule (samas). Kõige fundamentaalsemal tasandil konstituuerub üks keel diskreetsuse printsiibil, teine aga kontinuaalsuse printsiibil. Suhestatuna verbaalse ja ikoonilise (pildilise) väljenduse dihhotoomiaga, kuulub esimene tinglikult diskreetse, teine kontinuaalse kodeerimisprintsiibi juurde (Lotman 2001: 55). Käesoleval juhtumil osutab foto kontinuaalsele, sellal kui visualiseeritav “sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik” diskreetsele kodeerimisviisile. Sarnaselt mõistab tähistamisprotsessi ülesehitust Laclau, kelle jaoks diskursus kui tähenduslik tervik moodustub erinevate tähistamisloogikate – samaväärsus- ja erinevusloogika – lakkamatu pinge väljal. Teisalt tunnistavad mõlemad autorid, et vaatamata identse tõlkimise võimatusele nende erinevate kodeerimisviiside vahel (see eeldaks, et kahe süsteemi ühikute vahel eksisteeriks üksühene vastavus, mis diskreetse ja mittediskreetse teksti suhestamisel on põhimõtteliselt võimatu – ühe teksti diskreetsele ja täpselt määratletud ühikule vastab teises keeles hajuvate piiridega ning järk-järgult teiseks tähenduseks üleminev tähenduslaik. Kui seal ongi mingi *sui generis* segmentatsioon, siis pole see sobitav esimese teksti diskreetse liigendustüübiga (Lotman 2006: 188)) eksisteerib siiski võimalus tähenduse tekkeks. Kuna igasugune tähistussüsteem on oma olemuselt erinevuste süsteem, siis selline tähistamisprotsessi sulgemine, olgugi ajutine, on vajalik ja paratamatu, et saaks rääkida

üldse mingist kommuniqueeritavast tähendusest. Järelikult, ühtsuse loomine saab olla ainult figuralne või topoloogiline konstruktsioon (Laclau 2006: 103–114).

Sellisel juhul retoorilised kujundid ise – metafoor, metonüümia, sünekdohh, katakrees – saavad laiendatud sotsiaalse ratsionaalsuse instrumentideks, ja me ei saa enam kauem ideoloogilist hõikamist (*interpellation*) pidada üksnes retooriliseks tegevuseks. (Laclau 2005: 12)

Lotmani jaoks toimub niisugune tekstide ja informatsiooni vahetamise protsess läbi semantilise tõlkimise, mille peamiseks mehhanismiks peab ta troopi (Lotman 2006: 193–194). Troop on üksteise suhtes semantilisel võõraste ja kaugelseisvate tähendusühikute paar, mis mingi konteksti piires suhestatakse kui adekvaatsed (*samas*). Laclau keskendub niisugusele kommunikatiivsele mehhanismile peamiselt hegemooniateooria raames, pidades üheks diskursust koondavaks mehhanismiks tühja tähistajat. Viimane osutab hegemoonses tähistamispraktikas konkreetsele partikulaarsele tähistajale, mis omandab tähistamissüsteemis ehk diskursuses domineeriva positsiooni, allutades enesele rohkemal või vähemal määral kõik muud diskursuse liikmed, lastes neil paista *samaväärsetena* ning õõnestades nende omavahelist erinevust. Paradoksaalsel moel saavutatakse sellise õõnestamise kaudu teatud ühtsus või läbipaistvus (süsteemus).

Hegemooniline metafooriline asendus

Vaatlen antud foto näitel lühiduse mõttes kahte troobi tüüpi: *metafoor* – mingi seemi semantiline asendus sarnasuse või analoogia põhjal; *metonüümia* – asendus naabruse, assotsiatiivsuse, põhjuslikkuse alusel (eri autorid rõhutavad erinevaid seostustüüpe). Metafoor seostub vastavalt kontinuaalse, metonüümia diskreetse kodeerimisviisiga. Stalini portree esindab antud fotol metafoorselt sotsialistlikku ideoloogiat ehk n-ö “sotsialistlikku sisu”, mis fotol kui tervikliku tähendusega tekstis on tähenduslikus seoses rahvuslikkuse kategooriaga, mida fotol tähistavad rahvariites laulupeolised. Troobiekti, nagu varem täheldatud, ei loo ühise seemi olemasolu, vaid seemide

lülitatus sobimatuissse semantilistesse ruumidesse ning ühendatavate seemide semantilise üksteisevõõruse aste. Viimane kujuneb tänu erinevatele asendaja asendatavaks tõlkimatusse aspektidele, näiteks suhetes ühemõõtmeline – mitmemõõtmeline, diskreetne – pidev, materiaalne – ideaalne, meeleline – ülemeeleline jms (Lotman 2006: 194). Kõik need karakteristikud on nähtavad asendussuhtena konkreetse Jossif Stalini portree ja selle sotsialistliku ideoloogilise sisu vahel, mida see fotol tähistab: konkreetse inimese portree kui üksik märk oma materiaalses reaalsuses – terve marksismi-leninismi ühiskonnaõpetuse süsteem ja ajaloo filosoofia printsiip. Samasugune metafoorne asendussuhe tühjendab rahvuslikkuse puhtale vormitandile ehk n-ö “rahvuslikule vormile”– rahvariieetele. Foto koos sellel kujutatud Stalini pildi ja rahvariieetes laulupeolistega on metafoorse asenduse kaudu referentsiaalses suhtes tollaegse poliitilise diskursuse ühe ideoloogilise baasausega: “Sotsialistlik sisu, rahvuslik vorm”.

Tähistamisprotsessi ülesehitav metafooriline tunnusjoon laseb analüüsivat fotot kontseptualiseerida hegemoonilise tähistamisloogika valguses. Nagu öeldud, tuleb Laclau järgi hegemooniat mõtestada üksnes diskursuse pinnal: hegemoonne suhe pole midagi muud kui tähenduste liigendus. See liigendus eeldab, et mingi partikulaarne erinevus kaotab oma partikulaarsuse ning saab tähistamisüsteemi kui terviku universaalseks kehastajaks, pakkudes süsteemile vältimatult vajalikku suletust ja terviklikkust. Stalini portree kui partikulaarne tähistaja tühjeneb oma esialgses sisust (portree kui visuaalne kujutis konkreetsest inimesest – Stalinist) ja muutub metafoorseks asendusliikmeks. Samal ajal koondab see aga fotol üha suuremat samaväärsusahelat erinevate ühiskonda konstitueerivate dimensioonide vahel – nagu sotsialism, nõukogude rahvuspoliitika, kultuuriline eneseväljendus, eestlus. Fotol kui terviktekstis on ühendatud kaks erilaadset – sotsialistlik ja rahvuslik – subteksti, mis loovad tähendusliku terviku: osutuse täiuslikule ühiskonnale ja uuele inimtübile, *homo soveticus*'ele. Fotol kujutatu on konstrueeritud viisil, et Stalin asendab metafoorselt siin kogu kogukondlikku terviklikkust, nõukogude sotsialistlikku ühiskonda. Niisuguse semantilise tõlkimise juures on oluline rõhutada, et retooriline struktuur ei asetse mitte väljenduse, vaid sisu sfääris (Lotman 2001:

57). Vastavus on siin fotol tinglik, ligilähedane, oletuslik ega kätke pelka tähendusenihet, vaid loob põhimõtteliselt uue ja paradoksaalse semantilise situatsiooni. See oligi Stalini rahvuslik sotsialism, ja mingi teise Juhi portree ning selle paiknemine foto üldises struktuuris oleks andnud erineva ideoloogilise sisu. Võimude poolt pakutud poliitika praktika – rahvuslikust diskursusest valitud elementide ja nende struktuurselt kindlaksmääratud koosseksisteerimine sotsialistliku sümboolikaga – pidi avalikus tekstiringluses lepitama poliitilise antagonismi, lõhe erinevate ühiskondlike jõudude vahel.

Põhimõtteliselt sarnast, kuid veelgi suuremat metafoori-efekti on kirjeldanud Jan Plamper oma teoses “Võimu alkeemia. Stalini isikukultus kujutavas kunstis” (2010). Siin ta toob näite, kus Stalinit ei asendanud mitte portreed või fotod, vaid tema teosed, mille ümber lugev inimmass koondus. Nõukogude Eestist võime tuua sarnaseid metafoorseid asendusi teistestki kunstivaldkondadest: nt rahvusoooperi Estonia laemaaling (autorid Elmar Kits, Richard Sagrits, Evald Okas, 1947) või erinevad stseenid esimestes eesti nõukogude mängufilmides “Elu tsitadellis” (1947) ja “Valgus Koordis” (1951) (režissöör Gerbert Rappaport).

Hegemooniline metonüümiline asendus

Minnes edasi metonüümilise asendussuhtega, siis on Lotmani järgi oluline rõhutada, et kuigi esmapilgul võib tunduda, et metonüümia puhul toimub asendus ühe ja sama märgijada piires, ning seega on asendatav ja asendaja homogeensed, on tegelikult metafoor ja metonüümia selles suhtes isofunktsionaalsed. Nende eesmärgiks pole teatava semantilise asenduse abil teatada midagi niisugust, mida saab öelda ka muul moel, vaid edastada informatsiooni, mis teisiti oleks sootuks väljendamatut (Lotman 2006: 194–195).

Tulen veelkord tagasi näite juurde. Juhi portree, mis asendas stalinistlikku sotsialistlikku ühiskonnakorda ja andis rahvuslikkusele täiesti uue dimensiooni, oli ise allutatud metonüümilisele reale, mis koosnes väga kindlatest Stalini kujutamise reeglitest. Sellest reast esindas see konkreetne pilt ühte võimalikku, kuid rangelt reglementeeritud süntagmaatilist valikut, metonüümilist asendust. Stalini

ajastu Nõukogude Liidus oli ajaleht Pravda (ja seal avaldatud fotod Stalinist) tähtsaim avalik meedium, kus kanoniseeriti Juhhi “ainuõige” kujutamise viis. Pravdas avaldatud fotod olidki juba kanoniseeritud ehk avalikku kommunikatsiooniringlusesse lubatud läbi Stalini isikliku tsensuuri. 1930ndate aastate lõpus aga muutus ametlikuks praktikaks, et Pravdas avaldatud fotod Stalinist saadeti kunstnikele, kes võtsid need aluseks Stalini kujutamisel (Plamper 2010: 57–59). Hiljem, alates 1937. aastast, kui valmis esimene mängufilm Stalinist, sai kinematograafia teiseks vallaks, kus töötati välja ja kinnitati juhi visualiseerimise kaanon (Plamper 2010: 62). Võib öelda, et siin on tegemist nii sattumusliku kui regulaarse aspekti kooseksisteerimise juhtumiga tähistamisprotsessis – Stalini heakskiidu saanud valik on paratamatult individuaalsuse tunnus, samas paneb see valik teatud aluse regulaarsusele tähistamisprotsessis.

Seega võib öelda, et troop pole sugugi pelk väljenduslaadi ilustis, vaid ühe keele raames põhimõtteliselt väljendamatute tähenduste konstrueerimisviis (Lotman 2006: 198). Troop on kujund, mis tekib kahe keele [metonüümilis-diskreetse ja metafoorilis-kontinuaalse – *A. V.*] – põkkekohal ning on seetõttu isostruktuurne loominguliste mõttemehhanismidega (samam).

Keele kommunikatiivsed funktsioonid ja poeetilised funktsioonid ei lakka õigupoolest kunagi kattumast, seda nii tavakommunikatsioonis, mis kubiseb troopidest, kui ka poeetilises praktikas, mis on võimeline pöörama täiesti läbipaistva lausungiga enda kasuks. (Rancière 2011: 7)

Võimalik on täheldada üksnes tendentse, kus emb-kumb kodeerimisviis prevaleerib, mitte aga ainult ühe esinemisest nendes protsessides.

Hegemoonilised tähistamisviisid eri tasandil

Kontseptualiseerides analüüsitud näidet hegemoonilise tähistamisloogika valguses, võib kokkuvõtteks öelda, et hegemoonilised tähistamisviisid ilmnevad mitmel erineval tasandil.

Esiteks, hegemooniline samaväärsusahel erinevate partikulaarsete elementide vahel on viidud äärmuseni – see ühendab nii voluntarismi (stalinlik tahe) kui majanduslikku determineeritust (nõukogude ideoloogia teaduslik-materialistlik iseloom); nii natsionalismi (rahvuslik vorm) kui klassivõitluse printsiipi (sotsialistlik sisu = klassiteadvus)! Just seetõttu sobivad erinevad troobid haarama niisugust heterogeensust. Metafooriline asendus tähistas ühiskondlikku totaalsust – Stalin esindas kogu tollast sotsiaalset korda koos sinna kuuluva rahvuspoliitikaga. Foto mingi teise parteitegelase pildiga oleks tähistanud võimu eneseesitluse praktikas teistsugust sotsiaalset korda.

Teiseks, igas ühiskondlikus pilditootmisrežiimis on välja kujunenud visuaalsete representatsioonide konstrueerimise hierarhia. Käesoleval juhtumil asub sotsialistlikku sisu tähistav metafoorne asendusliige (konkreetne Stalini portree) metonüümilises reas vastavalt väljakujunenud positsioonile nõukogude Stalini-aegses visuaalses keeles. Kuna Juhti ja teisi parteiliidreid ei võinud kujutada suvaliselt, siis teatud kujutamiskiiside prevaleerimine ja teiste välistamine viitab ilmselt kujunenud võimuhete iseloomule ja representeerimise esteetikale laiemalt. Kultuurisemiootika seisukohast on informatsiooniline organiseeritus igasuguse kommunikatsiooni ja kultuurilise eksistentsi aluseeldus (“Kultuurisemiootika teesid” 1998: 62), mistõttu niisugune hierarhia osutab välistatuse positiivsele funktsioonile, mis loob kultuurisest korrastatust. See välistuse vorm ongi tähistamispraktika, mida Chantal Mouffe nimetab ‘hegemooniliseks praktikaks’ ja iga hegemooniline kord on alati küsitavaks seatud tema positsiooni vaidlustavate vastu-diskursuste poolt – “praktikate poolt, mis üritavad disartikuleerida eksisteerivat korda ja sisestada selle asemele uut hegemoonia vormi” (Mouffe 2005: 18). Kasutades kultuurisemiootika terminoloogiat, võib iga disartikulatsiooniprotsessi vaadelda tõlkeprotsessina. Sõltub tähistamisprotsessi struktuurist ning ümbritsevast kontekstist, kas see tõlge saavutab ka reaalselt hegemoonilise (dominantse) staatuse või mitte.

Ja lõpuks, niisugustel visuaalsetel troopidel on kalduvus kujuneda sotsiaalses pilditootmisrežiimis “autentsete” ajaloosündmuste loojateks ja selle kehastajateks (nimi loob objekti). “Ikoonilised fotod” osutavad nendele fotodele, mis on konkreetse ühiskonna

(kultuuri) raames: 1) enamikule äratuntavad (on saavutanud ikooni staatuse); 2) mõistetud kui ajalooliselt tähtsate sündmuste representatsioonid; 3) kollektiivse emotsionaalse identifikatsiooni objektideks ühiskonnas ja 4) regulaarselt taastoodetud ja taaspublitseeritud meedias (Hariman, Lucaites 2001). Põhimõtteliselt on siin tegemist fotodega, mis kehtestavad hegemoonse suhte ajaloosündmuste või -nähtuste konstrueerimisel ja representeerimisel. See tähendab, et need pildid, sõnad jne, mis annavad erinevatele konkreetsetele sisudele teatud ajutise järjepidevuse need tähenduslikuks tervikuks koondades, funktsioneerivad tähistamiskorras sarnaselt tühjade tähistajatega (Laclau 2005: 76). Selliste piltide abil luuakse teatud konstruktsioon “ajaloolisest reaalsusest”, kus mingid fotode kaudu esitatavad vaatepunktid funktsioneerivad kui dokumendid reaalselt toimunud ja teised – fotodel mitteesitatud – kuulutatakse olematuks.

Kokkuvõtteks

Juri Lotmani järgi võib tekstianalüüsile läheneda (minimaalselt) kahte erinevat teed pidi. Ühel juhul formuleeritakse kood ja luuakse seejärel selle alusel reaalne tekst. Teisel juhul on esmane mingi tekst, millest saadakse abstraherimise teel kodeeriv süsteem (Lotman 2011: 139). Ühe eesmärk on tuvastada alusstruktuur, jättes suurema tähelepanuta kõrvalekalded struktuurist, teine keskendub aga, vastupidi, individuaalsetele ja seega juhuslikele tunnustele. Lähtusin käesolevas artiklis pigem esimesest lähenemisest (retoorika mõistestik), samas tunnistades endale, et konkreetse materjali puhul oli teine lähenemine samavõrd tähenduslik: Stalini kehtestatud Juhi kujutamiskaanonit võib tõlgendada kui juhuslikkuse jälge struktuuris. Loodan, et suutsin siin lühidalt näidata, kuidas retoorikasse kuuluvad kategooriad on kasutatavad visuaalsete representatsioonide analüüsis ja kuidas on nende abil võimalik kujutada hegemooniliste suhete presenteerimist.

Renate Lachmanni järgi saab retoorikast, tänu tema normatiivsele mõõtmele, rääkida kui teisesest grammatikast ja määratleda retoorika sotsio-kultuuriline funktsioon. Retoorika funktsioneerib meta-

süsteemina, mis konsolideerib ühiskonda ja kujundab selle enese-teadvust. Retoorika kui deskriptiiv-normatiivne märkide ja märgisu-hete süsteem laseb seda vaadelda sotsiaalsete ja esteetiliste väärtuste kultuurisisesse korrelaadina (Lachmann 1994: 5–21). Kuna metafoo-rilis-kontinuaalne kodeerimine on domineeriv verbaalses poliitilises tähistamisprotsessis (Kupina 1995; Ventsel 2010), siis võime teha esialgse oletuse selle prevaleerimisest ka teistes tähistamisprakti-kates. Nõukogude visuaalne totalitaarkeel võiks olla selle ilmekaks näiteks ja sobivaks materjaliks edasisteks sellesuunalisteks uurimis-töödeks.

Kirjandus

- Aarelaid, Airi 1998. *Ikka kultuurile mõeldes*. Tallinn: Virgela.
- 2000. Topeltmõtlemise kujunemine sovetiajal. *Akadeemia* 4: 755–773.
- Althusser, Louis 1970. Idéologie et appareils idéologiques d'État. (Notes pour une recherche.) *La Pensée* 151: 3–38.
- Barthes, Roland 2004. Tänapäeva müüt. – Roland Barthes. *Mütoloogia*. Tallinn: Varrak, 227–265.
- Blair, J. Anthony 2004. The rhetoric of visual argument. – Marguerite Helmers, Charles A. Hill (eds.). *Defining Visual Rhetoric*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 41–61.
- Brown, Richard H 1987. *Society as Text: Essays of Rhetoric, Reason, and Reality*. Chicago: University of Chicago Press.
- De Man, Paul 1993. *The Resistance to Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dijk van, Teun 2005. *Ideoloogia. Multidistsiplinaarne lähenemine*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Elkins, James 1996. *The Object Stares Back: On the Nature of Seeing*. San Diego: Harvest/Harcourt.
- Finnegan, Cara A. 2004. Doing rhetorical history of visual: The photograph and the archive. – Marguerite Helmers, Charles A. Hill (eds.). *Defining Visual Rhetoric*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 195–214.
- Foss, Karen A.; Foss, Sonja K.; Trapp, Robert (eds.) 2002. *Readings in Contemporary Rhetoric*. Long Grove: Waveland Press.

- Foss, Sonja 2004. Framing the study of visual rhetoric: Towards a transformation of rhetorical theory. – Marguerite Helmers, Charles A. Hill (eds.). *Defining Visual Rhetoric*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 303–311.
- Foss, Sonja; Griffin, Cindy 1995. Beyond persuasion: A proposal for imitational rhetoric. *Communication Monographs* 62: 2–18.
- Foucault, Michel 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and other Writings, 1972–1977*. New York: Pantheon.
- 2005. *Seksuaalsuse ajalugu I*. Tallinn: Varrak.
- Gregory, Richard 1997. *Eye of the Brain: The Psychology of Seeing*. New York: Princeton University Press.
- Habermas, Jürgen 1984. *The Theory of Communicative Action*. Translated by Thomas McCarthy. Cambridge: Polity Press.
- Hariman, Robert; Lucaites, John Louis 2001. Visual rhetoric, photojournalism and democratic public culture. *Rhetoric review* 20 (1/2): 37–42.
- Helmers, Marguerite; Hill, Charles A. 2004. Preface. – Marguerite Helmers, Charles A. Hill (eds.). *Defining Visual Rhetoric*. Lawrence Erlbaum Associates, IX–XI.
- Hertzler, Joyce 1965. *A Sociology of Language*. New York: Random House.
- Hill, Charles 2004. The psychology of rhetorical images. – Marguerite Helmers, Charles A. Hill (eds.). *Defining Visual Rhetoric*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 25–40.
- Kangilaski, Jaak 1999. Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine. *Ajalooline Ajakiri* 1: 23–27.
- Karotamm, Nikolai 1947. Elagu XII üldlaulupidu – võidulaulupidu, eestlaste üldrahvalik pidupäev. *Rahva Hääl*, nr 150, 29. juuli.
- Kotov, Kaie 2005. Kultuur, identiteet ja enesekirjeldus. *Acta Semiotica Estica* II: 184–192.
- Kress, Günther; Leeuwen, Theo van 1996. *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. New York: Routledge.
- Kultuurisemiootika teesid 1998 = V. V. Ivanov, J. M. Lotman, A. M. Pjatigorski, V. N. Toporov, B. A. Uspenskij. *Kultuurisemiootika teesid*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 62–88.
- Курпина 1995 = Курпина Н. А. *Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции*. Екатеринбург: Изд. Уральского университета.

- Lachmann, Renate 1994. *Die Zerstörung der schönen Rede. Rhetorische Tradition und Konzepte des Poetischen*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Laclau, Ernesto 2001. Rhetoric of politics. – Tom Cohen, Barbara Cohen, Miller J. Hillis, Andrzej Warminski (eds.). *Material Events. Paul de Man and the Afterlife of Theory*. Minneapolis: Minnesota University Press, 229–251.
- 2005. *On Populist Reason*. London, New York: Verso.
- 2006. Ideology and Post-Marxism. *Journal of Political Ideologies* 11(2): 103–114.
- Lakoff, George; Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- Lotman, Juri 2001. Iconic rhetoric. – Juri Lotman. *Universe of the Mind*. London, New York: I. B. Tauris, 54–62.
- 2006 [1981]. Retoorika. – Juri Lotman. *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion, 186–211.
- 2011. Azadovski ja Propp: kaks lähenemist. – Mihhail Lotman (koost). *Jalutuskäigud Lotmaniga*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 139–146.
- Marchart, Oliver 2007. *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Mouffe, Chantal 2005. *On the Political*. London, New York: Routledge.
- Ots, Loone 1998. Kultuuri uurimine ja kultuuri õpetamine. – Maarja Lõhmus (toim). *Kultuur ja analüüs*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 64–75.
- Plamper, Jan 2010 = Плампер, Ян. *Алхимия власти. Культ Сталина в изобразительном искусстве*. Москва: Изд-во НЛЮ.
- Rancière, Jacques 2011. *The Politics of Literature*. Trans. by Julie Rose. Cambridge: Polity Press.
- Ricoeur, Paul 1965 [1956]. The political paradox. – Paul Ricoeur. *History and Truth*. Evanston: Northwestern University Press, 247–270.
- Sarapik, Virve 2006. Fiktsioon ja tõde, kujutis ja vale. *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 15 (4): 42–54.
- Schmitt, Carl 1996 [1936]. *The Concept of the Political*. Chicago: University of Chicago Press.

- Stafford, Barbara 1999. *Visual Analogy: Consciousness as the Art of Connecting*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Twigg, Reginald 1992. Aestheticizing the home: Textual strategies of taste, self-identity, and bourgeois hegemony in America's 'Gilded Age'. *Text and Performance Quarterly* 12: 1–20.
- Zarefsky, David 1992. Spectator politics and the revival of public argument. *Communication Monographs* 54: 411–414.
- Vattimo, Gianni 1985. Aesthetics and the end of epistemology. – Peter McCormick (ed.). *The Reasons of Art: Artworks and the Transformation of Philosophy*. Ottawa: Ottawa University Press, 287–294.
- Ventsel, Andreas 2010. The role of political rhetoric in the development of Soviet totalitarian language. *Russian Journal of Communication* 2 (1/2): 9–26.

Subjekti konstrueerimine järevalvesüsteemides¹

Ott Puumeister

Artikkel käsitleb järevalvesüsteeme suhtes subjektiga ning keskendub võimusuhetele, mis kehtestatakse järevalvesüsteemides. Samuti vaadeldakse, kuidas nende kaudu on võimalik konstrueerida subjekti- ja grupiidentiteete. Peamiseks teoreetiliseks aluseks on Michel Foucault' diskursuse ja võimu käsitlus; tema mõistete 'panoptikum' ja 'heterotoopia' abil vaadeldakse järevalvesüsteemide ühe näitena koolikeskkonda kui terviklikku ja suletud struktuuri. Subjekti autonoomsust suhtes järevalvega aitab mõista Juri Lotman ja tema autokommunikatsiooni mõiste. Laialt ulatuslikuma järevalve teoreetiliseks käsitlemiseks kasutatakse mõistet 'järevalveseade' [*surveillant assemblage*]. Selle abil kirjeldatakse stabiilsete piirideta ja kindla keskmata järevalvesüsteeme, mis on võimusuhete kaudu vaid ajutiselt aktualiseeritavad. Subjektide ja gruppide juhtimise ning valitsemise mõtestamist toetavad Foucault' *la gouvernementalité* ja Giorgio Agambeni 'eriolukorra' mõisted. Neilt alustelt lähtudes lähenetakse teoreetiliselt järevalvesüsteemide subjekti konstrueerivale võimule, vaadeldakse, kuidas erinevate süsteemikorralduste kaudu luuakse subjekti-positisioone. Näidetena on kasutatud nii Laagri kooli kui ka Suurbritannia kooli järevalvet kirjeldavaid ajaleheartikleid näitamaks, kuidas erinevalt struktureeritud süsteemid on võimelised koos toimima. Kuna järevalvesüsteemide käsitlemiseks puudub ühtne teoreetiline raamistik, üritab artikkel erinevaid mõisteteid ja lähenemisi omavahel ühendada, andes seega tagasihoidliku panuse ühe aktuaalse ühiskondliku probleemi teoreetiliseks mõtestamiseks.

Märksõnad: järevalve, võimusuhted, subjekt, identiteet, autokommunikatsioon.

Tänapäeva ühiskonnas leidub tohutul hulgal infosalvestamise tehnoloogiad, alates tavalistest CD-mängijatest kuni turvakaamerateni.

¹ Artikli valmimist toetas ETF grant 8804 "Võimusuhete ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid".

Salvestatud informatsiooni edasine kasutamine ei ole sugugi tehnoloogiasse endasse sisse kirjutatud, seda võib kasutada mitmel erineval moel. Järgneva artikli eesmärgiks on teoreetiliselt läheneda nende tehnoloogiate ühele spetsiifilisele funktsioonile – järelevalvele.

Vaatlen subjekti positsiooni suhtes järelevalvesüsteemidega: kas subjekt on vaba iseennast konstrueerima või kasutatakse järelevalvet tema identiteedi loomiseks; kuidas järelevalvesüsteemid kehtestavad erinevaid suhestumisvõimalusi ja subjektiloomise tehnikaid. Oluliseks teemaks on ka ruumistamine: kuidas on omavahel seotud füüsilise ja sotsiaalse tähendusruumi korrastatus ning kuidas need teineteist toetavad ja struktureerivad. Ruumi erineva korrastusega kaasneb ka subjekti terviklikkuse probleem: kindlalt piiritletud ja fikseeritud keskmega ruumis konstrueeritakse terviklik distsiplineeritav subjekt; hajuvate, laialivalgivate piiridega ruumis seevastu võime täheldada ühtse subjekti osadeks jaotamist ja selle tulemusel saadud ühikute kokkupanemist suuremaks, abstraksemaks tervikuks, näiteks teatavale grupile iseloomulikuks tunnuseks. Ruumi piiride avamine ja dünaamiliseks muutmine loob avaramad võimalused ka subjekti konstrueerimiseks.

Tegemist on esialgse visandiga, mis lähtub paljuski Foucault', Althusseri jt subjekti ja ühiskonna vaheliste suhete mõtestamise traditsioonist. Nagu öeldud, kasutan põhiautorina Michel Foucault'd, kellelt laenan mõisted 'panoptikum' ja 'heterotoopia', mis puudutavad otseselt ruumi ja selle korrastust, ning *la gouvernementalité*, mille kaudu on võimalik läheneda järelevalvesüsteemide poolt struktureeritud sotsiaalsetele võimusuhetele ja valitsemispraktikatele. Seoses subjekti suhestumisega asjaolusse, et teda jälgitakse, kasutan ka Juri Lotmani 'autokommunikatsiooni' mõistet, mis annab võimaluse käsitleda olulist autonoomsuse teemat. Subjekti- ja grupiidentiteetide konstrueerimist järelevalve kaudu vaatlen Giorgio Agambeni 'eriolukorra' mõiste kaudu.

Esmalt tegelen järelevalvega koolis kui suletud, piiritletud struktuuris, järgnevalt tuleb vaatluse alla järelevalve, millel puudub kindlalt fikseeritud piiritletus ning mis seetõttu on võimeline haarama ühiskonda laiemalt. Loomulikult on võimalik n-ö suletud ja avatud järelevalvesüsteemide koostoime; suletud koolistruktuuris toimivad ka laiaulatuslikumad süsteemid. Näitena toon kooli kui

teatud kindla institutsiooni, kasutan nii kodumaiseid (Eesti Ekspressis ilmunud artikkel Laagri kooli turvakaamerasüsteemi kohta) kui Suurbritannia materjale. Näited jäävad siiski teoreetilise raamistiku toetuseks; tegu ei ole konkreetse juhtumi analüüsiga.

Distsiplineeritud terviklik subjekt

20. sajandi teadusfilosoofilises mõtlemises käibib seisukoht, et puhta reaalsuseni ei olegi põhimõtteliselt võimalik jõuda; kogu meie keskkond on tähenduslik, märgiliselt vahendatud; ka nähtav ja käegakatsutav omandab kuju alles tähenduslikuna (vt Piirimäe 2008). Lühidalt, keskkond ei ole läbipaistev. Eriti teravalt on see tajutav modernses linnaruumis.

Steve Pile kasutab materiaalsusest irdunud linnakogemuse kirjeldamiseks mõistet “fantasmagooria”, mis “kirjeldab pideva liikumise kogemust, asjade voolamist silme ees [...] aga samas tähtsustab mitte ainult nähtava, otseselt tajutava, vaid sellest kaugemale ulatuva ja selle taha peituva tähtsust” (Pile 2005: 3). Fantasmagooria viitab “kummituslikule või unenäolikele elukvaliteedile”. Kogetav eluruum on seega midagi võltsi, materiaalsele peale asetatud. Iga linnamaastiku element on üledetermineeritud ja sisaldab linnaelus peituvate ihade või hirmude allasurumist või maskeerimist (samas, 167). Elanikul ei ole võimalik midagi moonutuseta kogeda: “[...] vaatleja lihtsalt ei suuda haarata kõike toimuvat, ega ka kindlaks teha, kus kõik toimub või kas see üldse on kindel ja mõistetav – reaalne” (samas, 181).

Kogemusele avanev eluruum ei ole seega lihtne materiaalsus, milles elada ja liikuda; see on kogejale alati tähenduslik, märgiline: semiootiline ruum, milles asetsevad objektid ei ole asjad iseeneses, vaid märgid, mis sunnivad end tõlgendama ja tõlgendusele vastavalt käituma. Üksikud märgid ei saa eksisteerida asetumata suuremasse tähendussüsteemi, milles tähendustamine toimub. Need süsteemid on kultuurilised, keelelised, diskursiivsed, mistõttu nad mitte ainult ei kirjelda, vaid ka pidevalt konstrueerivad, kuidas me oma eluruumi tajume ja sellega suhestume ning kuidas ruum meiega suhestub. Lühidalt, materiaalne eluruum ei ole lahutatav tähendussüsteemi-

dest, mille kaudu selles tegutseme, seda mõistame ja tõlgendame, kusjuures märgisuhe ei ole kuidagi olemuslikult fikseeritud, mistõttu on võimalik suhestumisviise erinevalt ette kirjutada: kuidas mõista meid ümbritsevat materiaalselt ruumi, mis võtab tihti kujundi vormi, mille referent on ähmane või puudub üleüldse.

Eriliselt keeruline on nii tähenduslikke kujundeid kui füüsilisi referente välja tuua ja mõistetavaks muuta järelevalvesüsteemide puhul. Esimesel juhul ei suudeta pea kunagi kokkuleppele jõuda, mis rolli need sotsiaalses ja kultuurilises ruumis mängivad; teisel juhul ei saa kuidagi kindel olla, kus ja kuidas täpselt nad toimivad, kes neid parasjagu kasutab ja mis otstarbeks; ometi ollakse arvestanud järelevalvesüsteemide pideva kohalolekuga meie keskkonnas, millest ka nende tähtsus. Seega kahekordne läbipaistmatus: nii tähendus kui referent.

Selles otsustamatuse ruumis jääb subjekti positsioon järelevalvesüsteemide suhtes samuti väga häguseks. Kes on subjekt – kas tegutseja või jälgimisobjekt? Millist mõju arvatakse olevat subjektile järelevalvesüsteemidel, mis (potentsiaalselt) võivad iga hetk ta ellu tungida ja muuta selle privaatsest avalikkuse probleemiks? Kas on üleüldse mõtet rääkida siin Subjektist? Tuleb rõhutada, et artikkel lähtub Foucault’st, kelle järgi subjekt asub alati diskursuses, siinkohal siis järelevalvediskursuse tähenduslikus ruumis. Ma ei käsitle sellest ruumist välja jääva konkreetse inimese eneseloomist ja -keh-testamist, vaid subjekti konstrueerimist diskursuses, “kus laotub laiali erinevate asendite võrk” (Foucault 2005b: 54). Diskursus ei ole “mitte mõtleva, teadva ja kõneleva subjekti majesteetlikult lahtirulluv ilming, vaid vastupidi, kooslus, milles võivad end määratleda subjekti hajutatus ja tema pidevusetus iseenese suhtes” (samas, 53). Vaatlen järelevalvesüsteemidesse sisse kirjutatud subjektipositsiooni, mis ei kattu konkreetsete isikute identiteetidega, ei moodusta *isikuid*, vaid just nimelt *sotsiaalseid subjekte* (nt õpilane, õpetaja, valvur, terrorist jne); jälgin, millised võimalused ja piirangud luuakse subjektile järelevalve tähenduslikus ruumis ja kuidas võib subjekt nendega suhestuda. Artikkel ei lähe teispoole diskursust ega ürita selgitada, mida inimesed “tegelikult” mõtlevad ja kuidas tegutsevad.

Järgnevalt üritan selgusele jõuda, millisena nähakse subjekti ja järelevalvesüsteemide suhteid piiritletud, suletud ja terviklikus

ruumis, milles jälgimine on subjektile nähtav ja tema poolt teadvustatud.

Panoptiline ruum

Alustan niisiis kindlalt piiritletud ruumist, milles subjektid on peaaegu alaliselt nähtavad ning mille iseloomustamiseks sobib kõige paremini Foucault' 'panoptikumi' mõiste, mille järgi järelevalve paneb subjekti, kes asub nähtavuse väljas ja on sellest teadlik, vastutama oma käitumise eest võimupiirangute suhtes; subjekt asetab ennast ise võimusuhtesse ning lubab neil enda peal toimida (1991: 202). Oluliseks osutub siin nähtavuse nähtavus (Yar 2003: 261), mis tähendab, et jälgimine peab olema teadvustatud, sest just teadvustatuse kaudu distsiplineerib subjekt iseennast.

Yar (2003: 260–261) toob välja kolm kriitikapunkti nähtavuse käsitlemise suhtes panoptikumis: 1) nähtavust vaadeldakse kitsalt episteemilistes mõistetes; 2) normid, mida nähtavus vahendab, on täielikult seotud normalisatsiooni kui distsiplinaarse kehtestamisega; 3) subjekt on pilgu suhtes passiivne, mõistetud internaliseerima võimu poolt etteantud käitumismalle. Kõige enam huvitab meid hetkel viimane, sest kuidas saab subjekt jääda passiivseks normide täitjaks, kui jälgimine on teadvustatud ja isegi kaamerad nähtavad? Teadvustamisele järgneb vältimatult autokommunikatiivne otsus, kuidas jälgimist mõista ja kuidas käituda; ühesõnaga, kui subjekt on põhimõtteliselt vaba otsustama oma käitumise üle, mis jääb seetõttu ennustamatuks, peaks ju mõistma subjekti aktiivse osalejana ja võimusuhte kujundajana?

Suletud panoptilise ruumi näiteks sobib ideaalselt kool; praegu käsitleme Eesti Ekspressi artiklit Laagri kooli turvakaamerate kohta (Jõgeda 2007). Laagri kool "on teadaolevalt ainuke Eesti kool, mis on varustatud nii põhjaliku valvesüsteemiga, et salasilm katab peaaegu kogu kooli territooriumi." Olulisena tundub sõna "salasilm" kasutamine, mis viitab ühele keskuses asuvalle jälgijale: kogu võim on koondatud ühte punkti, millest korraldatakse "omalaadset eksperimenti, kuidas mõjub totaalne jälgimine isiksuse arengule." Totaalne salasilm: kaamerasüsteemi suhtutakse kui abstraktsesse

võimukandjasse, millel iseenesest peaksid eksisteerima omadused kasvatada ja kujundada välja isiksusi. Panoptikum

automatiseerib ja deindividualiseerib võimu; võimuprintsiip ei asetse mitte niivõrd inimeses, kui võrd kehade, pindade, valguse, pilkude teatud korrastatud jaotamises; korralduses, mille sisemehhanismid toodavad indiviide haaravaid suhteid. (Foucault 1991: 202)

On tähtis, et võimu ei kogeta enam inimestevahelistes suhetes, vaid ruum ise toodab võimusuhteid, reguleerib käitumist. Eelnevalt on kehtestatud reeglid koolis kohaseks käitumiseks, ning nüüdseks jälgib ruum ise nende reeglite täitmist. Subjekt asetseb võimusuhtes, ja see on ainuke ruum, milles liikuda.

Aktiivsuskki saab ilmnedu vaid selles reeglistatud ruumis, mis on loomulikult ka ühiskondlikult ja kultuuriliselt, mitte üksnes sõna otseses mõttes ruumiliselt korrastatud.

Turvakaamerad siin majas ei ole niisama kellegi kinnisidee, vaid on üks osa kaalutletud avatud kooli kontseptsioonist [...] Avatud kooli filosoofia ütleb, et sa ei ole maailmas üksinda ja sa ei saa teha, mis sulle pähe kargab. (Jõgeda 2007)

“Totaalselt nägeva” ruumi kaudu tuuakse ühiskondlikud kasvatusreeglid ja käitumisnormid inimkommunikatsiooni abita koolikeskkonda, mistõttu neil on suurem kehtivus kui õpetaja poolt esitatult. “Tänu “suurele vennale” tekib mingi vastutuse moment” (samas) – ebaisikuline “suur vend” – ja mitte kaamera! – jälgib subjekti kujunemist ja käitumist, allumise korral kiidab, rikkumiste korral karistab; kaamerate ees näitlemine (Yar 2003: 265–267) “suurt venda” ei huvita, kuna see ei kuulu ei rikkumise ega allumise alla, mistõttu ma ei käsitleks seda vastupanuna, vaid enesekehtestamise ja -näitamisenä, mis ei ole süsteemi üleüldse sisse kirjutatud ning seega ei saa olla ka keelatud. Kaamerate teadvustamine, kuni neid mõistetakse eraldatult sotsiaalsetest normidest ja reeglitest, ei anna veel iseenesest vastupanuvõimalust.

Idealne reeglistatud ruum püüdleb täielikkuse poole: normid peavad olema kindlalt paigas, piisavalt autoriteetsed ja enesestmõistetavad (ehk nad peavad paistma loomuliku korrana). Koolis üritatakse luua terviklik “loomulike” suhete süsteem, mis püsiks

stabiilne, oleks võimeline muutustele vastu panema. Samal ajal eeldab niisugune ideaalne stabiilse täielikkuse (tervikliku totaalsuse) kontrollimine suletust. Miks? Sest ainult kindlalt piiritletud struktuuril saab olla kese, mis seda korrastab, ainult suletud struktuur saab olla totaalne.

Tilluke klaasboks on tihedalt monitore täis, nende taga istuv Falcki turvamees saab endale pilti tellida rohkem kui sajast kaamerast, mis jäädvustavad koolipere iga sammu. (Jõgeda 2007)

Küsimus on selles, kas monitoride taga istuv turvamees on süsteemi kese? Vastus on kindlalt eitav. Teda võiks vaadelda kui keskmee kohalolevat asendajat, tsentri tähistajat, mis täidab selle puuduoleku. “[O]n alati arvatud, et kese [...] moodustab selle ainsa asja struktuuris, mis kuigi valitseb struktuuri, on ise struktuuraalsusest vaba” (Derrida 1991: 1413) – kaameraid jälgiv turvatöötaja kuulub vaieldamatult struktuuri, ta on kohal ja samuti jälgitav, subjektiiveeritud järelevalvesüsteemi poolt. Mida ta esindab, on aga loomulikult seadus, mis on asetatud korrastavaks keskmeks ja mille ees “pole võimalik jääda anonüümseks” (Jõgeda 2007). Koolikorraldus on nii otseselt seotud korra- ja turvakaitseorganitega, mis ulatuvad koolist ja ka haridussüsteemist hoopis kaugemale. Jälgimissüsteemi kese ei asu niisiis koolihoones, haridus- ega korra- ja turvakaitsestruktuuris, vaid süsteem ulatub üle kogu ühiskonnakorralduse, mis on samas suletud ühte piiritletud ruumi: avatud kool ja suletud, totaalne jälgimine ei ole sugugi vastuolus, pigem vajavad need efektiivseks toimimiseks teineteist. Suletud süsteem loob keskmee, millesse koondab muidu laialivalguvad reeglid ja seadused.

Tähtsaks osutub niisiis sotsiaalsete käitumisreeglite ja normide – mitte otseselt jälgimise – nähtavus; just see peab olema teadvus- tatud, et seadus ei luba kellelgi jääda anonüümseks, vaid jälgib justkui iseenesest täitmist: umbisikulised ja abstraktsed reeglid pannakse “isiklikult” subjekti üle valvama. Lõppeks pole tähtis, kes jälgib (Foucault 1991: 202), vaid *mis* valvab subjekti järele. Õpilane

ei tunne kaamerahirmu², kuna see on tema loomulik keskkond ja kaamerad on lihtsalt selle osa: niikaua, kuni ta jääb õpilaseks ja käitub vastavalt, ei ole hirmu tundmiseks põhjustki – just see on jälgimissüsteemi eesmärk: “Arvan, et lastest, kes teavad, et kõik, mida nad õpetajate õigluse/ebaõigluse kohta kinnitavad, on kontrollitav, kasvavad paremad inimesed” (Jõgeda 2007).

Järgnevalt tuleb vaatluse alla kool kui heterotoopiline (s.t eraldatud, piiritletud ja ühiskonnast väljasuletud ning samal ajal selle seadustele avatud) ruum. Vaatan, kuidas on selles ruumis korraldatud subjektide jälgimine ja millised võimalused on viimastel jälgimisega suhestuda.

Heterotoopiline ruum

Samamoodi nagu koolis on jälgimissüsteem teadvustatud ja nähtav, saab ka jälgitav olla vaid jälgitavate nähtav käitumine – just see peab veenma korra kaitsjaid valvatavate distsiplineerituses, õpilase rolli omaks võtmises. Aga käitumine iseenesest ei ole ainuke vastupanuvõimalus alatisele jälgimisele. Küsimusele “millised täiskasvanud kasvavad lastest/noortest, kelle pea kohal on kogu aeg registreeriv kaamera+mikrofon?” (Jõgeda 2007) on võimatu vastata. Subjekt tõlgendab kõike enesele teadvustatavat pidevas autokommunikatsiooniprotsessis, mille käigus sisestatakse tähendustamisprotsessi uus kood ning kujunevad ümber nii vastuvõetav teade kui ka isiksus ise. ““Mina–mina” süsteemis jääb informatsiooni kandja samaks, kuid teade formuleeritakse ümber ning see omandab uue tähenduse” (Lotman 2001a: 22). Minu eesmärgiks ei ole siin välja selgitada, kuidas täpselt mõjutab jälgimine subjekti arengut, vaid välja tuua asjaolu, et ei saa eksisteerida ühtset mõju; juba praegu käsitletavas ühes artiklis esineb täielikult vastukäivaid arvamusi usalduse kuritarvitamisest selle parema harjutamiseni kaamerate pilgu all, privaatsuse piiramisest avaliku vastutuse rõhutamiseni. Sellised lahknevused näitavad, et suletud ja nähtav jälgimissüsteem

² “Ma ei ole küll tajunud, et lastel oleks mingit kaamerahirmu,” ütles direktor. Elurõõmus sagin vahetunnis kinnitab, et mingit orwellilikku õhustikku siis ei valitse.” (Jõgeda 2007)

jätab subjektile vabaduse omistada sellele tähendusi enesest lähtuvalt – ja kasvõi osutada vastupanu sellega, et ainult etendab õpilase rolli täitmist, konstrueerides niiviisi deklareeritud kollektiivse identiteedi ja vastandades sellele (subjekti enese vaatepunktist) “tegeliku” individuaalse³ (Kotov 2005).

Subjektile on seega võimalus tõlgendusse kaasata erinevaid diskursusi, seada vastukaaluks domineerivale süsteemile teisi. Vastupanuvõimalus ei seisne mitte diskursusest väljaastumises (misjuhul kaotaks mõiste ‘vastupanu’ siin üldse oma tähtsuse), vaid valitsevale diskursusele vastanduvate tähendussüsteemide kasutamises. Nagu märgib Kristi Raik: “need, kes on pandud allutatud positsiooni, arendavad sageli välja kontradiskursuse kui teatud vastupanuvormi selleks, et seada dominantne diskursus küsitavaks” (Raik 2003: 26). Seetõttu on vajalik, et domineeriv süsteem aktsepteeritaks vabatahtlikult kui selline, millele vastupanu osutamine ei oleks vajalik.

Jäädes antud artiklis käsitletava koolikeskkonna näite juurde, võib seoses identiteedi vormimisega sisse tuua järgmise Foucault’ mõiste – ‘heterotoopia’: heterotoopiline ruum on samaaegselt nii sotsiaalse välistuse mehhanism kui ka nähtavaksmuutmise tingimuste kogum, koostoimes loovad need lõhe paiga ja seda ümbritseva sotsiaalse ruumi vahel (Ophir 1998: 246); heterotoopilised ruumid toimivad topeltloogika alusel: nad on kas reaalsed ruumid, mis esitavad reaalsust illusioonina, või täiustatud, ratsionaliseeritud ja korrastatud kui tavaruum (Boyer 2008: 54). Just viimased omadused iseloomustavad kooli, mille ülesandeks on kasvatada ühiskondlikuks toimimiseks kõlbulikke kodanikke; luuakse mudel, mis peab hõlmama (täiuslikul kujul) toimivat sotsiaalset ümbrust ja mis samal ajal viimasest eraldatakse: “Heterotoopiad eeldavad alati avanemise ja sulgumise süsteemi, mis samaaegselt need isoleerib ja muudab läbitavaks” (Foucault 2000: 183). Kool on niisiis sotsiaalsest ruumist eraldatud ja sellega lahutamatu seotud ruum, kuhu sissepääs ja milles teadmiste omandamine (vastutustundlikuks ühiskonnaliikmeks saamine) on privilegeeritud vaid neile, kes nõustuvad täitma teatud rituaale, s.t.

³ Semiootilisest vaatepunktist ei ole identiteet midugi midagi püsivat, pigem kui dialoogi ruum, pidev piiritlemine (Kotov 2005) – pidev ühtsustamise ja eristamise protsess, seega pigem identifikatsioon, enesetähendustamine.

kes subjektiveerivad end kui õpilased. Kool arvab õpilased ühiskonnast välja, et nad hiljem viimasega ühendada.

Lühidalt võib niisiis öelda, et järelevalvesüsteemiga varustatud kool on heterotoopiline ruum, mis aktualiseerib panoptikumi mudeli. Ruumiline eraldatus, piiratus ja täielikkus loob võimaluse tuua jälgiv võimukese kohale seda representeeriva tähistaja abil (koondada võim ühte punkti ning panna võimusuhted sellest tulenema⁴) ning seotus ruumist välja jääva ühiskonnakorraldusega paneb viimase seadused ja normid kehtima ka ruumi piiride sees. Just konkreetses suletud ruumis, kus jälgimine on nähtav, võimaldab subjekti autokommunikatsiooniprotsess suuremat vabadust. Oluline on, et (1) siin ei ole kõne all kontroll, vaid distsiplineerimine, s.t õpilase reeglitele vastavalt käituma veenmine; (2) totaalselt piiratud ruumis on jälgitavad samamoodi (nagu jälgimissüsteem) terviklikud subjektid: ühe terviklikkus eeldab teise terviklikkust; niisiis võib rääkida ka teineteist konstitueerivast dialoogilisest suhtest⁵. Paradoksaalsel kombel kaasneb suletusega vabadus: kuna kaamerapilt ei liigu “turvamehe töölaualt kaugemale” ja “infot säilitatakse kõvakehtastel kaks nädalat, pärast seda kustutatakse” (Jõgeda 2007) – nähtav on see, mis koolikeskkonnas juba niikuinii teada on; lisaks on nägijad kooli töötajad, kellega iga päev kohtutakse. Kui tegemist on normaalsete argisituatsioonidega, ei piira jälgimine subjektide käitumist ega ohusta nende privaatsust: subjekti tajutakse artiklis ühtse ja jagamatuna – indiviidina, kes asub oma loomulikus keskkonnas ning kel on vabadus tõlgendada, tähendustada ja hinnata enda distsiplineerijaid kommunikatsiooni ja enesekirjelduse protsessi kaudu. Tuleb aga rõhutada, et kool on sinise käsitluse järgi heterotoopiline – argisituatsioonist eraldatud – ruum, mis on korrastatud spetsiifilisi distsiplinaarseid reegleid silmas pidades; korrastatud kasvatama

⁴ Nt jälgimisruum koolis on võimusuhte, reeglite ja normide koondav tähistaja, mitte aga tegelik võimukese: see *representeerib* algpunkti ja domineerivaid suhteid ning kehtestab piiratud ruumis selle kaudu käitumisreeglistiku; see on suhete, mitte käitumise kehtestaja.

⁵ Foucault' väide, et panoptilises ruumis on indiviidi informatsiooni objekt ja mitte subjekt kommunikatsioonis (1991: 200), kehtib eelkõige nii, et koolis on indiviid paratamatult õpilane-subjekt, ja just viimane on objekt, kelle kohta teadmisi kogutakse ja keda vormitakse; õpilase rolliga aga indiviidi subjektsus ei piirdu.

ideaalsituatsioonis. Kool on seega ruum, milles kehtivad vaid ühiskonna “õiged” reeglid ning mis piiritleb enesest välja tavasituatsiooni mitmekesisuse ja võimalikud ettearvamatused – potentsiaalse ohtlikkuse.

Konkreetses ruumi jälgimise käsitlemisel pole niisiis arvesse võetud süsteemi avatust laiemale ühiskonnale ja selles toimivatele võimusuhetele, sest piiritlemine ei ole kunagi täielikult välistav, vaid samal ajal ka ühendav (Lotman 2001b: 136).

Järelevalve õigustab autoriteedi ja kontrolli institutsionaalseid nihkeid õpetajatelt, vanematelt või õpilastelt administraatorite ja politseitöötajate kätte. Seega nende süsteemide toodetud sotsiaalsed suhted on asümmeetrilised võimusuhted. (Kupchik, Monahan 2006: 628)

Kooliseinte vahel toimuv satub järelevalvesüsteemi kaudu laiema ühiskonnakorralduse mõju alla: distsiplineeritud indiviidist saab kontrollitud subjekt, kellel puudub otsene kontakt võimukeskme, mis kaob silmist, või täpsemalt, viimane oligi vaid võimu märk, hajutatud võimusuhte ja -tehnikate koondav tähistaja, mille kaudu hajutatakse ka subjekti piirid. Neid asjaolusid aitavad mõista järgnevas peatükis käsitluse alla tulevad mõisted ‘järelevalveseadme’ ja *la gouvernementalité*.

Kontrollitud jagatav subjekt

Järelevalveseadme ja *la gouvernementalité* abil saab väljuda suletud ja keskme ümber organiseeritud ruumist ning vaadata, kuidas oleks kõige parem mõista kogu sotsiaalset ruumi ja selles toimivaid võimusuhteid läbivaid jälgimis- ja järelevalvemehhanisme. Edaspidi üritan siduda järelevalvega Agambeni ‘eriolukorra’ mõiste ning lõpuks käsitleda järelevalveseadme potentsiaalset toimimist piiritletud kooliruumides, ehk koolis toimiva panoptilise järelevalve sisetamist üldisemas järelevalveseadmesse.

Järelevalveseade

Kui suletud heterotoopilise ruumi piiridest väljuda, kaob silmapiirilt ka järelevalvesüsteemi kese ja toimima hakkavad suhted, mida ei ole võimalik ühte punkti koondada; järelevalvesüsteemid läbistavad kogu sotsiaalset ruumi.

Iga meie sooritatud tehing, vahetus, ost ja interaktsioon jätab elektroonilised jalajäljed. Need isikliku andmestiku fragmendid räägivad eraldatult üsna vähe, aga kui need kombineeritakse teistega, saavad neist võimsad vahendid ennustamiseks tarbijate, seaduserikkujate, hagejate, reisijate või kodanike tulevast käitumist. (Lyon 2006: 222)

McLuhan väitis, et elektroonilises ühiskonnas ei kujunda inimene enam maad, vaid moondab teiste mugavusi silmas pidades iseend abstrakteks informatsiooniks (McLuhan, Powers 1989: 98); nüüdisaegsete järelevalvesüsteemide võimsus seisneb potentsiaalis indiviididest eraldatud andmed ühendada, mille kaudu on võimalik sotsiaalne kontroll, ja mitte enam distsiplineerimine (mis ei ole enam jälgiija-jälgitava kontakti kadumise tõttu võimalik).

Järelevalveseade [*surveillant assemblage*] on visualiseeriv seade, mis toob nähtavale siiani kättesaamatud auditoorsed, keemilised, visuaalsed, ultravioletsed ja informatsioonilised stiimulid. Enamik visualisatsioonist puutub inimkehasse ja eksisteerib meie normaalsest tajuulatuses väljas-pool. (Haggerty, Ericson 2000: 611)

Järelevalveseade eksisteerib kui potentsiaalsus, mis asetseb erinevate meediumite lõikumispunktides ja mida on võimalik ühendada erinevaiks otstarbeiks (samas, 609). Niisiis, enam ei ole subjekt distsiplineeritav tervik, vaid keha, millelt eraldatakse andmeid sotsiaalsete protsesside jälgimiseks, ennustamiseks ja kontrollimiseks. Indiviidid on muutunud diviidideks (Deleuze 1992: 5), jagamatu jaotatavaks.

Järelevalveseade ei käsitle keha kui algselt terviklikku üksust, mida tuleb vormida, karistada või kontrollida. Kõigepealt on vajalik seda tundma õppida, mistarvis jaotatakse see diskreetseteks tähistusjadadeks. (Haggerty, Ericson 2000: 612)

Seetõttu ei ole järelevalveseadme huviorbiidis mitte niivõrd kehas-
tunud indiviidi identiteet, vaid pigem kollektiivi kategooriaalne
profiil (Hier 2003: 402). Kas see tähendab, et subjekt omandab
suhtes järelevalveseadmega (mida võib struktuuri asemel nimetada
pigem võrgustikuks, mida võib erinevates punktides vastavalt vaja-
dusele ajutiseks tervikuks kokku õmmelda) suurema vabaduse; ning
jälgimine ei puuduta enam otseselt tema identiteedi kujunemist?

Järelevalveseadme puhul ei ole enam jälgimine subjekti poolt
otseselt kogetav. Selle tulemusel ei ole subjektile jälgimisega suhes-
tudes etteantud ja stabiilseid piire enese ja jälgija või jälgimistehnika
vahel. “Tähendust tekitava üksuse invariantne mudel eeldab
kõigepealt tema teatud piiritletust, eneseküllasust, piiri olemasolu
tema ja väljaspool teda asuva semiootilise ruumi vahel” (Lotman
1999a: 41) – paneme tähele, et Lotman räägib *teatud piiritletusest*
ning mitte konkreetselt paika pandud ja ületamatutest piiridest;
viimaste puhul oleks tegemist isoleeritud üksustega, misjuhu-
l tähenduse teke ei oleks võimalik. Kui suletud ruumis oli domineeriv
stabiilne piir, mille kaudu subjekt välise jälgimise tähendused oma
püsiva isikustruktuuri kohaselt enesesse tõlkis, siis nüüd on
ennekõike vajalik piiride tõmbamine, mille kaudu luuakse kohe-
rentne ja ajutiselt fikseeritud andmekogum; vastasel juhul toimiks
pidev informatsioonivool, mis ei suudaks tähenduslikuna toimida,
jääks vaid derridalik tabamatu tähistajate vabamäng. Vastupidiseks
võimaluseks on jälgimise tähelepanu alt põgenemine, mistõttu
subjekt ei saagi otseselt puudutatud. Ent see põgenemine on samas
ka iseenese ühiskonnast väljaarvamine; tänapäeva sotsiaalses ruumis
subjektina funktsioneerides on vajalik sattuda vähemalt mõningate
järelevalvetehnikate huvi alla – subjekt konstrueeritakse kogutud
andmete põhjal (näiteks haigekassa ja töötuskindlustus on olulised
just *sotsiaalse subjekti* eksisteerimiseks).

Järgmise olulise muutusena üleminekul panoptilisest ruumist
järelevalveseadme juurde nähakse konkreetse inimesest jälgija
asendumist arvutiprogrammidega: “Enam ei jälgi sinu käitumist
inimene, vaid arvuti, mis ennustab sinu käitumist, otsides mustreid
palju laiaulatuslikumast informatsiooniregistrist” (Palmas 2010).
Võib öelda, et alles nüüd saab subjektist objekt, kellest ammutatakse
andmeid mitte kommunikatsioonitehnikate, vaid arvutitehnoloogia

abil. Panspektriline paradoks seisneb selles, et võime rohkem öelda indiviidide käitumise kohta, käsitledes neid diviididena⁶ (Palmas 2010). Kogutud andmete koondamise ja tõlgendamise kaudu luuakse andmeteisikud [*data double*], mis koosnevad puhtalt informatsioonist ja on subjektile enesele tundmatud (Haggerty, Ericson 2000: 613). Sellega kaasneb subjekti tarbekaubaks muutmine; privaatsust vahetatakse pidevalt liikuvus ruumis toodete, parema teeninduse või eripakkumiste vastu; erinevate gruppide mahajäetud lisainformatsiooni kaudu toodetakse lisaväärtust (samas, 616). Ühiskonnakorralduse reeglistiku nähtavaks ja teadvustatuks tegemise (distsiplineerimise) asemel on tähelepanu all eelkõige turu kontroll ja selle toimimise teadvustamatuks ning nähtamatuks muutmine; subjektist eraldatakse informatsioon, mis just eraldamise kaudu muudetakse subjekti mitte puutuvaks, kuid mille kaudu edaspidi üritatakse subjekti mõjutada ja kontrollida (tarbija)gruppide identiteete kujundades.

Kuna järelevalveseadmes omandab järelevalve risomaatilise loomuse, transformeeruvad ka jälgimishierarhiad: osutub võimalikuks ka võimukandjate jälgimine valitsetavate poolt (Haggerty, Ericson 2000: 617). Kui jälgijate tegevus osutub tehnoloogiate leviku kaudu nähtavaks, saab rääkida subjekti valikust, millist ja kui palju informatsiooni ta endast lubab eraldada ja salvestada andmebaasides; samuti nähakse sel juhul võimalust, et subjekt võib aktiivselt osaleda turusüsteemi ümberkujundamisel (Palmas 2010).

Jälgimiseks ja kontrollimiseks kasutatud tehnoloogiate levimise- ga ka kontrollitavate valdusesse kaasneb oht süsteemi toimimisele, kuid loomulikult vaid siis, kui järelevalveprotsessid on nähtavad. Siin osutubki oluliseks subjekti väljaarvamine kommunikatsiooni- protsessist, mille kaudu oleks võimalik vastupanu; kommunikatsiooni- võimalusest ilma jäetud ja süsteemist isoleeritud subjekt ei saa, nagu juba öeldud, luua uusi tähendusi ega nende järgi tegutseda. Hierarhiate säilimise nimel on tarvis hoida järelevalveseadme toimimine nähtamatuna; kui panoptiline järelevalve toimis eelkõige teadvustatud kujul, siis seadme puhul, võiks öelda, rõhutakse alateadvu- sele, mille kaudu subjekti kujundada teda ennast protsessist välja arvates; panna subjekt käituma sotsiaalset ruumi kujundavate

⁶ 'Diviid' on Deleuze'ilt (1992) laenatud mõiste, tähistamaks indiviidi (jaga- matu, terviklik isik) muutumist informatsiooniks jaotatavaks kehaks (diviidiks).

(täendus)süsteemide järgi, jätmata talle võimalust omapoolseks tõlgenduseks, mis võiks viia süsteemi mitteaktsepteerimiseni. Subjektile on tarvis ette kirjutada tema poolt vabatahtlikult aktsepteeritavad käitumisharjumused ja -mustrid, mida ta näeks kui parimat võimalikku toimumisviisi.

Käitumisharjumuste ja tähendus-süsteemide konstrueerimist vastavalt domineerimis- ja valitsemispraktikatele, milles luuakse individid kui valitsetav subjekt, vaatame järgnevalt Michel Foucault' mõiste *la gouvernementalité* abil. Eelkõige huvitab meid, kas järelevalvesüsteemid toimivad valitsetava subjekti formeerimistehnoloogiana.

Valitsemise ratsionaalsus ja praktika

*La gouvernementalité*⁷ ei viita sugugi ainult riiklikule valitsemisele, vaid hõlmab kogu ühiskonda läbistavate ja subjektide käitumist ning identifitseerimise võimaldavate võimuharjumuste võrgustikku. Võim puudutab eelkõige subjektide võimalike käitumisharjumuste ruumi struktureerimist ja kujundamist (Lemke 2010: 36). Inimeste valitsemine ei ole nende sundimine käituma valitseja tahtmise järgi; see on protsess, mis pidevalt otsib tasakaalu sundus- ja allutamistehnikate ning inimeste enesekonstrueerimise vahel (sammas, 38). Paralleele saab tõmmata Lotmani tsentri-perifeeria mõistetega, misjuhul esimene kirjutab kultuurile võimalikult stabiilse tähendus- ja käitumissüsteemi ning teine kasutab autokommunikatsiooniprotsessi fikseeritud koodide transformeerimiseks ja uuendamiseks (Lotman 2001b: 134). Niisiis on vastupanuvõimalus *la gouvernementalité* mõistesse juba sisse kirjutatud, kuna võim ei ole midagi omatavat, mis võiks kuuluda täielikult ühele institutsioonile, vaid on alati suhteline ja võimuharjumused dünaamiliselt arenevad; produktiivsus ja domineerimine käivad käsikäes. Järelevalvesüsteemide stabiilse

⁷ *La gouvernementalité* tähendab võimutehnikate ja teadmisharjumuste vastastikust konstitueeritust; valitsemise (*gouverner*) ja mõtlemisviisi (*mentalité*) semantiline ühendamine viitab võimatusele analüüsida võimutehnikaid isolatsioonis poliitilisest ratsionaalsusest (Lemke 2001: 191). Eesti keelde võiks tõlkida kui 'valitsemispraktika või -strateegia', kuigi hõlmab õigupoolest mõlemat.

hierarhilise kinnistatuse võimatus kehtib ka kogu ühiskonna võimusuhetes.

Samamoodi, nagu võimusuhete võrgustik moodustab paksu kanga, mis hõlmab riigiparaati ja institutsioone, ilma et ta paikneks nende sees, tungib ka vastupanupunktide sülem sotsiaalsesse kihistusesse ja individuaalsetesse üksustesse. (Foucault 2005a: 106)

Arvestades võimusuhete ranget suhtelisust ja ebastabiilsust tuleb domineerimise⁸ kehtestamiseks süsteemi sisse kirjutada vabaduse mõiste, kehtestada subjektid kui valikuvõimelised ja ennastloovad. *La gouvernementalité* peaesmärgiks on turvalisusmehhanismid, mille kaudu tagada majanduslike ja ühiskondlike protsesside stabiilsus; ja see seletab ka vabaduseidee konstrueerimise valitsuse ratsionaalsuse enese poolt; vabadus on *la gouvernementalité* asendamatu ja paratamatu element (Foucault, tsiteeritud Lemke 2010: 35). Niisiis on privaatsus ja vabadus valitsemise ja domineerimise tingimused; kirjutades ette, mida nende mõistete all mõelda (näiteks lai kaubavalik ja kas või riigikogu valimised), subjektiiveeritakse inimesed vabade kodanikena, kes vabatahtlikult nõustuvad domineeriva süsteemiga. See toimib suhteliselt sarnaselt Althusseri (1971) ideoloogiakäsitlusega, mille järgi igasugune ideoloogia kõnetab indiviidid subjektideks. Selle vabadust konstitueeriva süsteemi sees annab subjekt ise enamasti nõusoleku koguda enda kohta jälgimistehnoloogiate abil andmeid, kuna, nagu nägime, ei puuduta need otseselt subjekti, vaid tema jaoks võimalikult laia tähendus- ja käitumisvälja loomist. Lisaks võib mainida turvalisuse aspekti: valitsejad peavad tagama subjektile eluruumi, milles tema terviklikkus on kaitstud; ohusituatsiooni korral tunneb subjekt oma olemasolu ebakindlust, misjuhul tema eneseloomine on häiritud. Pärast 11. septembrit 2001 õigustati USAs olulisi järelevalvesüsteem-

⁸ Domineerimise all mõeldakse teatavat laadi võimusuhet, mis on stabiilne, hierarhiline, fikseeritud ja raskesti ümberpööratav. Domineerimisseisundid on võimusuhete spetsiifilised vormid ja erijuhud, mis piiravad tugevasti alternatiivseid käitumismustreid ja suhteid (Lemke 2010: 37); "Suured domineerivad süsteemid on nimetatud vastasseisude intensiivsusel põhinevad hegmoonilised tagajärjed" (Foucault 2005a: 104).

mide laiendamisi pideva terroriohuga; subjekti turvalisus, s.t tema vabadus end luua tagatakse tugevneva järelevalvega.

Nüüdisaegne järelevalveseadade toimib ühes äärmuses “kategorilise võrgutusena”, mis pakub tarbijatele järelevalveprotsessides osalust ja preemiaid; teises äärmuses aga “kategorilise kahtlustuse-na” – siin toodetud andmete analüüs võimaldab potentsiaalselt ohtlikke grupe tuvastada (Hier 2003: 410). Kuna järelevalveseadme kontekstis – kus valitsevad alatises muutumises olevad võimusuhted – puuduvad stabiilselt fikseeritud piiridega sfäärid, muutub kasutuks näiteks poliitilise ja majandusliku sfääri eristus; krediitkaardiandmeid on võimalik jälgida politseil ja viimase andmeid pankadel – mõlemad kuuluvad indiviidide valitsemise suhete võrgustikku. Informatsioon elanikkonna kohta on kättesaadav diskreetsete infoühikutena, mis jaotavad indiviidi andmestikuks, mida kasutatakse juhtimise, kasusaamise ja meelelahutuse eesmärkidel; elanike taoline informatsiooniline esitamine järelevalveseadmes märgib haihtumise haihtumist, s.t protsessi, milles indiviididel ei ole võimalik jääda anonüümseks ega pääseda jälgimise alt (Haggerty, Ericson 2000: 619). Kuna see jälgimine ei ole suunatud indiviidile, vaid grupe identifitseerida võimaldavate muustrite loomisele, on iga indiviid, kelle (ostu-, reisi-, jne) harjumused vastavad teatud muustritele, koheselt identifitseeritav kui sellesse gruppi kuuluv; indiviidi üle otsustatakse kontekstist väljarebitud üldistatud andmeteisiku põhjal. Just eelnevalt mainitud otsustusvõimalus subjekti identiteedi kohta viib meid konkreetselt poliitilisse sfääri – s.t grupiidentiteetide konstrueerimise ja nende ühtsuse tagamise juurde –, millega järgnevalt tegelema hakkame.

Eriolukord

Poliitilisus on sotsiaalsete suhete artikuleerimine ja defineerimine antagonismist läbistatud väljal, sotsiaalsuse institueerimine (Laclau, Mouffe 1985: 153). “Poliitiline ühtsus eeldab vaenlase realset võimalikkust ning seega mingit teist, kaaseksisteerivat poliitilist ühtsust” (Schmitt 2002: 60). Niisiis ei ole oluline mitte ainult seaduskuulekate kodanike loomine, vaid ka teise, vastase ja võõra

konstrueerimine. “See kultuuri enese rüpes – peamiselt kontrasti põhjal kultuuri enda domineerivate koodidega – loodud kuju eksterioriseeritakse kultuurist välja ja projitseeritakse väljaspool asuvatele kultuuriilmadele” (Lotman 1999b: 67). Koos võõra konstrueerimisega luuakse ka piirid süsteemi ja sellest väljas asuva vahel; ainult välistavate piiride paikapanemise kaudu saab süsteem (räägin siin loomulikult tähistussüsteemidest, mille kaudu poliitilist ühtsust konstrueeritakse – *O. P.*) eksisteerida, vastasel juhul toimuks ebamäärane ja fikseerimata erinevuste hajumine (Laclau 2007: 52). Agamben (2009: 139) määratleb inimest kui kodaniku koheselt kaduvat eeldust, mis ei tohi õigupoolest sellisena kunagi päeva-valgele tulla. See tähendab, et inimene peab subjektina võrdsustama kodanikuks ja inimeseks olemise. Kuulumine teatud gruppi peab tema jaoks olema loomulik. Kahtlemata aga konstrueeritakse nii grupid kui sellesse kuulumise kriteeriumid (seadused, mida järgida) ajalooliselt – need on sattumuslikud. Et poliitilise identiteedi loomulikuna tajumine võimalikuks osutuks, on vajalik etteantud ja olemuslikuna väidetud kooslus (rahvus) või territoorium (riik).

Kuidas on kõik see seotud järelevalveseadmega? Vaatame artiklit Wicht (2010), milles käsitletakse Euroopa Liidu turvapoliitikat seoses immigratsiooni (satelliitide ja kaamerate abil piiride jälgimine), terrorismivastase võitluse (erinevate salateenistuste andmebaaside ühendamine) ja kuritegevuse ennetamisega (rahvuslike kriminaalregistrite elektrooniline ühendamine).

Järgmise viie aasta programm toetab kindlust nimega Euroopa ja suurendab järelevalvet ELi kodanike üle, kelle andmeid kogutakse, salvestatakse ja töödeldakse andmevõrgustikes, millest ei ole võimalik ülevaadet saada. (samas)

Luuakse võimalused pidevaks kahtlustuseks; alatise potentsiaalsusena esinev ohusituatsioon loob võimaluse eriolukorra muutmiseks reegliski, misjuhul eriolukord lakkab “*viitamast faktilise ohu välisele ning ajutisele situatsioonile ja hakkab segi minema normi enesega*” (Agamben 2009: 180 – kursiiv originaalis). Järelevalvesüsteemide abil on võimalik konstrueerida tingimused, mille avastamise korral tekib alus kehtestada eriolukord; kogutud ja töödeldud ning indiviididest abstraheritud andmete põhjal otsustada inimeste elu

üle. Selle loogika kohaselt ei ole tegemist mitte pideva kodanike tegevuse kontrollimisega, vaid vaenlase või võõra nimetamise võimaluse tagamisega, mille kaudu kinnitatakse või luuakse ka oma poliitilist identiteeti; kehtestatakse enda (siin siis Euroopa Liidu) suveräänsust, mis võimaldab otsustada kodanike elu üle. Normiks muutunud eriolukorra puhul, kus ohtlikkus konstrueeritakse vastavalt seadustatud erandile süsteemisiseselt, on “võõraks” ja “ohtlikuks” nimetatavad potentsiaalselt kõik kodanikud. “Eriolukord pole niisiis kaos, mis eelneks korrale, vaid olukord, mis tuleneb korra peatamisest” (samas, 24). Korra peatamisega samaaegselt luuakse uus kord, uus süsteem, mis teeb võimalikuks laiaulatuslikuma “vaenlaseks” nimetamise vastavalt konstrueeritud “ohtlikkusele”, mis ei ole enam süsteemiväline fakt, vaid andmebaaside abil loodud potentsiaalsus, mis ohustab “loomuliku” korra (riigi, rahvuse) turvalisust.

Tagasi tulles esimeses peatükis mainitud kooli kui heterotoopilise suletud ruumi juurde, vaatan selle avanemist kogu sotsiaalset ruumi läbistavatele võimusuhetele. Morris⁹ räägib, et 17000 Inglismaa kooli kuus miljonit õpilast võivad olla sunnitud andma oma sõrmejäljed ühtsesse registrisse; artikli järgi on Tony Blair väitnud, et tahab kõikide noorte käitumist lasta kontrollida, et kriminaalsuse märke leida. Tony Blairile esitati süüdistus, et ta soovib astuda edasisi samme muutmaks Suurbritannia “järelevalveriigiks”, lubades politseil koguda rohkem DNA-proove ja laiendada jälgimiskamerate kasutamist.¹⁰ Õpilastelt sõrmejälgede võtmise kohta ei küsitud vahel isegi neilt endilt luba, rääkimata vanematest: lastele öeldakse, et see on vaid mäng, nii et ei ole mingit vajadust sellest oma vanematele rääkida.¹¹ Niisiis on näha, et järelevalvesüsteemide kaudu kogutakse juba nooruses subjektide kohta informatsiooni,

⁹ Nigel Morris, “Schools may fingerprint six million students”, 2007; <http://www.independent.co.uk/news/education/education-news/schools-may-fingerprint-six-million-children-443932.html> (17.06.2011).

¹⁰ Nigel Morris, “Blair wants to monitor all children for signs of criminality”, 2007; http://www.nzherald.co.nz/youth/news/article.cfm?c_id=107&objectid=10431416 (17.06.2011).

¹¹ James Black, “Schoolchildren to be fingerprinted in Big Brother-style shake-up”, 2007; <http://www.dailymail.co.uk/news/article-447420/Schoolchildren-fingerprinted-Big-Brother-style-shake-up.html> (17.06.2011).

mida on võimalik kätte saada ka koolist väljaspool asuvatest andmebaasidest ja kasutada korrakaitse eesmärkidel; politsei võib otsustada, millised õpilased näitavad kuritegelikke kalduvusi ning oma kahtlustustele vastavalt ka käituda. Õpilastel endil ei pruugi aimugi olla, et nende andmeid pidevalt salvestatakse, mis muudab võimatuks järelevalvesüsteemiga suhestumise. On näha, et kooliruumi väljaspoolsest ühiskonnast eraldavad piirid ei taga subjektide niioelda vaba arengut, vaid politseil ja teistel korrakaitseorganitel on pidevalt potentsiaalne võimalus sekkuda nende sotsiaalse identiteedi kujundamisse, samal ajal kui subjektid ise sellest teadlikudki ei ole. Võimalus ühendada koolis kasutatavad kaameräsüsteemid sõrmejälgedega kaudu toimivate andmestikega (nt raamatukogu-, kohalkäimise-, edasijõudmiseajalugu), haiguslugudega jne annab domineerivale võimustusüsteemile vahendid näha subjektide toimimist ning samal ajal kirjutada ette piirid, mille raames nad saavad tegutseda. Õigustuse selliseks andmekogumiseks ja -kasutamiseks annab eelkõige pidev eriolukorraline ohuseisund terrorismirünnakute ees: "Terroristid elavad meie kogukondades ja sulanduvad meie sekka".¹²

Niisiis oleme liikunud subjektile teadvustatud jälgimisest, mille kaudu ta iseennast distsiplineerib, subjektile teadvustamatust jälgimisest, mille kaudu teda üritatakse mõjutada, kuni viimaks, järelevalvesüsteemide abil subjekti konstrueerimiseni domineeriva(te) süsteemi(de) poolt, mille käigus on subjekt alati potentsiaalselt vaenlase või võõrana identifitseeritav. Loomulikult ei saa neid kolme praktikat vaadata üksteisest täielikult isoleerituna; kõik asuvad sotsiaalsete suhete võrgustikus, milles toimivad süsteemid on alatises interaktsioonis teistega. Eriolukorralised seadused ja valitsemispraktikad kujundavad kahtlemata ümber distsiplineerimist koolisüsteemis ning avavad selle järelevalveseadme pidevale potentsiaalsele jälgimisele. Järelevalveseadme ajutise sulgemise (koondamise, piiritlemise) kaudu on võimalik võimust ilmajäetud gruppide identiteetide konstrueerimine domineerivate poolt (ehk kogutud

¹² http://www.met.police.uk/so/at_hotline.htm (17.06.2011).

andmetest luua piiritletud tähendustervik, mille kaudu identifitseerida nt vargaid, narkomaane, hullumeelseid jne); luuakse kollektiivne profiil, millesse sisestatakse indiviide andmebaasisesse kogutud informatsiooni põhjal. See tähendab, et indiviidi subjektiveerimine saab toimuda tema kohaloluta, temast sõltumatult, ent kinnistades tema kuuluvuse teatud sotsiaalsesse gruppi, osutub *subjekti* (näiteks terroristi) identiteet *indiviidi* jaoks otsustavaks.

Kasutatud kirjandus

- Agamben, Giorgio 2009. *Homo Sacer. Suveräänne võim ja paljas elu*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Althusser, Louis 1971. Ideology and ideological state apparatuses. – Louis Althusser. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. London: New Left Books, 170–186.
- Boyer, M. Christine 2008. The many mirrors of Foucault and their architectural reflections. – Michiel Dehaene, Lieven De Cauter (eds.). *Heterotopia and the City. Public Space in a Postcivil Society*. New York, London: Routledge, 53–74.
- Deleuze, Gilles 1992. Postscript on the Societies of Control. *October* 59: 3–7. *Online*: <http://pdflibrary.files.wordpress.com/2008/02/deleuzecontrol.pdf> (16.06.2011).
- Derrida, Jacques 1991. Struktuur, märk ja mäng humanitaarteaduste diskursuses. *Akadeemia* 7: 1411–1438.
- Foucault, Michel 1991. *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*. London: Penguin Books.
- 2000. Different spaces. – Michel Foucault. *Aesthetics. Essential Works of Foucault 1954–1984*. Volume 2. London: Penguin Books, 175–185.
- 2005a. *Seksuaalsuse ajalugu I. Teadmistahe*. Tallinn: Valgus.
- 2005b. *Teadmiste arheoloogia*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Haggerty, Kevin D.; Ericson, Richard V. 2000. The surveillant assemblage. *The British Journal of Sociology* 51 (4): 605–622.
- Hier, Sean P. 2003. Probing the surveillant assemblage: On the dialectics of surveillance practices as processes of social control. *Surveil-*

- lance & Society 1 (3): 399–411. *Online*: <http://www.surveillance-and-society.org/articles1%283%29/probing.pdf> (04.06.2010).
- Jõgeda, Tiina 2007. Koolielu saja turvakaamera valve all. *Eesti Ekspress*. *Online*: <http://arhiiv.koolielu.ee/pages.php/0705,18097> (17.06.2011).
- Kotov, Kaie 2005. Kultuur, identiteet ja enesekirjeldus. *Acta Semiotica Estica* II: 184–192.
- Kupchik, Aaron; Monahan, Torin 2006. The New American School: Preparation for post-industrial discipline. *British Journal of Sociology of Education* 27 (5): 617–631. *Online*: http://torinmonahan.com/papers/New_American_School.pdf (04.06.2010).
- Laclau, Ernesto 2007. *Emancipation(s)*. London, New York: Verso.
- Laclau, Ernesto; Mouffe, Chantal 1985. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Lemke, Thomas 2010. Foucault's hypothesis: From the critique of the juridico-discursive concept of power to an analytics of government. *Parrhesia*. 9: 31–43. *Online*: http://www.parrhesiajournal.org/parrhesia09/parrhesia09_lemke.pdf (02.06.2010).
- Lotman, Juri 1999a. Kultuur kui subjekt ja iseenese objekt. – Juri Lotman. *Semiosfäär*. Tallinn: Vagabund, 37–52.
- 1999b. Kultuuride vastastikuse mõju teooriast. – Juri Lotman. *Semiosfäär*. Tallinn: Vagabund, 53–74.
- 2001a. Autocommunication: 'I' and 'Other' as addressees. – Juri Lotman. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London, New York: IB Tauris Publishers, 20–35.
- 2001b. The notion of boundary. – Juri Lotman. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London, New York: IB Tauris Publishers, 131–142.
- Lyon, David 2006. Why where you are matters: Mundane mobilities, transparent technologies, and digital discrimination. – Torin Monahan (ed.). *Surveillance & Security. Technological Politics and Power in Everyday Life*. New York, London: Routledge, 209–224.
- McLuhan, Marshall; Powers, Bruce R. 1989. *The Global Village*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Ophir, Adi 1998. The cartography of knowledge and power: Foucault reconsidered. – Hugh J. Silverman (ed.). *Cultural Semiosis, Tracing the Signifier*. New York, London: Routledge, 239–264.

- Palmas, Karl 2010. The defence minister's new philosophy. *Eurozine* 12.02. *Online:* <http://www.eurozine.com/articles/2010-02-12-palmas-en.html> (31.05.2010).
- Piirimäe, Eva 2008. Keeleline pööre. *Keel ja Kirjandus* 8-9: 589–603.
- Pile, Steve 2005. *Real Cities. Modernity, Space and the Phantasmagorias of City Life*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Raik, Kristi 2003. *Democratic Politics or the Implementation of the Inevitabilities?* Tartu: Tartu University Press.
- Schmitt, Carl 2002. Poliitilisuse mõiste. – Jüri Lipping (toim). *Kaasaegne poliitiline filosoofia. Valik esseid*. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 54–62.
- Wicht, Christine 2010. More security at any price. The Stockholm Programme of the European Union. *Eurozine* 24.03. *Online:* <http://www.eurozine.com/pdf/2010-03-24-wicht-en.pdf> (02.06.2010).
- Yar, Majid 2003. Panoptic power and the pathologisation of vision: Critical reflections on the Foucauldian thesis. *Surveillance & Society* 1 (3): 254–271. *Online:* <http://www.surveillance-and-society.org/articles1%283%29/pathologisation.pdf> (04.06.2010).

Joannis Barclaii “Icon Animorum” (1614): Euroopa rahvaste ja rahvuste varane karakteristika¹

Vilmos Voigt

On olemas pikk Euroopa kultuuride võrdlemise traditsioon, kuid seda materjali pole semiootikas kuigi palju uuritud. Oma artiklis käsitlen üht varasemat ja huvitavamalt sellel teemal kirjutatud raamatut.

Kuulus poliitiliste esseede autor ja kirjanik John Barclay (1582–1621) oli Inglise aadlik, kes veetis suurema osa oma elust kontinendil, kirjutades elegantses ladina keeles Euroopa riigiasjadest ja ühiskondlikust elust. Tema esimene oluline teos oli “Satyricon” (1603), kolmeosaline pitoreskne romaan oma aja igapäevaelust. Järgmist raamatut “Icon Animorum” (1614) pidas kaasaegne Euroopa publik “Satyriconi” neljandaks raamatuks, mis esitab selle teoreetilise kokkuvõtte. Raamatus kirjeldatakse eri riike ja rahvusi (gallialased, inglased, šotlased ja iirlased, sakslased ja belglased, itaallased, hispaanlased, ungarlased, poolakad ja moskoviidid, türklased ja juudid). Raamatu hilisemas (Saksa) väljaandes on lisatud ammendavad kommentaarid.

Barclay raamat on ajaloolise kultuurivahendamise allikas. Eriti raamatu kolmas teema – tosina Euroopa rahva kirjeldus – pakub võrdlevale semiootikale head materjali. Käesolevas artiklis analüüsitakse seda Euroopa rahvaste/kultuuride hilisemate iseloomustuste taustal.

Märksõnad: John Barclay, “Icon Animorum”, Euroopa rahvad.

Sissejuhatus

Professor Peeter Torop kirjutab oma erakordselt palju mõtteid äratavas uurimuses (Torop 2009) sellest, et kultuuride uurimine

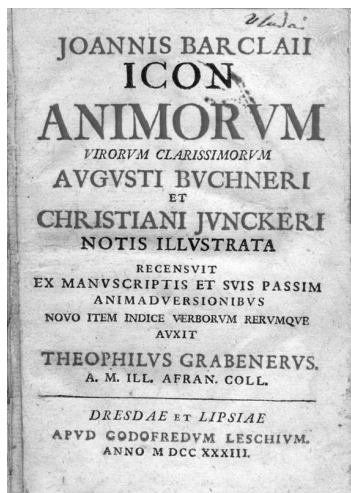
¹ Artikkel põhineb Peeter Toropi juubelikonverentsil “Culture in Mediation: Total Translation, Complementary Perspectives” (Tartu, 26.–27. november 2010) peetud ettekandel.

nõuab "transdistsiplinaarset" lähenemist, milles tuleb üksteisega seotult rakendada kultuurisemiootikat, antropoloogiat ja kultuuri-analüüsi: see teeb võimalikuks keele ja teksti ja lõpuks semiosfääri uurimise. Järgnevalt tutvustame üht niisugust raamatut, mis on juba oma olemuselt "transdistsiplinaarne".

Jätkuvalt populaarsed globalisatsiooniuuringud nõuavad erinevate märgisüsteemide (semiootiliste süsteemide) või selliste süsteemide, mida võib tõlgendada kui märgilisi (semiootilisi) võrdlemist. Käesolev artikkel järgib võrdluse erinevaid mudeleid, käsitledes kuulsat raamatut, mis on huvitavaks eelkäijaks Euroopa kultuuride võrdlevale iseloomustamisele.

Joonis 1. John Barclay.

Joonis 2. "Icon Animorum". Tiitelleht.

In illo tempore väga kuulus poliitiliste esseede autor ja poet John Barclay² (28.01.1582 Pont-à-Mousson – 8.01.1621 Rooma) on tänapäevaks unustusse vajunud tähtis isik euroopa etnoloogia ja sotsio- või kultuurisemiootika ajaloos. Sündinud šotlasest õigus-teaduse õpetaja ja prantslannast ema pojana, oli ta inglise aadlimees

² Eestiski hästi tuntud väejuhi Barclay de Tollyga on tal ühine ainult suhteliselt sageli esinev perekonnanimi.

(s.t, et ta oli katoliiklane, kuid mitte päriselt prantslane, samas teda õpetasid ka jesuiidid), kes veetis suurema osa oma elust mandril, kirjutades üksnes elegantses ladina keeles (s.t mitte inglise ega prantsuse keeles). Ta ei olnud õukondlane ega mingi isiku või institutsiooni palgatöötaja, tänapäeval võiksime teda nimetada vabakutseliseks intellektuaaliks. Alguses ta kritiseeris jesuiite, hiljem leppis nendega ära. 1618 kolis ta Rooma, saades toetust paavst Paulus V-lt, kus ta ka suri. Tema kaasaegsetele teadaolevalt paar päeva pärast ta peateose, “Satyriconi” kolmanda osa lõpetamist ta mürgitati.

Tema esimene tähtis raamat oli “Satyricon” (1603), kolmeosaline kelmiromaan, mis oli kirjutatud vaid 21-aastase Petroniuse klassikalise ladina romaani (*arbiter elegantiarum*) mõjul. See Petroniuse teos on mõjutanud mitmeid kirjanikke, nagu näiteks poola kirjanik Henryk Sienkiewicz (1846–1916, vt ta kuulsat romaani “Quo vadis?”, 1896) ja dekadentlik ungari kirjanik Dezső Kosztolányi (1885–1936, vt tema romaani “Imperaator Nero, verine kirjanik” 1922), ning alles võrdlemisi hiljuti (1969) surematuks tehtud Federico Fellini veelgi dekadentlikuma filmi “Satyricon” läbi.

Barclay “Icon Animorumit” (London 1614, uuesti avaldatud 1620, ingliskeelne tõlge 1633 Thomas May “Icon Animorum, The Mirrour of Mindes”, London) pidas tollaegne Euroopa publik tema “Satyriconi” neljandaks raamatuks. Kuid õigupoolest oli see teistsugune lähenemine poliitilisele sotsioloogiale ning intrigeeriv teaduslik traktaat võrdlevast geograafiast, ajaloost, antropoloogiast ja mõnel määral psühholoogiast – *mega-essée* “võrdlevast kultuurismiootikast” – kui kasutada üht teist moodsat terminit. Raamat pakub teravmeelseid isikute ja Euroopa rahvaste kirjeldusi. Pole kerge mõista, kas Barclay rääkis seal kaasaegsest poliitikast või tahtis ta näidata “igipõliseid” “eurooplaste” karaktereid. See on peamisi põhjusi, miks järgnevad põlvkonnad eurooplasi on seda raamatut pidevalt lugenud.

1625 ilmus esimene prantsuskeelne tõlge pealkirja all “Les portraits des esprits”. Esimesed (“teaduslikud”) väljaanded Barclay raamatust Saksamaal (Bremen 1660; Johan Justus Winckelmann, Frankfurt 1675; Dresden 1680, isegi veel A. Weddinge, Münster, 1821) järgisid originaalpublikatsiooni. Hiljem lisasid kaks saksa õpetlast, August Buchner ja Christian Juncker peatükkidele ulatus-

likke allmärkusi, püüdes selgitada kõiki Barclay väidete tagamaid ja tähendusi. Nende laiendatud väljaande (ikka veel ladina keeles) trükkis Theophil Grabener (Dresden ja Leipzig 1733). See väljaanne (vt tiitelleht, joonis 2) on minu analüüsi lähteallikaks.

Seitse aastat pärast "Icon Animorumit", 1621. aastal ilmus Barclay teine, veelgi kuulsam raamat, pseudo-rüütliromaan "Argenis", mille tegevus toimub 17. sajandi Euroopas. See on keeruka ülesehitusega kirjandusteos ning oli Euroopas bestselleriks kuni Prantsuse revolutsioonini. "Argenise" ilmumisejärgne retseptioon kätkes tegelaste dekodeerimist ja sellest sündis mitmeid jäljendusi.

"Icon Animorum"³ (1733. a ajakohastatud väljaandes kena raamat *in-sexto*, 400 lk, *index auctorum*, *index rerum*, *index verborum*) algab pika pühenduskirjaga Prantsuse kuningale Louis XIII-le. See selgitab raamatu tähtsust õukonda kuuluvate isikute eduka hariduse tarvis. Sellele järgneb kuusteist peatükki, neist kaks peatükki sissejuhatusena, mis hõlmavad inimese nelja iga: lapsepõlve, noorusaega, meheiga ja vanadust. Siis järgneb *genius seculorum et regionum* ning seejärel seitse kirjeldavat peatükki erinevate rahvaste kohta: inglased, šotlased ja iirlased, sakslased ja belglased, itaallased, hispaanlased, ungarlased, poolakad, moskoviidid, türklased ja juudid. Viimased seitse üldistavat peatükki hõlmavad mentaalseid võimeid, karakteroloogiat, türanne ja seaduslikke valitsejaid, õukondlasi, kõrgemaid riigiametnikke ja patroone, vaimulikke kogemusi ja usuliidreid. Tööl puudub kokkuvõttev peatükk, järeldus või *postscriptum*, ega ole seal ka illustratsioone, kaarte või pilte Euroopa või eurooplaste kohta. Algsel publikatsioonil ei ole ka selgitavaid märkusi ega indekseid. Hilisemale väljaandele on märkusi ja tähelepanekuid lisatud, algul ladina, hiljem saksa keeles, selgitamiseks keerulisi fraase, mõtestamaks lahti allusioone või lisamaks

³ Joannis Barclaii *ICON ANIMORUM virorum clarissimorum Augusti Buchneri et Christiani Junckeri notis illustrata recensuit ex manuscriptis et suis passim animadversionibus novo item indice verborum rerumque auxit Theophilus Grabenerus A. M. Ill. Afran. Coll.* – Dresdae et Lipsiae apud Godofredum Lechium, Anno MDCCXXXIII. See raamatutiitel omab otsest viidet varasematele kommentaaridele ja väljaannetele. Kui me tõesti tahame tabada "Euroopa identiteedi" ajalugu, võiksime soovitada avaldada Barclay raamatu võrdlev väljaanne, näidates ära selle erinevate Euroopa väljaannete ja tõlgete tekstilised ja ideoloogilised variandid.

edasisi vihjeid lausete korrektse mõistmise tarvis. Siiski ei muuda need hilisemad lisandused Barclay esialgse töö eeldusi ega järeldusi.

Ülimalt hea haridusega autor tegeleb nelja peamise teemaga: inimese üldine iseloomustus, erinevate ajalooperioodide vaim, suurte Euroopa maade ja rahvaste kirjeldus, erineva ühiskondliku staatusega inimeste haridus, käitumine ja võimed. Ei ole üllatav, et Barclay ei kasutanud terminit “eurooplane”, ei oma raamatu tiitlis ega ka mitte peatükkides, kuna ta raamatu kontekst oli enesestmõistetav.

Meie kaasaegsete lugejate jaoks on tema kolmas teema, tosina Euroopa rahva kirjeldus kõige tähtsam. Järjestus, milles rahvaid on kirjeldatud, on (autori seisukohast) peamiselt praktiline: ta elas Prantsusmaal ning oli oma teose avaldamise eest tänu võlgu Prantsuse kuningale, kuid ta oli Inglise riigialam, kelle perekondlik taust oli Šotimaal Aberdeenis. Mainitud rahvad ei ole seatud tähtsuse järjekorda ning autor ei selgita põhjusi, miks ta on järjestanud maid ja rahvaid nii, nagu ta seda on teinud. Mõnesid hästi tuntud Euroopa rahvaid (nagu šveitslased, portugallased, Balkani rahvad) ei ole kirjeldavates peatükkides eraldi mainitud. Osades peatükkides leidub lühikesi viiteid teistele kultuuridele või rahvastele, kuid neist ei ole pikemalt kõneldud. Mõnedel puhkudel ei ole kirjeldatud rahvad õigupoolest eurooplased.

Barclay teos on üks varaseid “varamodernsete” eurooplaste iseloomustusi. See erineb inimese üldisest tüpoloogias, mis oli tuntud Euroopa renessansis, ning see erineb ka hilisematest etnilistest karakteroloogiatest, mis olid populaarsed valgustusajastul. Nii palju kui mina tean, ei ole Barclay raamatut käsitletud peamistes Euroopa etnilisi stereotüüpe puudutavates töödes⁴. Paraku saan ma siinkohal öelda vaid mõne sõna Barclay Euroopa “vaimu” (*animus*, mitte *anima*) süstematiseerimise kohta.

Kahjuks ei tea me palju raamatu otseste allikate kohta. Me ei tea, kas Barclay tundis samalaadset inglise raamatut, Inglise arsti Andrew Borde (1490–1549) meelelahutuslikku ja vaimukat, kuid mitte teaduslikku raamatut “First Book of the Introduction of Knowledge” (1542), mille aluseks olid autori ulatuslikud reisirid Euroopas ja mis pakub sarkastilisi märkusi paljude Euroopa etniliste

⁴ Harvaks erandiks on Huxley *et al.* 1935, mille 57. leheküljel leidub Barclay raamatu kohta lühike positiivne tutvustus.

ja kultuuriliste gruppide kohta, kaasa arvatud inglased, kornid, waleslased, šotlased ja paljud Mandri-Euroopa rahvad.

Erinevate inimtüüpide või rahvaste kõrvutamine on niisama vana kui ajalugu, geograafia või etnograafia. Juba Hippokrates koostas tüpoloogiad inimeste, rahvaste ja kultuuride kohta. Barclay osutab reeglipäraselt klassikalistele autoritele, Ammianus Marcellinusest Vergiliuseni. "Modernsetest" autoritest mainib ta ainult väheseid: Jean Bodini, Justus Lipsiust, Samuel Pufendorfi, Gerardus Johannes Vossiust – s.t kõiki spetsialiste riigiteooria alalt, kellest mõned olid toona kõige moodsamad autorid, Barclay kuulsad kaasaegsed. Tasub mainida, et nad olid pärit neljalt erinevalt maalt. On iseloomulik, et teoloogid ei ole raamatus mainitud.

Kirjeldades erinevaid rahvaid, kasutab raamat ladina sõna *indoles* kui üldterminit, millel on lai tähendusväli. Pole lihtne ülesanne näidata siin Barclay kõiki vaateid, kuna ta peatükid on tihedad ja apodiktilised. Kõigepealt annab ta maa kohta lühikese geograafilise ja ajaloolise kirjelduse, kuid ta ei nimeta kõigi valitsejate, tähtsate lahingute jne nimesid jms. Seejärel esitab ta antud rahva sotsiaalse ja poliitilise süsteemi üldise tõlgenduse. Tavaliselt ta ei anna võrdlevat iseloomustust teiste rahvaste kohta, kuid puhuti ta ühendab need omavahel, näiteks prantslased inglastega või itaallased hispaanlastega jne. Raamatu peatükid on enam-vähem ühesuguse pikkusega, pakkudes kenasti tasakaalus kirjeldust Euroopa olulisemate rahvaste kohta. Stiil ei ole poleemiline, väited on selged ja lühikesed, mitte tervikuna positiivsed või negatiivsed, vaid hästi tasakaalus ja kirjutatud sofistlikus ladina keeles, mis pakub mitmeid võimalusi interpreteerimiseks (või tõlkimiseks). Barclay ei esita statistikaid, jooniseid ega skaalasisid; tema tähelepanekud on kultuurifilosoofi omad. Peatükid ei ole jagatud lõikudeks ega paragrahvideks, nad on nagu suurtest kiviplokkidest nikerdatud skulptuurid. Autor kasutab kogenud isiku stiili, sisendades sel moel, et tema väited on paikapidavad erinevates oludes ja ka tulevikus.

Seletades ühiskondlikke ja poliitilisi iseärasusi looduskeskkonnaga, oli Barclay "miljöoteooria" mõõdukas toetaja. Nagu me teame, pooldasid Montesquieu ja teised ühiskonnafilosoofid hiljem sama lähenemisviisi.

Esimene kirjeldav peatükk (III) käsitleb “Galliat ja selle asukaid”. Raamatu järgi on see Euroopa suurim “provintis”. (See seisukoht on vale, kuid on jäänud Euroopa ideoloogias üldlevinuks tänini.) See on kõige arendatum paik, mis naudib kaupade importi – siidi Alpide tagant, artefakte Saksamaalt, tarbe- ja luksuskaupu Inglismaalt (lk 70–71). Mitmeid Prantsusmaa piirkondi on kirjeldatud kui väga erinevaid. Gallial pole mitte üks, vaid kaks merd: Ookean ja Vahemeri, mis teevad võimalikuks kontaktid Hispaania, Aafrika ja Egiptusega (lk 72). Gallia on enda valdusse võtnud mitmed teised provintsid: Lombardia, Napoli, Sitsiilia jne. Gallia elanike külalislahkus on meeldiv⁵, nad ei hinda külalist mitte tema päritolumaad, vaid tema isikliku vahvuse ja vouruste järgi (lk 77). Nad ei anna kodakondsust mitte ainult aadlikele, vaid kõigile, kes seda paluvad. Nad hoiavad alal aadelkonna õigusi, kuid tunnustavad ka kaupmeeskonna (ja keskklassi) rolli (lk 81–82). Prantsusmaal ei kasutata konkurssi ametnike valimiseks. Nad on pidevalt rõõmsameelsed ja ei karda hiilgavaid teadmisi. (Et näidata, kui keeruline on Barclay stiil, tsiteerin siinkohal tema ütluse ladina keeles: *...quae nec Gallis certe deest, laetitiae capacis animi exuberans, eique non efficta prudentia fraenum imponens*, lk 88.) Mis puutub nõrkustesse, siis prantslased armastavad klatšida, eriti teatris ja bankettidel (lk 93). Üldiselt on “gallide” vaim (*Galliorum animis*) positiivne. Pole midagi õnnelikumat inimühiskonnas kui viisakal kombel tunnustada riigi traditsioone (*Nec aliquid in humana societate felicius, quam consuetudinis tam politae erecta, virilisque suavitas*, lk 94).

Võiksime lisada siia sarnase kokkuvõtte teistest peatükkidest. Kuid põhjaliku kokkuvõtte asemel tahan ma demonstreerida vaid mõnda Barclay väidet, mis puudutavad teisi eurooplaste gruppe.

Neljas peatükk käsitleb Briti saari ja räägib selle asukate kolmest rühmast: inglased, šotlased ja iirlased. Nende peamiseks ja iseloomulikuks tunnusjooneks on nende “saarerahvalikkus”: see maa on olemuselt saarelikum kui Sitsiilia, Kreeta või Küpros. Walesis ja Šotimaal elab ikka veel rohkem muistseid asukaid kui hiljem maale

⁵ Eri riikide, piirkondade või rahvaste iseloomustamine nende “külalislahkuse” ja sõbraliku/ebasõbraliku käitumise järgi on Euroopa geograafias ja ajaloos üldine antiikajast saadik, seda tuleb ette ka näiteks Strabo teoses “Geographica”.

tunginud anglosakse või inglasi. Piktid on samuti väga vana rahvaühm. Maa on parim karjamaaks ja mitte põllunduseks.

Barclay kirjeldab ka keerulist feodaalset hierarhiat. Inglise on tõsise meelega (lk 107) ja nad eelistavad olla meremehed. Nende seadused tulid algselt koos normannidega Normandiast ja olid kõigepealt kasutusel prantsuse keeles (*Gallica lingua*). Inglise kasutavad matemaatikat, geomeetriat ja astronoomiat praktilistel eesmärkidel ja nende usk ühtib mõistusega. Nende religioonis on kolm peamist suundumust ja nende järgijad võitlevad üksteisega kõvasti. Peamised vaidlused religiooni osas on Isa ja Poja suhe ning osaduse vorm (lk 115). Pööbel, eriti kui on purjus, kipub välismaalasi ründama (lk 116). Teisalt aga võivad immigrandid kaitsta üksteist ka kohtuniku ees. Samas peatükis on napsõnaline kirjeldus Šotimaa ja Iirimaa kohta: šotlased ei kaota kunagi lootust, kuid iirlased on kinni oma pahede küljes ega armasta tööd teha, keskendudes selle asemel tulevikule (lk 129–130). Selles peatükis ei leidu nende kolme rahva otsest võrdlust.

Germaanlased ja Madalmaad (mainitud kui *Belgii*) on viienda peatüki teemaks. Piirkonna südameks on Reini jõgi, Alpidest kuni Ookeanini. Nii möödunud aegadel kui ka kaasajal elavad germaanlased erinevates riikides. Nad armastavad mobiilsust ja kutsuvad külalisi jooma. See peatükk kirjeldab kõigepealt ühiskondlikke joomiskombeid (lk 135–136) ja alles hiljem õigus- ja kultuurisüsteeme. Austria ja Böömimaa puhul väidab Barclay, et need kuuluvad germaani maailma, kuid pole algselt olnud germaani territooriumid ja see on nende kommetes ikka veel silmnähtav. Germaanlased on leitud hulga asju, kaasa arvatud trükikunst ja püssirohi (lk 141). Nad peavad omavahel sõdu ja keiserlik võim on seadustatud rotatsiooniga (see märkus on *prince electorate* süsteemi kohta). Barclay kirjeldab siin pikalt erinevaid kuninga- ja provintsiäalse võimu süsteeme Saksamaal, Prantsusmaal ja Inglismaal (lk 144–150), selle võrdluse võib ka tänapäeval leida Euroopa feodalismi puudutavates käsiraamatutes. Peatükk lõpeb Madalmaade kirjeldusega, mainides aktuaalset poliitilist olukorda, näiteks Hispaania valitsust ja Oranje printsipi Williami (Guilielmus Ariacus, lk 160). Kuid seal pole sõnagi Lutherist ega Saksa reformatsioonist, ka mitte ususõdadest.

Itaalia (VI peatükis) on näidatud kultuurimorfoloogilisest vaate-nurgast. Hooned pole ehitatud mitte hävinevast materjalist, vaid marmorist ja kivist; need on hästi kaunistatud toredate akendega ja seal on avalikes paikades raidkujud (lk 167). Sel maal käib palju külastajaid, kes näevad siin palju ootamatuid asju: homoseksuaalsust, sodoomiat, tühist retoorikat, julmi bandiite jne (lk 174–175). Itaalia on jagatud paljudeks poliitilisteks üksusteks, mis ka oma kommetelt erinevad. Rahvas armastab hobuseid ja relvi, otsib kuul-sust ja toredust (lk 177–178). Barclay kirjelduses on lisatud mõned põgusad võrdlused prantsuse, inglise või hispaania kultuuriga. On mainitud ka klassikalist pärandit, kuid mitte üksikasjalikult. Iseloomustused Itaalia peatükis kasutavad tänapäeva fraseoloogiale lähedast sõnavara, väljendudes “etniliste stereotüüpide” kasutami-ses. Religiooni detailne kirjeldus on välja jäetud. Me saame teada ainult seda, et Rooma on paavsti asukohaks, kuid muidu pole Rooma religioosset tähtsust üldse mainitud.

Hispania’t (peatükk VII) on kirjeldatud kui Euroopa piiriala, mis on käinud läbi muutliku ajaloo Vana-Rooma ajast meie päevini. Ajaloolisest minevikust pärinevad siin nii pahed kui ka vourused (*Et hic illis vitiorum ac virtutum causa est*, lk 191–192). Meeste meel on tõsine, pideva võidusooviga. Oraator on liialdav. Hispaanlased on paremad individuaalvõitluses (kaasa arvatud duellid) kui sõja-väelahingutes. Barclay räägib anekdoodi kohaliku rahva, sealhulgas naiste alatisest uhkusest. Siis järgneb mõnevõrra üllatav negatiivne märkus: Hispaanias ei viljeleta kirjandust, kunsti, ilukõnet ega ajalugu (lk 195). See ei ole pelgalt eksitus Barclay poolt, sest ta lisab siin pika noomituse filosoofia, teaduse ja akadeemilise õpetuse unarusse jätmise ohtudest (lk 195–196). Ja see ütlus on vastuolus Barklay väidetega peatüki lõpus, kus (lk 199) ta räägib *pompa verborum, gestuumque* (sõnade ja žestide rohkusest). Kuninglik paar (Ferdinand ja Isabella) on nimetatud, kuid sõna “America” leidub alles raamatu hilisemates kommentaarides. Barclay tõenäoliselt jagab mõnede oma kaasaegsete “kadedat” seisukohta, kes nägid Hispaania ootamatus jõukuses (tänu “Ameerika kullale”) kahtlast tulu, mis viis piiritu uhkuse ja enese ülehindamiseni, kulmineerudes Hispaania elu tavade ja kommete äärmises konservatiivsuses.

Kui välja arvata autori eesmärk anda välja põhjalik raamat Euroopa "Vaimu ikoonidest", ei ole otsest põhjust, miks ta oleks pidanud kirjutama terve peatüki (VIII) ungarlastest, poolakatest ja moskoviitidest, kes tol ajal mängisid Euroopa asjades kõrvalisemat rolli. Ungarit (mainitud Pannoonia nime all) on kirjeldatud seitsmel (201–208), Poloniat viiel (208–212)⁶ ja Venemaad kümnel leheküljel (212–223). Pannoonia kirjeldus algab ajaloolise ja geograafilise iseloomustusega. Põllumajandus on rikas. Igal aastal juhitakse sealt sadu tuhandeid kariloomi Saksamaale. Veinid on suu- repärased nagu Hispaanias. Ilmastik on ekstreemne, talvel kohutavalt külm ja suvel kuum, tugevdades nõnda asukate füüsilist võimekust (lk 202–203). Seal on rikkalikud soola- ja maagi-, sealhulgas kullakaevandused, kulda leidub ka jõgedes. (Viide kullape- sule, mida on Ungaris jätkuvalt praktiseeritud antiikajast saadik.) Jõgedes leidub rikkalikult kalu. Rahva käitumisviis on tõsine eelmisel sajandil aset leidnud kohutavate sündmuste (Ottomani invasioon) tõttu. Sõjad (milles osalevad mitmed Euroopa sõdurite rühmad paljudest maadest) on jätnud igapäevaelule jälje. Isegi aadlikud on muutunud tahumatumateks ning kodutu maarahvas on lihtsalt ohtlikud röövlid. Rüüd ja rõivad on idamaises stiilis, purpursete ja taevasiniste kaunistustega (*Togis et tunicis utuntur ad morem orientis, pupureis maxime, aut quae caeruleum colorem acceperun*, lk 204). Mehed kannavad lühikesi kõveraid saableid. Ungarlased ja germaanlased jagavad naabritena sageli samu aja- loolisi hoiakuid. Nad tunnevad teineteist üsna hästi ja kõnelevad vastastikku üksteisest nii tõsilugusid kui valejutte (*probra*, lk 205). Ungarlased on hobustekasvataja rahvas. Nad ei järgi itaallaste pahesid. Mis puudutab ungarlaste vaimu, siis on nad tahumatud, väga vabad, ja neile ei meeldi kellegi alluda. Isegi maa hiljuti türklaste poolt vallutatud osades pole nad kaotanud vabaduseloost.

Alates leheküljest 207 järgneb lühike kirjeldus Aadria rannikust, mis mainib tol ajal käimas olevaid sõdu Ottomani impeeriumi, Veneetsia, Austria ja Ungari vahel. Polonia (Poola) on tasane maa (sküüdi keeles *pole* tähendab "tasast/madalat maad", lk 208). Sel on

⁶ Siiski püüdis maailma näinud ja väga haritud poola katoliiklane (Łukasz Opaliński 1612–1666) eraldi raamatus "Polonia defensa contra Joannem Barclaium" (1648) tühistada poolakate kohta antud ebasoosivat pilti.

kontinentaalne kliima, seal pole palju kivimaju; ning suurimaks väärtuseks peetakse vabadust, eriti aadlike seas. Poola idanaabriks on Venemaa, kus valitsejaks on Moskoovia prints, kes on oma nime saanud Moskva (*Moscum*) linnalt. Lihtrahvas on seal orjusesse sündinud ja nad tunnevad ikke all elamise mugava olevat. (*Servituti gens nata, ad omne libertatis vestigium ferox est...*, lk 213) Seal saadetakse ka immigrante pärisorjapõlve. Väga vähesed inimesed oskavad lugeda ning nende teadmised on üsna piiratud. Kaheksanda peatüki lõpus (lk 217–223) on lühikesed kommentaarid Krimmi, Baltikumi, sakslaste algse kodumaa kohta ning lühike kirjeldus Norrast (*Norvegia*).

Võrdlemisi pika üheksanda peatüki esimene osa käsitleb “metsikuid” türklasi. Peatükis on selgitatud nende ajalugu, sealhulgas selliseid sündmusi nagu Konstatinoopoli, Belgradi ja Buda vallutamine ning Mohácsi lahing (1526), mis lõpetasid iseseisva Ungari kuningriigi eksisteerimise (lk 228). Autor kirjeldab laste röövimist Balkanimaadest Ottomani sõjakoolide tarvis ja kristlaste diskrimineerimist. Türklaste olemus on tahumatu ja depressiivne. Nad väärivad aga siiski vabadust ja väärikust, mida nad ei taha saavutada (*Turcis enim rustica ac demissa indoles, neque digna libertate, quam non curant vindicare*, lk 232). Nad ei arvesta teadust, mis pole kooskõlas Koraaniga. Enamik inimesi kardab saada mürgitatud; positsioon ühiskonnas saavutatakse raha või reetmise teel. Seks noorte poistega, eriti sõjameeste ja vürstide vahel ei ole karistatav. Valitsejad on sõjalised liidrid. Valitseja ihukaitsjad (*quos Janissarios vocant*) on hästi treenitud ja nad otsustavad ka riigi sisekonfliktide üle (lk 243). Järgnevad detailsed kirjeldused erinevate Türgi sõjaväeteenistuse liikide kohta ja viited ristisõdadele. Aktuaalne sõjaline olukord sultan Ahmedi all (valitses 1590–1617) on kirjeldatud *in extenso*, kaasa arvatud tema poliitilised suhted Transilvaania, Ungari ja Austriaga. Autori huvi eriliste sündmuste vastu on tema raamatus harukordne. (Muide, Barclay ise polnud nendes maades käinud.)

Juute, keda on mainitud sama peatüki tiitlis, on kirjeldatud lühidalt lehekülgedel 253–254. Peamiseks küsimuseks on, kas juudid on sellised nagu teised idamaised rahvad (nagu türklased) või

on nad rohkem kristlaste moodi. On hästi tuntud fakt, ütleb Barclay, et juudid elavad diasporaana teiste rahvaste seas.

Raamatu teises pooles, seitsmes üldistavas peatükis (X–XVI) ei anna Barclay varasemate kirjeldavate peatükkide kokkuvõtet, kuid ta konstrueerib osavaid esseid ülalmainitud teemadest nagu keha ja hing, käitumise juhuslikud ja üldised tüpoloogiad, inimese õiged ja tühised püüdlused, head ja halvad valitsejad, valitsevad rühmitised ja institutsioonid, religioon, tõekspidamised, ebausku jne. Need peatükid ei korda ega võta kokku eelmisi, ega anna ka lihtsaid, ülevaatlikke või didaktilisi võrdlusi. Nende rahulik stiil on veatu. Barclay mainib vahel kuulsaid isikuid antiikajast ja osutab mõnikord oma kaasaegsetele, näiteks kord iseloomustab ta ungarlasest Poola kuningat (Stephanus Báthory, Transilvaania suurvürst 1571–1586, Poola kuningas 1575–1586) kui "harukordset tüüpi" üldaktsepteeritud "heast valitsejast", kes ei teeninud mitte iseennast, vaid oma maad (*Pauci cum Polonorum rege, Stephano Battorio, quid agant, non ex se, sed ex salute patriae, metiuntur*, lk 329). Rääkides religioosete doktriinide erinevatest interpretatsioonidest, vastandab Barclay Ottomani ja Pärsia tee islami tõekspidamiste osas (*Eiusmodi interpretum lites Ottomanorum gentem multo acerbius diversitate superstitionis, quam aemulatione imperii, in Persas incenderunt*, lk 390–391). Kõrvutades nõnda šiiidid ja sunniidid ja nimetades nende religiooni "ebausuks", on Barclay pääsenud oma arvatavasti niisama relativistliku nägemuse väljendamisest katoliikliku ja protestantliku Euroopa suhtes.⁷

Rahvuste ja rahvaste iseloomustus on antud ainult kirjeldavates peatükkides. Me oleme juba täheldanud, et selliste peatükkide konstruktsioon on lihtne, kuid seal leidub olulisi erinevusi nii teemade järjestuses kui stiilis ning kõne alla võetavais asjades.

Igas peatükis saame kõigepealt pildi geograafilistest oludest, erilise rõhuga maa "avatud ligipääsul" (eriti merele või ookeanile). Sama lähenemine ilmub taas kaupade impordist ja ekspordist,

⁷ Mõõdukalt väljendatud seisukohad religiooni suhtes vastanduvad Barclay hilisemale raamatule "Parænesis ad sectarios", mis on suunatud protestantlike "sektide" vastu katoliiklikus Euroopas. Seda raamatut anti hiljem korduvalt välja roomakatoliku kiriku poolt, eriti valgustusajastul. Ungaris on teada selle avaldamisest Nagyszombatis (Tyrnau) 1748, 1775, 1798 ja Egeris 1774, jne.

äritegevusest, kaubandusest ja tööstusest kõnelemisel. Seejärel on kirjeldatud kliimat, mis Barclay jaoks on tähtis asjaolu, kuigi see ei määra täielikult maa eluviise. Sama võib öelda ajaloo kohta. See annab olulist taustainformatsiooni, kuid ei selgita maa aktuaalset olukorda. Barclay mainib mõnda kaasaja sündmust, kuid ei nimeta näiteks Uue Maa maailma uurimist, reformatsiooniga seotud sündmusi jne. Erandiks on Türgi imperialistlikud ambitsioonid sultan Ahmedi ajal, mida on pikalt kirjeldatud. Keelt ei ole Barclay peatükkides käsitatud kui *indoles*'i peamist faktorit. Ta isegi ei maini alati mingil maal kasutatavat keelt. Barclay ütleb, et germaanlased kuuluvad samasse grupp, kuid jätab selle ütle mata näiteks itaallaste, hispaanlaste või prantslaste puhul.

Me saame niisiis järeldada, et geograafia, kliima, ajalugu ja keel on Barclay süstematiseeringus "eelselgitavad tunnusjooned" (*pre-distinctive features*).

Poliitilise filosoofina pühendab Barclay rohkem tähelepanu poliitilistele erijoontele. Ta kirjeldab riigivorme, valitsejate auastmeid ja feodaalset hierarhiasüsteemi. Ta vastandab paljude maade lokaalsed ja tsentraalsed võimusteemid. Näidatud on regionaalsuse suurem või väiksem tähtsus, kuid see ei tundu tekitavat olulisi erisusi Barclay mõtetes riikide toimimise osas. Muidugi viitab ta ka sõdadele ja sõduritele, isegi terminites, mida rahvas kasutab suhtumises hobustesse, relvadesse, lahingutesse jne.

Niisiis, kuigi poliitika ilmub Barclay töös "selgitava tunnusjoonena" (*distinctive feature*), ei ole see siiski üksikasjaliselt välja töötatud Euroopa maade ja institutsioonide täielikuks võrdluseks.

Mõned alateemad saavad Barclay peatükkides korduva motiivi. Tänapäeva lugeja jaoks on üllatav, et ta kirjeldab nii sageli suhtumist välismaalastesse, külalistesse, immigrantidesse, ränduritesse (*peregrini*) jne erinevates maades. Teiseks autori tähelepanu pälvi vaks oluliseks küsimuseks on igas peatükis kodanike "suhtumine vabadusse". Barclay ei ole selles punktis eelarvamuslik. Ta põlgab Venemaa või Türgi despotismi, kuid ei tervita ka näiteks Poola või Ungari individualismi. Mõned küsimused, nagu seda on kunstide, teaduse ja filosoofia tähtsus, on mainitud vaid osades peatükkides. On huvitav märgata, et joomiskombeid on sagedamini kirjeldatud kui söömiskombeid. Nende teadete alusel võime oletada, et Barclay

võis olla pigem veini- kui õllesõber. Kangetest napsidest ei räägi ta üldse. Haigusi ja epideemiaid on mainitud vaid vähestel puhkudel. Meditsiinilise ja õigusliku teeninduse tase ja efektiivsus on samuti autori huviväljast välja jäänud.

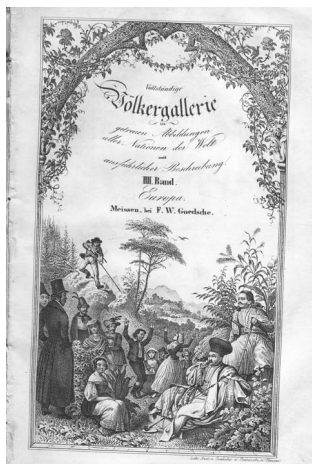
Nood küsimused on kahtlemata "rohkem esiletõstetud tunnused" (*over-distinctive features*) Euroopa kultuuride kirjelduses. Oleks kerge teha matriits erinevate kultuuride kohta, pannes lihtsalt Barclay märkmed kokku. Kuid tema ei mõelnud niisugusest eurooplaste süstematiseerimisest või iseloomustamisest.

"Icon Animorumis" on peamine termin eurooplaste "vaimu" kohta väljendatud kui "*indoles et mores*". Seda esineb sageli nii peatükkide sees kui nende tiitlites. Kuid ei ole lihtne lahti mõtestada nende sõnade täpset tähendust. Neil mõlemal ladina nimisõnal on keeruline semantika. *Indoles* tähendab 'loomulik, iseloomulik tunnusjoon, suutlikkus, võimekus, kalduvus' ja *mores* on tõlgitav kui 'harjumused, kombed, traditsioon, käitumine, eluviis' jne. Kerge oleks väita, et Barclayl järelkult vastanduvad üldine *indoles* ja individuaalne *mores*. Kuid tegelikult kasutab ta mõlemat sõna vabalt ja mitte alati vastanditena. Teises peatükis leidub mõiste *genius* 'vaimu' tähenduses ja seitsmenda peatüki tiitlis on "*De Hispanorum genio ac moribus*", kuid kaheteistkümnendas peatükis on selle terminina kasutatud sõna *animus*. Kogu raamatu tiitlis leiame veel kahe nimisõna kombinatsiooni: *icon* ja *animus*. *Icon* tähendab siin 'kirjeldust' või 'üldist kirjeldust'; *animus* võib olla tõlgendatud kui "vaim" – mis on taas väga mitmetähenduslik.

Miks Barclay ei vormistanud oma eurooplaste kirjeldusi ühtseks? Miks ei loonud ta matriitsi, näidates üksiku ja üldise iseloomustuse võrdlusi? On kerge anda neile küsimustele kiire vastus. Barclay ei tahtnud teha süsteemi eurooplaslikest tunnusoontest, tema eesmärk oli näidata selle kontinendi maid kogu nende kompleksuses. Ta oli politoloogia eelkäija; alles tänapäeval näeme me teda kui etnilise iseloomustuse ja kultuurisemiootika eelkäijat.⁸

⁸ Pole juhus, et uuemal ajal on see teos jälle "avastatud" ja sajanditepikkuse vahega taas välja antud: (1680) "Icon Animorum" (reprint) Wien, 2000; ladina-saksa (1784) tekstiga vt Choné, Taussig 2009.

On üldiselt teada, et esmakordselt ilmusid Euroopas erinevate rahvaste rõivastust (eriti naiste rõivastust) tutvustavad gravüürid 16. sajandil. Veelgi laiemalt sai see praktika tuntuks 19. sajandil. Euroopa rahvarõivaste ajalugu, üldse kostüümiajalugu tunneb neid teoseid, mitmed sellised illustratsioonid on ilmunud ka hilisemates väljaannetes. Kuna Barclay raamatus pildid puuduvad (muide ka muudes ta teostes), tasub viidata ka sellele teistsugusele allikmaterjalile.

Joonis 3. “Vollständige Völkergallerie in getreuen Abbildungen aller Nationen der Welt mit ausführlicher Beschreibung”. Tiitelleht.

Ajavahemikus 1830–1839 ilmus neljas köites (16,5 x 25 cm formaadis) saksa väljaanne “Vollständige Völkergallerie in getreuen Abbildungen aller Nationen der Welt mit ausführlicher Beschreibung”. Selle kolmandas, Euroopale pühendatud köites tutvustatakse meie mandri rahvaid. Väljaandjaks oli F. W. Goedsche (Meissenis). Köites võime näha litograafiatel 60 tüüpilisse riietusse rõivastatud “eurooplast” (Lapimaast Sitsiiliani). Ei autor ega ka piltide joonistaja pole nimeliselt teada. Ilmselt selle edukuse tõttu anti teos 1841–1843 uuesti välja. Võrdlemisi hiljuti, 1980. aastal avaldas Gretel Wagner (Dortmund, kirjastus Haremborg, sarja *Die bibliophilen*

Taschenbücher 162. köide) Euroopat tutvustavad värvilised illustratsioonid – kuid mitte tekstid – originaaliga võrreldes uue raamatusarja nõuetele vastavalt väiksematel, 12 x 17 cm lehtedel. Originaalväljaandest tunneme mustvalgeid, värvimata piltidega või käega (või šabloonidega) värvitud piltidega varustatud eksemplare.

Joonis 4. "Vollständige Völkergallerie in getreuen Abbildungen aller Nationen der Welt mit ausführlicher Beschreibung". 49. tahvel.

Populaarses (ja mitte teadusliku eesmärgiga) teoses on kirjeldavad tekstid ja pildid üksteisest peaaegu sõltumatud, tõenäoliselt eraldi

need valmisidki. Maade ja piirkondade järgi edasi liikuva kõite lõpuosas, kreeka ja vene rõivaste tutvustamise järel on 49. tahvilil 2 illustratsioonil (joonis 4) näha kolme rahva esindajad: ülal eesti naine ja mees ning üks “Ostjake”, all kaks “Lappländer’it”. Laplasi leidub veel tahvilitel 50–51 ja ka 52. tahvli ülemisel pildil. Selle all-osal on näha soomlased. Paari skandinaavia pildi järel lõpeb kõide inglise ja alamsaksa piltidega. Vahest tasub mainida, et Baltikumist oli tutvustatud vaid eesti rõivastust. Mitme maa ja piirkonna puhul oskas Wagner ära tunda piltide oletatavaid eeskujusid reisikirjeldustes, kostüümiraamatutes. Kuid vene, läänemeresoome ja skandinaavia rahvastega seotud illustratsioonide kohta ei ütle ta midagi. Nii ei tea me sedagi, mille alusel joonised ja/või nende värvimine tehti. Eesti rõivaajaloolaste ülesandeks oleks selle vikatiga talumehe ja korviga ilmselt talle toitu toova taluperenaise riietuse uurimine. Pildi taustal on näha suurte heinakuhjade tegemine.

Meie jaoks on praegu tähtis osutada, et sellel pildil sattus kaks eesti inimest “euroopa konteksti”. Muide, selle teose originaalväljaande kaunid ja köidetud eksemplarid on rahvusvahelisel bibliofiilsel turul tänagi väga otsitud ja kallihinnalised raamatud.

Ungari keelest tõlkinud Eda Pomozi

Kirjandus

- Choné, Paulette; Taussig, Sylvie 2009. *Le tableau des esprits de Jean Barclay*. Turnhout: Brepols.
- Huxley, Julian; Haddon, Alfred C.; Carr-Saunders, Alexander Morris 1935. *We Europeans: A Survey of “Racial” Problems*. London: J. Cape.
- Torop, Peeter 2009. Kultuuri analüüsitavusest. *Acta Semiotica Estica* VI: 11–41.

Teksti kultuuriline võõrasus kui tõlkeprobleem¹

Terje Loogus

Artiklis vaadeldakse Saksa tõlketeaduses – eelkõige Göttingeni kirjandusliku tõlke koolkonnas – toimunud diskussioonidele tuginedes teksti kultuurist tingitud võõrasust ja sellega seotud tõlkeprobleeme. Esmalt antakse ülevaade kultuuri mõistest ja rollist tõlketeaduses ning piiritletakse mõistete ‘oma’ ja ‘võõras’ vahekord. Seejärel uuritakse lähemalt tekstide võõrasust ning sellega toimetulekut tõlkeprotsessis. Võõrasust defineeritakse eelkõige kultuurispetsiifiliste elementide kaudu. Tekst on tõlkijale võõras siis, kui sisaldab tunnuseid, mida tõlkija ei oska oma keele ja kultuuri taustal üheselt interpreteerida ning mida ei ole võimalik ilma probleemideta oma keelde ja kultuuri integreerida. Artiklis eristatakse Huntemannile ja Rühlingile (1997) toetudes võõrasuse kahte eritüüpi – kognitiivset ja diskriminatoorset võõrasust. Tekst või selle elemendid on tõlkijale kognitiivselt võõrad siis, kui tõlkijal ei ole tekstist arusaamiseks piisavalt teoreetilisi või praktilisi teadmisi. Diskriminatoorne võõrasus väljendab eseme ja selle klassi või erinevatesse klassidesse kuuluvate esemete vahelist võõrasussuhet. Kokkupuutel lähtetekstidega, mis sisaldavad ühel või teisel viisil väljenduvat võõrasust, seisavad tõlkijad silmitsi ühelt poolt paratamatute, teiselt poolt välditavate probleemidega. Paratamatult peavad nad tegelema ‘võõra’ ülekandmise probleemiga ja subjektiivselt kognitiivse võõrasusega. Tõlkija probleemiks ei ole mitte ainult teksti kognitiivse võõrasuse vähendamine iseenda jaoks, vaid ka diskriminatoorse võõrasuse edasiandmine tõlkena lihtteksti lugejatele, lähtudes oma keele ja kultuuri võimalustest.

Märksõnad: tõlkimine, tõlkeprotsess, võõrasus, kultuurierinevused.

Tõlkijad kui vahendajad keelte ja kultuuride vahel aitavad ületada keelte loodud piire. Keel on iga kultuuri lahutamatu koostisosa ning mõlemad on tihedalt omavahel seotud: kultuur mõjutab ja normeerib

¹ Artikli valmimist toetas Euroopa Sotsiaalfondi ja Eesti Teadusfondi programm “Mobilitas” (grant MJD70).

kõige laiemas tähenduses kõiki inimelu valdkondi ning keel võimaldab kõige otsemal ja lihtsamal viisil ligipääsu kultuuris eksistevatele mõistetele ja kontseptsioonidele. Rääkides kultuurist, on edaspidi implitsiitselt silmas peetud ka keelt.

Tõlkealaste otsuste vältimatu eeltingimus on kultuuride võrdlemine ja nendevahelistest erinevustest arusaamine. Kultuure on vastastikku alati võrreldud, kuid teaduslikes diskussioonides räägitakse kultuuride erinevusest, 'omast' ja 'võõrast' eksplitsiitselt alles alates 20. sajandi viimasest veerandist (Kogge 2002: 17). Võõrast kultuuri tajutakse ja mõistetakse alati võrdluses oma kultuuriga. Võrdluse käigus tõmmatakse kultuuride vahele piir tunnuste alusel, mis neid teistest kultuuridest eristavad. Sellest lähtub, et kultuuride võrdlus on piiri tõmbamine, territooriumi markeerimine – siinpool piiri on oma ja teisel pool piiri teine (Simanowski 1998: 11). Piiritõmbamine toimub enamasti käitumismallide, mõtteviiside ja väärtuste tasandil, kusjuures territoorium võib vastavalt olukorrale olla kas geograafiline, poliitiline, etniline, keeleline või kultuuriline. Samas on oluline märkida, et piir mitte ainult ei lahuta, vaid ka ühendab, kuna piirnedes kahe erineva kultuuriga, kuulub see mõlema juurde (Lotman 2010: 182).

Tõlkeprotsessis viiakse kaks kultuuri omavahel kontakti. Kuna kultuurid erinevad, tähendab see kontakt, et ühe kultuuri elemendid tuleb projitseerida teise kultuuri. Lähtekultuuri projitseerimine sihtkultuuri viib enamasti äratundmisele, et teatud valdkondades kultuurid kattuvad, teistes seevastu mitte. Kultuuride võrreldavuse ja tõlgitavuse vahele võib teatud situatsioonides panna võrdusmärgi, ent tõlkimine kui selline ei ole siiski pelgalt kultuuride võrdlemine, vaid võrdluse teel leitud erinevuste ületamine (Stolze 2003: 123). Üks levinumaid tõlkimist puudutavaid metafoore kirjeldab tõlkijaid kui silla rajajaid erinevate kultuuride vahele. Bachmann-Medicki (2004: 16) arvates ei ole aga sillametafoor tänapäeva mitmekihilises ja konfliktirohkes maailmas kuigi kohane ja alustada tuleks pigem "silla alt". See tähendab, et tõlkimisel tuleks rohkem tähelepanu pöörata kultuurist tingitud arusaamiseeldustele, inimeste erinevale maailmatajule, mõistete mitmetähenduslikkusele, ridade vahele jäänu olulisusele. Oluline ei ole mitte dünaamilise ühendustee loo-

mine globaalsete erinevuste ja konfliktide vahele, vaid harmoonilise kompromissi leidmine oma ja võõra kultuuri vahel.

Kultuuri mõiste ja roll tõlketeaduses

Kultuurist sai tõlketeaduse uurimisobjekt 1970ndatel aastatel, kui tänu keeleteaduses toimunud pragmaatilisele pöördele hakati üha suuremat tähelepanu pöörama keeleliste väljendite funktsioonile ja kasutussituatsioonile ning kommunikatsiooni kultuuritaustale. Erilise hoo kultuuri uurimiseks tõlketeaduses andis aga 1980ndate aastate kultuuriline pööre².

Tõlketeaduses eksisteerib kõrvuti mitmeid kultuurikäsitlusi, mis vaatamata ühisele kultuuriantropoloogilisele taustale siiski erinevad oma rõhuasetusel (vt Loogus 2008: 32–52). Traditsioonilise, tõlketeaduses laialt levinud kultuurimõiste võib kokku võtta järgmiselt: kultuurid on vähemal või rohkemal määral selgelt piiritletud sotsiaalsed üksused, mis reeglina, kuid mitte alati, on rahvuslikult või etniliselt defineeritud, mille liikmetel on teatud ühiseid jooni käitumises või mõtlemises ja tajumises – seega ühised taustateadmised –, mis normide ja konventsioonide kaudu reglementeerivad ühist käitumist, ja mis väljapoole, see tähendab teiste kultuuride suhtes, paistavad silma erinevusega (Altmayer 2002: 6). Seejuures on oluline rõhutada, et piirid kultuuride vahel ei eksisteeri mitte isenesest, vaid need tõmmatakse alati konkreetsetes situatsioonides, konkreetse vaatlaja poolt.

Viimastel aastatel võib täheldada trendi, mis distantseerub ettekujutusest kultuuridest kui piiritletud ja homogeenest tervikuist ning rõhutab kultuuride erinevuse asemel kultuuride mitmekihilisust ja komplementaarsust³. Traditsiooniline etnoloogiline kultuurimõis-

² Mõiste 'kultuuriline pööre' tõi tõlketeadusse Susan Bassnett (vt Lefevere, Bassnett 1990: 1), kasutades mõistet eelkõige ilukirjandusliku tõlke kontekstis. Saksa funktsionalistlik tõlketeadus eesotsas Hans J. Vermeeriga võttis mõiste kasutusele ka tarbetekstide tõlkimise kontekstis.

³ Kultuuriteadustes on alates 1990ndate lõpust üha rohkem levinud transkultuuralsuse mõiste. Saksa filosoof Wolfgang Welsch (2002) väidab, et erinevate või vastandlike kultuuride kokkusaamise tulemusel kaovad kultuuride vahelt

te on tõlketeaduses üha enam asendumas semiootilise, tähendusele orienteeritud kultuurimõistega (vt Seel 2008: 61). Vastavalt sellele vaadeldakse kultuuri kui inimese loodud tervikut, mis hõlmab käitumis- ja mõttemalle, tegevusi, ettekujutusi, tundeid, väärtusi ja tähendusi, mis materialiseeruvad sümbolsüsteemides (Nünning, Nünning 2003: 6).

Kultuuride võrdlemine ja kultuurierinevuste mõistmine on tõlkimise kontekstis siiski olulise tähtsusega. Kultuuridevahelises kohtumises osalejad interpreteerivad kommunikatiivset käitumist alati oma kultuurimustrite põhjal. Kultuurierinevused ilmnevad kõige selgemalt siis, kui enda kultuuri perspektiivist enesestmõistetavaks peetud arvamused ja ootused kommunikatsioonipartneri mõtlemise, hinnangute ja tegutsemise suhtes ei pea paika (vt Knapp 2003: 55). Oma kultuuri väärtusi ja norme ning kultuurimustreid vaadeldakse kui normaalseid ja loomulikke, kuna need on kinnistunud mällu "igapäevakultuurilise orienteerumise kindlate engrammidena" (Bausinger 1988: 160, siin ja edaspidi minu tõlge – *T. L.*) ja seda normaalsust kasutatakse ka teiste kultuuride hindamise mõõdupuuna. Tulemuseks võib olla asjaolu, et teise kultuuritaustaga inimeste käitumist interpreteeritakse valesti, kuna seda vaadeldakse kui kõrvalekallet harjumuspärasest normist. Probleemid võivad tekkida siis, kui ei saada aru, et oma kultuuri seisukohast harjumatu käitumine on teises kultuuris täiesti tavaline. Võõraste kultuurimustrite vale tõlgendamine või kultuurierinevuste mittemärkamine võib ka tõlkeprotsessis viia valede otsusteni. Seepärast võib kultuuride tundmist ja võrdlemist vaadelda kui probleemilahendust. Kui lähtuda sellest, et igasuguse kommunikatsiooni ajendiks on lahendamist vajavad probleemid, siis võib kultuurivõrdlust pidada katseks kirjeldada ja lahendada kultuurikontaktist lähtuvaid spetsiifilisi probleeme (Loenhoff 2003: 112). Käitumisalternatiivid saavad teatavasti selgeks alles pärast erinevuste kindlaks tegemist.

piirid. See ei tähenda siiski ühtse globaalse maailmakultuuri tekkimist, vaid seda, et kõik inividid ja ühiskonnad kannavad endas transkultuurilisi elemente. Welschi sõnul on oluline, et igaüks tunneks endas ära ka võõrad elemendid, kuna inimeste ja kultuuride identiteet koosneb suures osas ka võõrastest komponentidest. Alles võõrast teadlik olles suudetakse leida sarnasusi väliselt võõraga.

‘Oma’ ja ‘võõra’ vahekord

Eelnevast lähtuvalt on tõlkija kultuuripädevuse lahutamatuks osaks arusaamine ‘oma’ ja ‘võõra’ dialektilisest suhtest. Tõlkimise kontekstis räägitakse sageli ‘võõra’ omaks muutmisest või kodustamisest, ilma selgitamata, mida ‘võõra’ all silmas peetakse. Tavapäraselt implitseerib ‘võõras’ mõne teise keele, kirjanduse ja kultuuri võõrapärasust, mida sageli ei kogeta siiski mitte niivõrd võõra, kuivõrd teistsugusena (Turk 1990: 8). Võõrana interpreteeritakse reeglina kõiki teisesuse vorme, mis oma teadmistesüsteemis ei esine või mida seal ei aktsepteerita. Tõlkimise kontekstis on ‘teise’ tajumine võõrana sotsiokultuuriliselt määratud semiootiline protsess, sest võõrast tajutakse ja kogetakse tekstide⁴ kaudu ja erinevaid semiootilisi süsteeme kasutades. Mida ja mil määral indiviid võõraks peab, sõltub seega tema teadmistesüsteemist. Käesolevas artiklis vaadeldakse mõistet ‘võõrasus’ (*Fremdheit*)⁵ kui sotsiaalset konstruktsiooni, mis põhineb teatud grupi või selle grupi liikmete kultuuripõhistel teadmistel.

Mõiste ‘võõrasus’ hõlmab mitmeid erinevaid aspekte, mis üks-teist vastastikku tingivad ja täiendavad. Võõrastele on alati suhtunud kahesuguste tunnetega: ühelt poolt kutsub võõras esile ebakindlust, rahutust, hirmu, teisalt seostub sellega teatud võlu, eksootika ja uudishimu. ‘Võõrasusel’ on vähemalt kaks dimensiooni, mida teoreetilistes aruteludes erinevalt käsitletakse. Esmalt nimetatakse võõraks seda, mis ei ole oma, vaid on teine, teistsugune (vt Hahn 1994: 142). Samas ei ole kõik, mis on teine või teistsugune, samaaegselt võõras. Mitte kõiki erinevusi isikute ja objektide vahel ei tajuta oma ja võõra kategooriates, näiteks isikute individuaalseid iseärasusi. Sellest lähtuvalt ei tulene võõrasus otseselt teisesusest,

⁴ Aluseks on võetud Bachmann-Medicki (1996: 27) käsitlus “kultuur kui tekst”, mille järgi hõlmab teksti mõiste nii suulised, kirjalikud, keelised kui mittekeelised tähendust kandvad väljenduselemendid.

⁵ Autor otsustas loobuda mõiste ‘Fremdheit’ tõlkimisel seni eesti keeles laialt kasutusel olnud tõlkevastest ‘võõrapärasus’, et teha vahet mõistetel ‘Fremdheit’ ja ‘Fremdartigkeit’. ‘Võõrapärasus’ ei anna autori arvates edasi kogu Rühlingi ja Hunttemanni poolt kasutatud mõiste ‘Fremdheit’ sisu, mis hõlmab lisaks kognitiivsele võõrasusele (võõrapärasusele) ka välistavat ehk diskriminatoorset võõrasust (teisesust) (vt allpool).

vaid tekib interpretatsiooni tulemusel. Võõrasus on seega “teisesuse interpretant” (Weinrich 1988: 197). Turk (1990: 21) soovib peab võõrasust objektiivseks leiuks, kui seda defineerida erinevate süsteemide või erinevate ajalooliste dimensioonide kaudu. Teisalt hõlmab mõiste ‘võõras’ meie teadmisi teisest ja implitseerib kõike, mis näib tundmatu, läbi uurimata ja uus – see tähendab teoreetiliste või praktiliste teadmiste puudumist (Rühling 1992: 54). Reeglina saab võõrasust – erinevalt teisesusest – ületada või vähemalt vähendada teadmiste hankimise, suhtlemise või võõraga harjumise teel. Nii kaotab ka võõras kultuur osa oma võõrasusest, kui me oleme tutvunud selle kultuuri eripäradega (Lönker 1992: 43).

Mõiste ‘oma’ implitseerib vastandina ‘võõrale’ usaldusväärust, rutiini ja kindlust, et teatud vahendite abil on võimalik saavutada teatud eesmärged. Sellega on seotud varasemad kogemused ja teadmised, mis väljenduvad ootusena tuttavate objektide käitumise või omaduste suhtes, nii et neid võib kirjeldada kui tüüpilisi. ‘Tüüpilisus’ kui fenomenoloogilise filosoofia mõiste tähendab, et inimesed tajuvad kõiki neile tuttavas maailmas kogetavaid objekte neile tunnuslikus vormis (Loenhoff 1994: 75). Igal kultuuril on tüüpilised ettekujutused esemetest ja nähtustest, mida nad peavad enda omaks. Seega sõltub tüüpilisus või normaalsus suuresti kultuuritaustast.

‘Oma’ ja ‘võõra’ näol on tegemist teineteist vastastikku tingivate opositsioonimõistetega, mis tekivad ja eristuvad taju-, kommunikatsiooni- ja kogemusprotsessis (Lönker 1992: 47). Võõra kirjeldamine toimub alati ‘oma’ taustal, sest koos võõraga defineeritakse ka ‘oma’. Sellega seondub asjaolu, et iga enesekirjeldus sisaldab teisesust: “Õeldes, kes me oleme, peame eraldama ennast piiriga sellest, kes me ei ole” (Hahn 1994: 142). Seega võimaldab võõrasuse kogemine ka enesemääratlust. ‘Oma’ ja ‘võõra’ dialektilise suhte võib kokku võtta Corinna Albrechti (2003: 236) mõttega:

‘Võõrast’ saab rääkida alles siis, kui on olemas ettekujutus ‘omast’. ‘Võõras’ ja ‘oma’ tingivad teineteist vastastikku. Interpreteerides mõnda inimest, asja või situatsiooni kui võõrast, konstrueeritakse ‘oma’ ja vastupidi: suhet mõnda teise inimesse või situatsiooni saab nimetada võõraks alles siis, kui seda tajutakse või hinnatakse enda omast erinevana. (Albrecht 2003: 236)

Siinkohal tuleb veel kord rõhutada, et 'oma' ja 'võõras' on suhtelised mõisted, mida saab vaadelda ainult teatud kindlast perspektiivist. Võõrasus ei ole omadus ega kahe isiku või grupi objektiivne suhe, vaid kirjeldamise või nimetamise tulemus – etikett –, mis oleks võinud olla ka teistsugune (Hahn 1994: 140). Seejuures ei mängi otsustavat rolli mitte objekt, mida võõraks nimetatakse, vaid see, kes objekti võõrana defineerib. Kuna võõrast arusaamisel tuginetakse omaenda eelteadmistele ja varasematele kogemustele, saab võõrast konstrueerida ainult vastavalt olemasolevale teadmiste- või kogemustepagasile. See on ka põhjuseks, miks erinevad inimesed ühe ja sama nähtuse võõrasust erinevalt tajuvad. Kui keegi räägib võõrast kultuurist, siis ei iseloomusta ta selle väljendiga enamasti mitte selle kultuuri kvalitatiivseid erinevusi, vaid esmajoones subjektiivseid kogemusi, oma suhet võõra kultuuriga oma kultuuri taustal. See suhe võib aja jooksul muutuda, nii et alguses võõrad nähtused muutuvad aja jooksul tuttavaks või ka vastupidi – tuttav ja omane võib muutuda võõraks. Kui tõlkijalt oodatakse, et tõlge kannaks endas tõlgitava keele, kirjanduse ja kultuuri omapära, siis teadmised mitte ainult ei vähenda võõrasust, vaid võivad seda ka suurendada (Turk 1990: 9). Seda just siis, kui oma või enda juurde kuuluva kindlakstegemine toimub äratundmise teel: 'tuttav' (*das Bekannte*) kui 'äratuntav' (*das Erkannte*) on samas ka võõras, kuna tuttavat ära tundes muutub see teatud mõttes võõraks (Turk 1990: 24).

Teksti kultuuriline võõrasus

Teksti retseptsioonil võib tõlkija kogeda erinevat liiki võõrasust, mis võib puudutada kas teksti ühte või mitut tasandit: keelt, kultuuri, teksti sisu, aega, kohta, vormi. Kuna võõrasus on suhteline mõiste, tuleb selle määratlemisel defineerida, kellele, mille suhtes, millisest perspektiivist vaadatuna midagi võõras on. Antud artikli kontekstis on tegemist teksti võõrasusega, mis on tingitud teksti autori ja sihtkultuuri kuuluva tõlkija erinevast kultuuritaustast, ning mis võib seetõttu põhjustada tõlkeprobleeme (vt Loogus 2008: 93–138). Tõlkeprobleemiks nimetatakse siin kõiki tekstisisestest ja tekstivälistest teguritest tingitud raskusi, millega teatud pädevusega tõlkija

peab teatud kindlal ajahetkel teatud tõlkeülesande raamides hakka-
ma saama (vt ka Thome 2004: 439).

Toetudes Huntemannile ja Rühlingile (1997: 3) ei vaadelda võõ-
rasust mitte pelgalt “biootilise suhtena”, see tähendab suhtena objek-
tide vahel, millest või kellest üks peab olema elusolend, vaid mõistet
laiendatakse ka eluta objektidele. Selline käsitlusviis võimaldab
rääkida teatud kindlas keskkonnas asuvatest võõrastest objektidest,
ilma et peaks olema loodud otsene side elusolendiga. Järgnevalt
vaadeldakse lähemalt tekstide kognitiivset ja diskriminatoorset
võõrasust (vt Rühling 1992, Huntemann, Rühling 1997) ning
uuritakse, millist mõju need avaldavad tõlkeprotsessile.

Kognitiivne võõrasus

Kognitiivne võõrasus tähistab episteemilist suhet eseme ja isiku
(elusolendi) vahel, seega subjekti-objekti suhet ja tähendab, et x on
 y -le võõras, kusjuures y on elusolend (Huntemann, Rühling 1997:
3). Selline võõrasus tuleneb tõlkija teoreetiliste või praktiliste tead-
miste puudumisest ja võib olla tingitud kas keelelistest või teksti
sisu puudutavatest põhjustest. Teksti kognitiivse võõrasusega on
tegemist näiteks siis, kui tõlkija ei tea, mida antud võõrkeelne sõna
tähendab või kui ta saab sõna denotatiivsest tähendusest küll aru,
kuid ei suuda ebapiisavate eelteadmiste tõttu seda siiski oma tead-
mistestruktuuri integreerida. Seda võõrasuse liiki on sageli nimeta-
tud ka võõrapärasuseks (*Fremdartigkeit*) (vt Rühling 1992: 55).
Kognitiivse võõrasuse potentsiaalsed kandjad on erinevad reaalsed,
samuti muud keele- või kultuurispetsiifilised elemendid, mida
tõlkija ei oska oma keele ja kultuuri taustal üheselt interpreteerida.

Kognitiivsel võõrasusel võib eristada kahte alaliiki: teksti subjek-
tiivset ja objektiivset võõrasust (Huntemann, Rühling 1997: 3–4).
Subjektiivne võõrasus põhineb tõlkija subjektiivsetel teadmiste-
lünkadel, mida on õppimise või info otsimise teel võimalik suhte-
liselt kiiresti täita. Teksti subjektiivse kognitiivse võõrasusega kaas-
neb samas oht, et tõlkija langetab valesid otsuseid ega saavuta tõlke
eesmärki, s.t probleemilahendust, või vahendab vale informatsiooni.
Sellised valed otsused ilmnevad tõlgetes sageli pädevusvigadena (vt

Loogus 2008: 204–208). Objektiivse võõrasuse korral seevastu on tõlkija teadmatus põhjendatud. Näiteks juhtudel, kui tekst sisaldab spetsiifilisi väljendeid või käsitleb erilisi objekte või nähtusi, mis on sihtkultuuris tundmatud ja võivad olla võõrad isegi suurele osale lähtekultuuri lugejatest. Sellise võõrasuse korral ei saa eeldada, et tõlkija oleks pidanud rohkem või paremini teadma. Eraldi kategooria objektiivse võõrasuse juhtudest moodustab 'intrinsiline võõrasus' (Huntemann, Rühling 1997: 9), mis iseloomustab tekste, mille peamiseks eesmärgiks ongi mõjuda võõrana või kutsuda lugejates esile võõrasust, näiteks modernistlikud tekstid. Taoline võõrasus esineb sõltumatult retsipientide kultuuritaustast.⁶

Reeglina on tekstide kognitiivne võõrasus siiski subjektiivse iseloomuga ja tingitud tõlkija puudevatest teadmistest tõlkeülesande lahendamise hetkel. Kuna inimeste eeldused tekstidest arusaamiseks on erinevate kogemuste ja teadmiste tõttu väga erinevad, siis ei saa eksisteerida universaalset kognitiivset võõrasust. Tekst või tekstielemendid, mis on tundmatud või võõrad ühele tõlkijale, ei pruugi olla samal määral tundmatud teisele tõlkijale. Seepärast on teksti kognitiivne võõrasus pigem subjektiivne ja enamasti ajaliselt piiritletud, kuna võõrasusest tingitud probleemide lahendamiseks on tõlkija käsutuses erinevad abivahendid.

Diskriminatoorne võõrasus

Kui kognitiivne võõrasus põhineb subjekti-objekti suhtel, siis diskriminatoorse ehk välistava võõrasuse puhul on tegemist eseme ja selle klassi⁷ või erinevatesse klassidesse kuuluvate esemete vahelise võõrasussuhtega. See tähendab seda, et kui x on diskriminatoorselt võõras klassi F suhtes, siis ei ole x klassi F element (Huntemann, Rühling 1997: 5). Nimetatud suhe on sümmeetriline ja kehtib ka ümberpöördult. Tõlkimise kontekstis on oluline, et diskrimi-

⁶ Sellele vastandub 'ekstrinsiline võõrasus' (Huntemann, Rühling 1997: 9), mis esineb vaid teatud kultuuripaaride vahel ja mille kogemine sõltub retsipiendi kultuuritaustast.

⁷ Klassi all peetakse silmas teatud ühiste tunnustega esemete või nähtuste kogumit.

natoorset võõrasust saab omistada ka erinevatele kultuuridele. Huntemanni ja Rühlingi definitsiooni parafraaseerides võib väita järgmist: kui kultuur A on võõras kultuuri B suhtes, siis sisaldab A vähemalt ühte x , mille kohta kehtib väide: x ei ole B element. See võimaldab käsitleda erinevaid kultuure teatud esemete ja/või tunnuste klassina, mis on võõras teiste kultuuride või nende esemete ja tunnuste suhtes, kui need eksisteerivad ainult ühes kultuuris ja mitte teises. Teksti diskriminatoorne võõrasus on tõlketeaduse seisukohalt oluline selles mõttes, et tekstid, mis tõlgitakse teise keelde ja kultuuri, sisaldavad reeglina tunnuseid, mis viitavad lähtekultuurile iseloomulikele ja lähtekultuuri diskriminatoorselt võõrastele objektidele. Sama kehtib ka ajalooliste tekstide või subkultuuriliste tekstide kohta. Selline võõrasuse liik eksisteerib sõltumatult tõlkija kognitiivsest võõrasustajust. Iseküsimus on see, kas tõlkija diskriminatoorset võõrasust kognitiivselt tajub.

Tüüpilised diskriminatoorse võõrasuse kandjad on tekstides leiduvad kultuurispetsiifilised elemendid, näiteks reaaliid, kuna need viitavad lähtekultuurile iseloomulikele esemetele või nähtustele, mida võrreldavas kultuuris ei eksisteeri. Kultuurispetsiifilisi elemente kui võõrasuskogemuse kandjaid iseloomustavad tõlkeprotsessis järgmised tunnused:

- Kultuurispetsiifilised elemendid on võõrad teise kultuuri (= sihtkultuuri) ja selle kultuuri liikmete (= sihtadressaadid, sageli ka tõlkija) suhtes.
- Kultuurispetsiifilised elemendid on kognitiivselt võõrad alles siis, kui neid tajutakse võõrana. Võõrasuskogemuse eelduseks on kontakti loomine 'omaga'.
- Kultuurispetsiifilised elemendid on võõrad, kuna neid ei saa probleemideta integreerida sihtkeelde ja sihtkultuuri. Kultuurispetsiifiliste elementide võõrasus põhineb kahel teguril: keelelistel struktuuridel ja keelevälisel realsel maailmal. Keeltevaheline võõrasus kujutab endast kognitiivse võõrasuse erijuhtu, mida saab sõnaraamatute abil suhteliselt kergesti ületada. Keeltevahelise võõrasuse kõrval on olulised ka keelevälised tegurid, näiteks kui tõlgitavas tekstis toimub kohtumine 'teisega' võõras maailmas. Võõra

maailma 'teine' võib olla tõlkijale ka keeleliselt võõras, kuid enamasti ei tulene selline võõrapärasus siiski mitte erinevate keelte vastandumisest tõlkeprotsessis.

- Kultuurispetsiifilistest elementidest tingitud võõrasuskogemus võib põhjustada tõlkeprobleeme ja viia tõlkealaste otsustuskonfliktideni, näiteks kahe kultuuri perspektiivide segunemise tõttu.

Võõrasusega toimetulek tõlkeprotsessis

Tõlkija otsused teksti kognitiivse võõrasusega toimetulekuks eeldavad, et ta on 'võõrast' kui sellist tajunud. Steinmetzi (1996) väitel töödeldakse spetsiifilisi võõrkultuurilisi signaale ja tekstiomadusi samade reeglite alusel, mis kehtivad teksti konkretiseerimisel üldiselt, see tähendab, et lugeja üritab võõrkultuurilist teksti konkretiseerida lähtuvalt omaenda dispositsioonist, millesse on integreeritud varasem lugemiskogemus ja ootused, nii et tekiks mõtestatud tähendustervik. Kuna arusaamine toimub omakultuuriliste mustrite alusel, siis võib juhtuda, et kultuurilist võõrasust kui sellist üldse ei tajuta. See, mis peaks probleemse olukorrana retseptiooni takistama, liidetakse "kui oma eripäras tajumata jäänu" (Steinmetz 1996: 446) teksti konkretisatsiooniga. Võõras normaliseeritakse ilma seda endale teadvustamata ja sobitatakse tuttava ettekujutusega maailmast ja tegelikkusest. Võõrkultuurilist tajuvad retsiipiendid ainult siis, kui see on nii silmatorkav, et seda ei ole võimalik probleemideta oma teadmistestruktuuri integreerida. Alles siis on retsiipiendil võimalus võõrale reageerida ja see omaseks muuta.

Kui nn tavalistel lugejatel on reeglina kaks võimalust teksti võõrasusele reageerimiseks, nimelt kas täiendada oma teadmisi info hankimise teel või lihtsalt aktsepteerida teksti või tekstielemendi võõrasust – seda võõrkogemust hiljem sageli unustades –, siis tõlkijate jaoks teist võimalust ei esine. Tõlkijad ei saa leppida sisuelementide või seoste arusaamatuks jäämisega, kui tahavad teksti adekvaatselt edasi anda. Rühling (1992: 59) nimetab tõlkijate kognitiivseid strateegiaid võõrasusega toimetulekuks "võõrapärasuse reduktsiooniks". Reduktsioon tähendab ühelt poolt faktilise teadmistedefit-

siidi kõrvaldamist konkreetsetes situatsioonis. Kultuurilise võõrasuse kontekstis tähendab see informatsiooni hankimist, et omandada teoreetilisi või praktilisi teadmisi võõra kultuurispetsiifilise objekti või sündmuse kohta. Olemasolevatele teadmistele ja situatsioonist tulenevale uuele informatsioonile tuginedes proovib tõlkija esmalt konteksti põhjal tekstist aru saada. Kui see ei õnnestu, siis tuleb vajalikud teadmised hankida väljastpoolt teksti. Selles tähenduses kuulub reduktsioon kõigi tõlkimisega seotud inimeste igapäevase töö hulka. Teiselt poolt võib võõrapärasuse reduktsiooni all mõista ka nende tunnuste elimineerimist, mis võivad viidata tõlkijale kui 'võõrale', see tähendab kellelegi, kel puuduvad vajalikud teadmised. Niisugune reduktsioon võib viia tõsiste tagajärgedeni, sest nüüd ei tähenda reduktsioon enam mitte faktiliste teadmiste omandamist, vaid tunnuste kõrvaldamist, mis viitavad teadmiste puudumisele (Rühling 1992: 59). See võib tähendada seda, et info otsimise asemel tõlkija – näiteks ajanappuse, mugavuse, teadmatuse või mõne muu asjaolu tõttu – kas lihtsalt elimineerib talle tundmatu sisuelemendi või siis asendab selle mõne enda jaoks "sobiva", vähem võõra sisuelemendiga. Olenevalt retseptisioonitingimustest võib selline võõra kultuurispetsiifika ja teksti võõrapärasuse elimineerimine olla õigustatud, näiteks siis, kui võõra elemendi "kontekstuaalne väärtus" on väga väike ja ei mõjuta tekstist arusaamist (vt Markstein 1995: 99). Tõsisema juhuga on tegemist siis, kui tõlkija muudab teksti tahtlikult sel eesmärgil, et oma teadmatust peita või et teda kui tõlkijat üldse tõsiselt võetakse (Rühling 1992: 59). Sellisel juhul võib võõra kultuurispetsiifilise elemendi elimineerimine teksti võõrasust isegi tõsta, kuna kontekstuaalne sidusus võib kannatada. Lisaks võib teatud elementide elimineerimine või asendamine muuta teksti mõtet. Selline võõrasuse reduktsioon on üldjuhul taunitav.

Kokkuvõte

Artiklis püüti anda põgus ülevaade tekstide ja nendes sisalduvate kultuurispetsiifiliste elementide võõrasusest ja sellega toimetulekust tõlkeprotsessis. Kuigi teksti kognitiivne ja diskriminatoorne võõra-

sus eksisteerivad enamasti teineteisest sõltumatult – esimene puudutab retsipientide teadmisi, teine põhineb tekstis esinevatel võõrkultuurilistel elementidel ja nende tõlkemeetoditel – ei saa neid tõlkeprotsessis siiski alati lahutada, kuna sageli puudutavad nad ühte ja sama tekstielementi. Diskriminatoorselt võõras reaali võib põhjustada kognitiivset võõrasust ja vastupidi – kognitiivselt võõras tekstielement võib samas olla ka diskriminatoorselt võõras. Oluline on see, et kognitiivne ja diskriminatoorne võõrasus ei ole universaalselt kehtivad mõisted. Tekstid ei ole kognitiivses mõttes võõrad “iseenesest”, vaid ainult teatud retsipientide suhtes, samuti ei ole tekstid diskriminatoorselt võõrad “iseenesest”, vaid teatud kultuuri-paaride suhtes. Võõrasus on alati seotud teatud retsipientide, koha ja ajaga ning kognitiivset võõrasust on reeglina võimalik ületada või subjektiivselt vähendada leksikonidele, sõnaraamatute või muude teatmeteoste abiga.

Kokkuvõtvalt võib väita, et lähtetekstide kaudu, mis ühel või teisel viisil väljendavad võõrasust, satuvad tõlkijad silmitsi nii paratamatute kui ka välditavate probleemidega. Paratamatult puutuvad nad kokku ‘võõra’ ülekanndmise probleemiga ja subjektiivselt kognitiivsest võõrasusest tingitud probleemiga (Huntemann, Rühling 1997: 12). Tõlkija ülesandeks ei ole mitte ainult teksti kognitiivse võõrasuse omaks muutmise ja redutseerimise, vaid ülesande muudab raskemaks see, et tõlkija peab ka teksti diskriminatoorse võõrasuse andma edasi oma keele, kirjanduse ja kultuuri tingimustes ning tõlke vormis (Lönker 1992: 50). Diskriminatoorse võõrasuse puhul on tõlkija sageli probleemi ees, kuidas seda liiki võõrasusega tõlkes toime tulla: kas säilitada võõrasus lugejate jaoks, vähendada seda või hoopis elimineerida. Võõraste kultuuride kirjeldamiseks on tõlkijatel põhimõtteliselt kaks võimalust: kas võõraste kultuuride kirjeldamine nende endi mõistete abil, mis võib kätkeada ohtu, et lugejad, kes ei ole selle kultuuriga tuttavad, ei saa teksti mõttest aru, või metakeele kasutamine, mille tulemuseks on see, et metakeele abil kirjeldatud elemendid kaotavad oma erilise ja spetsiifilise (Kohl 1992: 373). Konflikti lahendamine eeldab kompromissi kultuurilise võõrandamise ja kultuurilise kodustamise vahel. Tõlkija valikust nende kahe tõlkeliigi vahel sõltub, kas kultuurierinevused antakse tõlkes edasi ja kas ning mil määral teksti võõrasus säilib.

Kirjandus

- Albrecht, Corinna 2003. Fremdheit. – Alois Wierlacher, Andrea Bogner (eds.). *Handbuch Interkulturelle Germanistik*. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 232–238.
- Altmayer, Claus 2002. Kulturelle Deutungsmuster in Texten. Prinzipien und Verfahren einer kulturwissenschaftlichen Textanalyse im Fach Deutsch als Fremdsprache. *Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht* 6 (3). Online: <http://zif.spz.tu-darmstadt.de/jg-06-3/beitrag/deutungsmuster.htm> (21.12.2010).
- Bachmann-Medick, Doris 1996. Einleitung. – Doris Bachmann-Medick (ed.). *Kultur als Text. Die anthropologische Wende in der Literaturwissenschaft*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 7–64.
- Bachmann-Medick, Doris 2004. Einsturzgefahr beim völkerverbindenden Brückenbau. *Frankfurter Rundschau* Nr. 286 (7.12.2004), 16.
- Bausinger, Hermann 1988. Stereotypie und Wirklichkeit. *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache* 14: 157–170.
- Hahn, Alois 1994. Die soziale Konstruktion des Fremden. – Walter M. Sprondel (ed.). *Die Objektivität der Ordnungen und ihre kommunikative Konstruktion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 140–163.
- Huntemann, Willi; Rühling, Lutz 1997. Einleitung: Fremdheit als Problem und Programm. – Willi Huntemann, Lutz Rühling (eds.). *Fremdheit als Problem und Programm. Die literarische Übersetzung zwischen Tradition und Moderne*. Berlin: Erich Schmidt, 1–25.
- Knapp, Karlfried 2003. Kulturunterschiede. – Alois Wierlacher, Andrea Bogner (eds.). *Handbuch Interkulturelle Germanistik*. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 54–60.
- Kohl, Karl-Heinz 1992. Geordnete Erfahrung. Wissenschaftliche Darstellungsformen und literarischer Diskurs in der Ethnologie. – Joachim Matthes (ed.). *Zwischen den Kulturen? Die Sozialwissenschaften vor dem Problem des Kulturvergleichs*. Göttingen: Schwartz, 363–374.
- Kogge, Werner 2002. *Die Grenzen des Verstehens. Kultur – Differenz – Diskretion*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.

- Lefevere, André; Bassnett, Susan 1990. Introduction: Proust's Grandmother and the Thousand and One Nights: The 'Cultural Turn' in Translation Studies. – Susan Bassnett, André Lefevere (eds.). *Translation, History and Culture*. London/New York: Pinter, 1–13.
- Loenhoff, Jens 1994. Fremdheit und Vertrautheit. Zu einer Phänomenologie der Differenz. *Interkulturell – Forum für interkulturelle Kommunikation, Erziehung und Beratung* 3/4: 74–93.
- Loenhoff, Jens 2003. Kulturvergleich und interkulturelle Kommunikation. *Das Wort. Germanistisches Jahrbuch GUS*: 105–114. Online:
<http://www.daad.ru/wort/wort2003/Loenhoff.Druck.pdf>
(17.12.2010).
- Loogus, Terje 2008. *Kultur im Spannungsfeld translatorischer Entscheidungen: Probleme und Konflikte*. Berlin: Saxa Verlag.
- Lotman, Jurij M. 2010. *Die Innenwelt des Denkens*. Berlin: Suhrkamp.
- Lönker, Fred 1992. Aspekte des Fremdverstehens in der literarischen Übersetzung. – Fred Lönker (ed.). *Die literarische Übersetzung als Medium der Fremderfahrung*. Berlin: Erich Schmidt, 41–62.
- Markstein, Elisabeth 1995. Das Fremde wird Buch. Literarisches Übersetzen in multikultureller Gesellschaft. *Lebende Sprachen* 3: 97–101.
- Nünning, Vera; Nünning, Ansgar 2003. Kulturwissenschaften: Eine multiperspektivische Einführung in einen interdisziplinären Diskussionszusammenhang. – Ansgar Nünning, Vera Nünning (eds.). *Konzepte der Kulturwissenschaften. Theoretische Grundlagen – Ansätze – Perspektiven*. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1–18.
- Rühling, Lutz 1992. Der Übersetzer als Fremder. Zur Interferenz von Aspekten der Fremdartigkeit und ästhetischer Struktur in den Übersetzungen von Strindbergs Roman "Hemsöborna". *Jahrbuch für Internationale Germanistik* 24 (1): 52–62.
- Seel, Olaf-Immanuel 2008. *Translation kultureller Repertoires im Zeitalter der Globalisierung. Tendenzen, Möglichkeiten und Perspektiven translatorischen Handelns im Zeichen einer "zweiten kulturellen Wende"*. Tübingen: Stauffenburg.
- Simanowski, Roberto 1998. Einleitung: Zum Problem kultureller Grenzziehung. – Horst Turk, Brigitte Schultze, Roberto Simanowski (eds.). *Kulturelle Grenzziehungen im Spiegel der Literaturen*:

- Nationalismus, Regionalismus, Fundamentalismus*. Göttingen: Wallstein, 8–60.
- Steinmetz, Horst 1996. Aneignung. Eine brauchbare Kategorie für den Umgang mit literarischer Fremdheit? – Alois Wierlacher, Georg Stötzel (eds.). *Blickwinkel. Kulturelle Optik und interkulturelle Gegenstandskonstitution. Akten des III. Internationalen Kongresses der Gesellschaft für Interkulturelle Germanistik, Düsseldorf 1994*. München: Iudicium, 443–451.
- Stolze, Radegundis 2003. *Hermeneutik und Translation*. Tübingen: G. Narr.
- Thome, Gisela 2004. Typologie der Übersetzungsschwierigkeiten aus sprachwissenschaftlicher Sicht. – Harald Kittel, Armin Paul Frank, Norbert Greiner, Theo Hermans, Werner Koller, José Lambert, Fritz Paul (eds.). *Übersetzung – Translation – Traduction. Ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung*. Bd. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 436–446.
- Turk, Horst 1990. Alienität und Alterität als Schlüsselbegriffe einer Kultursemantik. *Jahrbuch für Internationale Germanistik* 22 (1): 8–31.
- Weinrich, Harald 1988. Fremdsprachen als fremde Sprachen. – Harald Weinrich. *Wege der Sprachkultur*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 195–220.
- Welsch, Wolfgang 2002. Kulturverständnis. Netzdesign der Kulturen. *Zeitschrift für Kulturaustausch* 1. Online: <http://cms.ifa.de/index.php?id=welsch> (17.12.2010).

Tõlkekriitika oskuskeel ja tõlkimise mõistmine Vikerkaare arvustuste näitel

Maarja Läänesaar

Tõlgete suure osakaalu tõttu meie kultuuriruumis on oluline vaadelda tõlkimise ja tõlgete mõtestamise viise ja võimalusi, tõlkija nähtavust just Eesti materjali põhjal, et kultuuri osade vahelised seosed oleksid kirjeldatud ja selle arengud ennustatavad. Tõlkekriitika on retseptsioonivorm, mis korraga nii kujundab kui ka peegeldab ühiskonna tõlkekäsitlust, sealjuures oma avaldumises ülevaatlik ning kirjalikult fikseeritud, seetõttu on ühiskonna tõlkekäsituse uurimiseks hea alustada tõlgete kirjeldamise ja mõtestamise uurimisest kriitikas.

Vaatlen ajakirjas Vikerkaar aastail 2000–2009 ilmunud tõlkeramaatuarvustuste näitel tõlkekriitika hetkeseisu kaht olulist aspekti: tõlkekriitika oskuskeelsust (sh kriitiku võimalusi terminoloogiliseks keelekasutuseks eesti oskuskeeleteooria ja -praktika kontekstis) ning tõlkimise mõtestamist Eestis (sh metafoorsust tõlke kontseptualiseerimisel ning tõlkelisusega tegelemise määra üldse). Tõlkekriitiku intentsiooni tuvastamise keerukus nii metafoorse kui ka terminoloogilise keelekasutuse puhul, lisaks veel asjaolu, et tegelik kriitikakeel kombineerib üld-, kunsti- ja teaduskeele vahendeid, muudab ühisosa väljatoomise keeruliseks, kuid suurema hulga arvustuste põhjal on eesti tõlkekriitikas käibivate normide tuvastamine, tõlke mõistmise vaatluse alla võtmine nii võimalik kui ka vajalik.

Märksõnad: tõlkekriitika, oskuskeel ja terminoloogia, kontseptuaalsed metafoorid, tõlkimine ja normid, tõlkija nähtamatus.

Sissejuhatus: Eesti kultuur kui tõlkekultuur

On tähtis mõista tõlkimise rolli eesti kultuuris, arvestades tõlketekstide haruldaselt suurt osakaalu võrreldes omamaise filosoofia, teadus- ja ilukirjandusega – erinevail andmeil kas 47% või 90%¹,

¹ Vrd: “eestikeelsete nimetuste koguarvust (47%)” (Tamm 2010); “90 protsenti Eestis ilmuvast kirjandusest [on] tõlkekirjandus” (Klein 2008).

aga oluliselt rohkem kui angloameerika raamatuturul tolle alla 5%ga². Seega tuleb tõlketeaduses suundaandvat angloameerika kultuurimudelit eesti olukorra uurimisel teadlikult meie kultuurikontekstiga kohandada. Kõigi ilmuvate tõlgete analüüs pole muidugi võimalik, seda olulisem on pistelise kriitika olemasolu, mis aitaks väärtustada tõlgete vastavust originaalile ning samas emakeelset kvaliteeti. Peeter Torop on aastal 1989 artiklis “Tõlkeloo koostamise printsiibid” esitanud murettekitava kirjelduse:

Tõlketeaduse areng on seni kulgenud ebaproportsionaalselt, häiritud on seosed ajaloo – kriitika – teooria vahel. Selle esimeseks tunnuseks on jooksva tõlkekriitika puudumine, s.t tõlgete mõtestamise puudumine kirjandusprotsessis. Tulemuseks on tõlkekirjanduse tajumise nivelleerimine, tõlketeksti spetsiifilisuse välistumine. Teadlastel jääb vaid konstateerida, et tõlketeaduseid ei taju moonutatult mitte ainult lugejad, vaid ka kriitikud, kes peaksid ju lihtlugejaid tajuõpetusega varustama. (Torop 1999: 42)

Tõlgete rolli mõistmiseks meie kultuuriruumis on tarvis uurida kriitikas kujundatavat ja peegelduvat tõlkekontseptsiooni, tõlke mõtestamise viisi – ilmneb (pool)teoreetilistes sõnavõttudes ju küllalt sageli, et tõlkekriitika esinemishulka, kvaliteeti või oskuskeelsust ei peeta piisavaks³, nt Marek Tamme järgi on Eestis “täbarad lood” nii tõlkijate tunnustamise kui ka tagasisidega⁴. Näib, et on toimunud sideme katkemine 1950–60ndate põhjaliku kriitikaga, kriitikuil puudub ettekujutus “õigest” või “õigemast” tõlkimisviisist (vrd Kaalep,

² Vt nt Venuti “Translator’s Invisibility” (1995), ja Anthony Pymi poleemikat “Scandalous Statistics?” (1999).

³ Vt nt Tõnu Kaalep esseistika- ja tõlkekultuuri keelest: “Üks eesti kultuuriajakirjanduse ja kriitika keel on välja suremas. Ja peaaegu ei nuteta.” (Vikerkaar 2/3–2000: 100); või Kaldjärve väide: “Kui tõlget ka analüüsida võetakse, kohtame sageli (ka professionaalide poolt) selliseid üldtermineid nagu “õnnestunud”, “sorav”, “ladus”, “kõrgetasemeline”, “heakõlaline”, “luuleline”, “ilus”, “ilmekas”, “originaalilähedane”, “vaba” jne, ilma et sellele järgneks nende terminite lahtiseltust või nende kasutamise põhjendust” (Kaldjärv 2007: 9).

⁴ Vrd: “[...] ei saa lugeda normaalseks praegust situatsiooni, kus ajalehtede raamatuarvustustes loobutakse tihtipeale ülepea tõlkija nime äratrükkimisest ning vaevalt iga kümnes tõlke-kriitik peab vajalikuks poetada sõna-kaks arvustatava teose tõlke kvaliteedi kohta (ei maksa lootagi, et ta võrdleks tõlget originaaliga)” (Tamm, EPL 16.03.04).

Sepp jt 1980ndatel), end ei peeta asjatundjaks. Tõlkekriitika-alastest seisukohtadest pole ülevaadet – ehkki on ilmunud ka kriitikukogumikke⁵, on enamik eesti tõlkepraktika metatekste laiali kas tõlkeraamatute joonealustes-kaassõnades või ajaleheveergudel.

Kultuuriajakirjas Vikerkaar kümne aasta jooksul ilmunud tõlkearvustuste kriitikakeele ja tõlkekontseptsiooni analüüs võimaldab kindlasti teha järeldusi ka ühiskonna tõlkekäsituse kohta laiemalt.

Tõlkija nähtamatus

Tõlge on teoreetiliselt sekundaartekstiline, seerialine ja tõlkeprotsess pöördumatu⁶, kuid sellega ei lähe tingimata kokku eesti kultuuri-maastiku reaalsus, kus ühelt poolt tahetakse kultuuri-ideoloogilistel kaalutlustel “Oma Prousti” (tõlkekriitikas nt *märgiks ühe kultuuri täisealiseks saamisest; meie vaimuelu avardamise ja korrastamise katalüsaatoreiks* jmt) ning samas muutub ajalis-praktilistel kaalutlustel (keelteoskus, tõlkijate vs tekstide arv) tõlge originaali tegelikuks esindajaks, või vähemalt ainsaks koopiaks. Tõlkeid, mida kultuuripraktikas tõepoolest vaadeldaks originaali kommentaari või tõlgendusena, esineb vaid uue tõlkeversiooni (harv juhul) ja/või luuletõlke puhul.

Hermans (2002) selgitab tõlkija nähtamatuks muutmist näitega sellest, kuidas ka tõlke lugemisel “Dostojevski lugemisest” räägitakse/mõeldakse. Ehkki lugeja võib teadlik olla tõlke tuletuslikkusest, on tal enda kultuurilise identiteedi loomisel mugavam pidada tõlke-teksti moonutusteta koopiaks, mis on “sama hea kui originaal ning seeläbi sellega ekvivalentne” (Hermans 1999: 62) (alternatiiviks oleks tunnista: “olengi lugenud peamiselt tõlkeid”), kuni mõni häire protsessis tõlkelisust nähtavale ei too või kriitik seda ei paljasta.

⁵ Ka Vikerkaare valimis on arvustamisel kogumik Mati Sirkeli ees- ja järelsõnadest ning Henno Rajandi “kirjapanemata tõlketeooria”.

⁶ S.t tõlge on üksnes tõlgendus, originaali kitsendus; ühest teosest saab mitu tõlget; tõlkest ei saa tagasi originaalteksti; vt lähemalt Toury 1995.

Tõlkija nähtamatus Vikerkaares. Tõlketemaatika sisaldub juba Vikerkaare enesetutvustuses⁷ varjatult, *eesti keeles ilmumise* ja *eesti keelde jõudmise* kaudu on vihjatud tõlgetele, mille osakaal ajakirjas on ometi päris suur. Kui tõlkeraamatuarvustus kajastubki esikaanetekstis⁸, ei mainita seal tõlkelisust (nt *Pekkonen Darntonist*, *Eslas Lévinasist*). Ajakirja esikaanele ei ole jõudnud arvustused, mis juba pealkirja järgi eksplitsiitselt tõlkekriitikaga tegelevad (*Önnepalu tõlkepoetikast* vmt). Vahel kajastatakse esikaanel tõlketemaatikat üldisemalt, nt *Kolme tõlkija mõtteid Prousti vahendamises*⁹, kuid tõlkekriitikaga esikaaneteksti äratatav lugejaootus seotud ei ole. Tõlkelisust ei markeerita ei sisukorras ega aastakokkuvõtetes, seal tuuakse ära üksnes teose/artikli/arvustuse autor ja pealkiri. Arvustuste pealkirjades esineb tõlkija nimi kolmel, ja tõlkimist (tõlget) on otsesõnu nimetatud seitsmel korral, kahel korral on pealkirjas kasutatud vormelit *eestikeelne X*. Mänguliselt ja metafoorselt on pealkirjades kasutatud järgmisi tõlkele viitavaid kujundeid: *jooksev X, tuli yle. ja rääkis asjadest, kõva koputus X-i uksele, uut ja vana, uus vana, lõngaots möödunud sajandisse, jumalik laip, kiirpilk kingitud hobuse suhu, tänapäevane X*.

Tõlkekriitika oskuskeel, terminoloogia võimalikkus ja vajalikkus

Elujõulise teaduskeele seisukohalt on ohtlik ingliskeelset tõlketeadust tõlkimata või võõrlaenulisena eesti keelde üle võtta, seda läbi mõtestamata või teaduskeeles läbi kõnelemata, tõlkides operatiivselt vaid võtmemõisteid ning defineerides neid kitsamast kasutusest lähtuvalt teadus- või uurimistöö käigus. Sobivate tõlkevastete leidmine ei ole alati lihtne või isegi eesmärk omaette (vt võõrsõnaline

⁷ “Ajakirja arvustusterubriik hoiab süstemaatiliselt silma peal eesti keeles ilmuvatel raamatutel. [...] Vikerkaar on ideede turuplats, mis õhutab mõttevahetusi, ning kanal, mille kaudu jõuavad eesti keelde mõttearendud mujalt maailmast.” – vt täisteksti aadressilt <http://www.vikerkaar.ee/?page=Tutvustus>.

⁸ Umbes 7-realine hinnanguline ja kujundlik (nt *Hennoste uued hüpped*) ülevaade numברי sisust.

⁹ Kaanetekst, Vikerkaar 7–8/2003, minu esiletõst – *M. L.*

skopos-teoria¹⁰ mõiste). Ometi on selge, et teooria, praktika ja kriitika peaksid toetuma samadele alustele, ning toimiv oskussõnavara on selleks hädavajalik.

Translation Studies ehk tõlketeadus on valdkond, mis kasutab ajalooteaduse, lingvistika, kultuuriteooria, võrdleva kirjandusteaduse, semiootika, filosoofia jm vahendeid ja mõisteid, seetõttu on valdkonnasiseselt ühtse ja täpse kirjelduskeele terminoloogia loomisel äärmiselt oluline mõistete päritolu ja loogika jälgimine: mõiste laenamisel teisest distsipliinist kandub edasi ka osa mõistetvälja tähendusi. Võib-olla just täpse definitsiooni puudumise tõttu kasutab enamik tõlketeaduse-alaseid töid näiliselt ühiseid mõisteid kas mõnest traditsioonist lähtuvalt või defineerib neid operatiivselt; stabiliseerunud oskussõnavara puudumisel oleme kaugel ideaalist, kus “termin ei peaks vajama konteksti” (Erelt 1982).

Täpsustust nõuab juba lähenemine tõlke mõistele, teoreetilise tõlkekriitika seisukohalt esineb erinevaid **tõlke definitsioone**. Üks *skopos*-teooria rajajaid Katharina Reiß defineerib seda näiteks originaalikeskselt (Reiß 2000: 90) ning tema järgi ei ole sisuliselt tegemist tõlkekriitikaga, kui ei ole tehtud võrdlust originaaliga. Samas on Toury definitsiooni järgi “tõlked sihtkultuuri faktid: mõnikord küll erilise staatusega faktid, vahel isegi tuvastatavaid omaenese (all)süsteeme moodustavad, kuid sihtkultuuri omad sellest hoolimata” (Toury 1995: 29).

Tõlkimise mõiste dünaamikast ja tõkeloo konstrueerimise raskustest on ka eesti keeles põhjalikult kirjutatud (vt nt Torop 1999; Sütiste 2009). Laenan uue sünteesimiskatse asemel Toropi mõtte distsiplinaarse üksteisemõistmise raskustest, “hirmust, et erinevates ja tihti hermeetilistes metakeeltes on raske pidada viljakaid diskussioone”, mistõttu esitatakse üleskutseid “kirjutada põhimõttest küsimustest võimalikult lihtsas üldteaduslikus n-ö keskmistatud keeles, s.t olla hästi arusaadav”¹¹. Tõlkekriitika keelekasutust uurides tuleb nentida, et tõlketeaduse oskuskeel ei ole just hõlpsasti ülevõetav, mõisted vajavad kasutamisel täpsustamist või viidet kool-

¹⁰ Vermeerist lähtuv tõlketeaduse suund, mis rõhutab originaali ja tõlke funktsiooni arvestamise olulisust.

¹¹ Torop 1999: 17, Torop viitab siin Bassnetti monograafias “Translation Studies” esitatud ideedele.

konnale, ning metakeel võib kõrvalseisja jaoks näida hermeetiline ja segadusseajav¹². Ajakirjandusliku teksti puhul on aga mõistete pidev defineerimine ning teooriatele viitamine asjatundmatu lugeja jaoks ainult segadust suurendav.

Arvestades eestikeelse teooria toetumist tõlgetele või veel tõlkimata tekstidele, nii et eesti keeles kirjutavad teadlased jooksvalt eestikeelseid terminivasteid loovad, tuleb peatuda terminoloogia tõlkimise küsimusel ja oskuskeeletõlgetel. Eesti terminoloogia süstematiseerimine toimib teatavasti valdkondade endi seest kerkiva initsiatiivi alusel, Terminoloogia Ühingu tegevus on üksnes korrastav ja nõuandev, nii algimpulss kui ka korrastustegevus ise toetuvad spetsialistide kohusetundele. Hetkel puudub eestikeelne tõlketerminoloogia sõnastik või autoriteetse uurimiskeskuse kindel kava terminoloogiat korrastada. Samas toimub tõlketeadusse puutuva terminoloogia kaardistamine üldistes andmebaasides, kuna tõlkimise kui nähtuse roll on suur kõigis humanitaarteadustes.¹³ Näiteks tõlkepõhises terminibaasis ESTERM¹⁴ toodud eelisterminite ja variantide hulgast leiab *tõlketeooria*-alaseid termineid peamiselt juriidilise tõlke alalt, ning värske raamatukogude märksõnastik EMS sisaldab märksõna *tõlketeooria*, kuid ei anna ühtegi vastet terminile *tõlketeadus*. Vähemasti variantide *tõlketeadus*, *tõlketeooria* ja *tõlkeuuringud* paremuse osas Eesti kultuuriruumis võiksid erialateadlased omaenda initsiatiivil kokku leppida.

Tõlkeramaatu arvustuste keel on kombinatsioon ilukirjanduslikust, oskuskeelsest ja ajakirjanduskeelsest¹⁵ lähenemisest, kusjuures terminoloogilise-mitteterminoloogilise keelekasutuse suhe kriitiku tekstis ei ole seotud tõlkelisusega tegelemise määraga. Esineb väga poeetilisi, metafoori- ja kujundirohkeid arvustusi, mis peatuvad enam kui põgusalt teksti tõlkelisusel, ja ka selliseid, milles termi-

¹² Vt Snell-Hornby artiklit “On metalinguistic confusion in Translation Studies”, 2007.

¹³ Nt “Kirjandusterminite sõnastikus” (Mart Mäger, 1992) esitatud definitsioon: *tõlge* – *teksti adekvaatne ümbersõnastus teises keeles*.

¹⁴ www.ester.ee

¹⁵ Tiiu Erelti järgi on “ajakirjanduskeelde kuuluv sõnum midagi oskuskeele ja üldkeele vahepealset: täpsem info, rohkem termineid” (2007: 20).

nikasutus on näiline või toimub täpsustamata alustel (nt *tõlgitud autentselt* – Unt, 10/2001¹⁶).

Erelt peab vajalikuks rõhutada, et “tõlkelaenude tegemine ei tohi iialgi olla mehaaniline. Kui me eestlased oleme mõnede mõistete eristamisel täpsemad, siis seda ka väljendagem” (2007: 218). Näiteks esineb liiasus ingliskeelse teoreetilise kirjanduse mõjul sündinud terminis *tõlkeprotsess* (inglise, prantsuse ja saksa keeles esineb vastavalt *translation*, *traduction* ja *Übersetzung* seal, kus eesti keeles on võimalik (ja vältimatu) eristuse tegemine *tõlkimise* ja *tõlke* vahel), tõlkevastena mõistele *translation process*. Erelt kirjeldab ka teaduslikus tõlkekirjanduses võõrsõnadega liialdamise printsiipi¹⁷, mille mõistlike piiride ületamine on “suur oht eesti iseolemisele”¹⁸. Väites, et “omasõnal on läbipaistvam, õpetlikum sisevorm”, pooldab Erelt kohati oma- ja võõrsõnade paralleelset kasutamist:

Laenudel on halbu moodustusomadusi, neil pole sageli assotsiatiivseid ega grammatilisi analoogiaid – kõik kokku tähendab seda, et nad ähvardavad jääda laenuvõtvas keeles võõrkehaks. (Erelt 2007: 143)

Ka Rein Kull toob välja erinevaid oma- või võõrtermini eelistamise tagajärgi, ning rõhutab: “Tuleb arvestada ka sellega, et võõrsõnalised keelendid on üldiselt stiili poolest neutraalsed, omakeelsed võivad aga olla erisuguse stiiliväärtusega” (Kull 2007: 151).

Oskuskeel Vikerkaare tõlkekriitikas

Heaks, kuid ühtlasi ainsaks näiteks valimis tõlketeaduse oskuskeele järjekindlast ja läbivast kasutamisest on Klaarika Kaldjärve arvustus (7/2001), mis peegeldab ka lähenemise olulist kitsaskohta: tõlketeaduse terminid on sageli võõrsõnalised (*implitsiitse eksplitsioneerimine*,

¹⁶ Siin ja edaspidi: valimisse kuuluvale arvustusele viidates toon autori nime, ajakirja numbril ja ilmumisaasta.

¹⁷ “Paneme võõrsõnad sinna, kus lähtekeeles on võõrsõnad, ja peale selle veel sinna, kus lähtekeeles ei ole, aga meil niikuinii on” (Erelt 2007: 134).

¹⁸ Samas, 8.

hüpotekst jm), mis muudab arvustuse tavalugeja jaoks raskestijälgitavaks, kui nende tähendust ei ole vähemasti näidetega selgitatud. Terminite vähene assotsiatiivsus ja harjumatu kõla takistavad teksti edukat toimimist ajakirjandustekstina.

Olukorras, kus puudub fikseeritud sõnastik ning ühe terminiga saab tähistada kohati vastakaid mõisteid, võib kasutada **ad-hoc-terminiloomet** (praktikas on kõige sagedasem ja läbipaistvam lahendus liite *tõlke-* kasutamine¹⁹). Võib ka toetuda olemasolevatele fikseerimata terminitele, selgitades silmaspeetut näidete abil (*on tõlgitud* ja *täpsem oleks*) või kasutada assotsiatiivsusele lootma jäädes hoopis kunstilis-kujundlikku keelt (nt *riimikiskumine* ja *riimikolksatused*)²⁰. Iseloomulik on, et pea kõik tõlget põhjalikumalt kirjeldavad arvustused kombineerivad terminoloogilist ja kujundlikku lähenemist.

Originaali nimetatakse kriitikas ka *algtekstiks*, *autori tekstiks*, *algupärandiks* ja korra *tõlkeallikaks*. Tõlke *ladusus* või *loetavus* esineb kriitikas tõepoolest sageli, ning ehkki Kaldjärvi nimetab seda täpsustust vajavaks üldmõisteks, on tegemist suhteliselt selge mõistega, mis tähistab aktsepteeritavust sihtkeele ja -kultuuri tekstina, seda, et teksti süntaks, sõnakasutus ja stiil sobivad sihtkultuuri jaoks harjumuslikuga. Tõlkeramatuarvustustes ei esine eriti tõlketeaduse oskuskeele termineid, kasutatavad mõisted on kas keeleteaduse ja teose teemavaldkonna oskuskeele mõisted, või *tõlkimise* mõisteväljaga lõdvalt seotud üldkeele sõnad. Ka näiliselt tõlketeoreetiliste terminite kasutuse puhul on enamasti tegemist tõlkimise kirjeldamisele kohandatud üldkeele sõnade või kunstiliste kujunditega. Tuvastada aga üldlevinud keelendite täpsustamata kasutuse puhul, kas kriitik peab silmas oskuskeele terminit või üldkeele oma, on juba võimatu.

¹⁹ Vikerkaare valimis leiduvad moodustised: *tõlkeramat/-valimik/-versioon/-vaste/-teos/-töö/-allikas/-vead/-preemia/-arusaamad/-kirjandus/-kriitika/-tehniline/-võrdlus/-auhind/-põhimõtted/-strateegia/-teooria/-uuringud/-mudel/-traditsioon/-poeetika/-klassika/-kogu/-rida/-lõhn/-leid/-keel/-vabadus/-vääratused*.

²⁰ “Nii oskuskeel kui ilukirjanduskeel on mõlemad tegelikkuse täpse tunnetuse vahendid: esimene vahendab teaduslikku, teoreetilist, teine – kunstilist, kujundlikku” (Erelt 2007: 19).

Tõkelisusega tegelemine Vikerkaares

Valimisse kuulub ajavahemikus 2000–2009 Vikerkaare rubriigis “Vaatenurk” 458 arvustuse hulgas esitatud 133 tõlketekstiarvustust, kokku käsitlevad 29% arvustustest tõlketeksti (s.t kannavad märkust *x keelest tõlkinud y* arvustuse päises). Kirjutavad 26 korduvat ja 68 ühekordselt esinevat tõlketeose-kriitikut. Tuvastatavaid eksplitsiitseid märke kriitiku toetumisest lisaks maitse-eelistusele ka varasemale traditsioonile, kriitikapraktikale või koguni teoreetilisele materjalile esineb väga harva.²¹ Tõlkekäsituse mõne aspekti üldlevinuks pidamisest annavad tunnistust peamiselt **normile viitavad markerid** (*muidugi, alati, teatavasti, loomulikult*).

Kriitiku kokkupuudet originaaliga on raske tuvastada, sest seda ei ole kombeks eraldi selgelt väljendada. Valimis on 53 arvustust, mille puhul on pigem alust arvata, et kriitik ei ole originaaliga tutvunud (*siin külvab vähemalt eestikeelne tekst pisut segadust* (Herkel, 1/2000) või *tekkis kiusatus originaalist järele vaadata* (Selart, 2–3/2003)). Neist kümnel juhul võib täheldada, et kriitik on püüdnud ainult tõlkele toetumist ka väljendada (nt *läti keele maakeeleks muutumise nyanse järgigu asjatundjad* (Sommer, 10/2000)). Ühel korral on vihjatud, et arvustus toetub pigem ingliskeelsele tõlkele ning kolmel juhul on selgelt väljendatud kontakti puudumist originaaliga (*pole prantsuse keele asjatundja, hiina keelt oskamata, originaali tundmata*).

Eksplitsiitselt võrdleb tõlget originaaliga valimis 18 arvustust 133st. Sageli võrreldakse vaid üksikuid fragmente/katkeid/sõnu kui näiteid *tõlkeveast, tõlkimiskeskusest, stiili* või *ambivalentsuse edasiandmisest*, kümnel juhul tegeletakse põhjalikuma originaali ja tõlke võrdlusega, ning korra näitab kriitik ka teadlikkust tõlkekriitikuile omistatavast hinnangute üldsõnalisusest²². Ülejäänud arvustuste puhul on kriitiku suhe originaaltekstiga markeerimata, seda ei ole võimalik arvustuses antu põhjal tuvastada.

²¹ Mainitakse Benjamini, Steinerit, lisaks esineb üksikuid termineid, mis tõlke-teoreetilistele teadmistele viitavad (totaalne tõlge, referentsiivsed nihked).

²² **Tõlge on suurepärane. Seda kinnitades toetun faktile, et olen seda raamatut varem lugenud nii vene kui seejärel ka inglise keeles.** (Eintalu, 1–2/2004; minu esiletõst – M. L.).

Kui teha jaotus **tõlkelisusega tegelemise määra** järgi, võib Vikerkaare arvustused jagada viide põhitüüpi:

- Tõlget/tõlkijat ei mainitagi (21/133, 16%) – teksti võiks pidada originaali arvustuseks, kui päises (kriitikust sõltumatu formaat) ei oleks toodud tõlkija nime ja/või originaali keelt. Kaldjärve sõnu kasutades²³ võiks siin öelda, et “tõlget võetakse originaalina”, kui lähtuda eksplitsiitselt ja implitsiitselt väljendatud suhtumisest. Selle kategooria arvustustele on iseloomulik tsiteerimine kujul *nagu ütleb (kõneleb, lausub, möönab) autor ise*: “[järgneb tõlketekst]”, kasutades *kõnelemist*, mitte *kirjutamist* markeerivaid verbe. “Autori hääle” aktualiseerimisega muudetakse nii tõlkija panus minimaalseks või nähtamatuks.
- Tõlkelisust mainitakse ülipõgusalt (30/133, 23%) – arvustuste puhul markeeritakse, et tegemist on tõlketeosega, ning rohkem selle asjaoluga ei tegeleta. Kriitika ei ole siin tõlkekriitika, ehkki käsitleb tõlketeost, ning tõlget vaadeldakse kui *eestikeelset* originaali (mille impersonaalne *ilmumine on tore* või *rõõmustav*). Positiivse hoiaku markeerituse korral ei mainita tõlkijat siin kordagi nimeliselt, ning vastupidi, tõlkija nimetamisel ei anta tõlkele või selle ilmumisele mingit hinnangut.
- Tõlget/tõlkijat mainitakse “kummarduses” (19/133, 14%) – tõlkijat nimetatakse rõhutatult, pidulikult kiites. Tõlke suurepärasuse või töö tänuväarsuse tagamaid ei selgitata, tõlketeksti vaadeldakse siin enamasti kui originaali, mis on *tänu* kellelegi nüüd *kättesaadav* eesti keeles. Dominandilt on see pigem originaali- ja selle konteksti keskne arvustus, ehkki selles tüübis on tõlketeksti puhul oluline pigem *ladusus*, s.t loetavus eestikeelse tekstina, *nauditavus* ja *meeleolu edasiandmine*, vaid ühel korral mainitakse tõlke *täpsust*. Tõlkimine on siin liigis sõnastatud *edasi andmisena*, *eesti keeles ilmumisenä*, *meieni jõudmisena*, *eesti*

²³ Vt eespool, Kaldjärv 2007.

keelde kohandamisena, originaali kättesaadavusena, vahendamisena, raamatu eestikeelse lugejani toomisena. Ühelt poolt näitab see ilmselt soovi olla pidulikult ümberütlev, teisalt on ka arvustuste sisu vaadates selge, et siinses kriitikavormis domineerib kõige selgemalt kujutus tõlkeprotsessist kui ületoomisest/ümberpanekust, ehk Lakoffi järgi²⁴ *conduit*-metafooriga kirjeldatavast nähtusest, millest on juttu allpool.

“Kummardusega” tähistan neid arvustusi seetõttu, et neis pööratakse tõlkijale pidulikku tähelepanu mõne erilise ja rõhutatud kõnekujundi, retoorilise figuuri või žesti abil, kusjuures kasutatakse ka füüsilisi žeste markeerivaid kõnekujundeid nagu *kummardus* või *müts maha*.

- Konstrukttiivne tõlkekriitika (24/133, 18%) – arvustused, mis toovad esile mõned aspektid tõlketeose valiku, toimetamise (sisukord, registrid ja indeksid, kasutatud kirjanduse loetelu), tõlkimise või kaastekstide (kommentaari piisavus ja täpsus, kaassõna) osas ning teevad parandus- või täpsustusettepanekuid (retrospektiivsed ja prospektiivsed, s.t vigade väljatoomine, ning soovitusel kirjutajale, toimetajale või tõlkijale vigade vältimiseks tulevikus). Tegeletakse peamiselt ühe dominantse teemaga (enamasti ajaloolis-kirjanduslik kriitika, teose ja konteksti tutvustus) ning käsitletakse põgusalt üht-kaht tõlke kitsaskohta. Arvustused on sõnastustes küllalt kriitilised (kuid toovad samas sageli kriitika objektile põhjendusi, vabandusi). Võrreldes eelmise kriitikatüübiga leiab siin märkimisväärselt harvem tõlkija kiitmist igal juhul tänuväärse töö eest.
- Tõlkekriitika *par excellence* (39/133, 29%) – arvustused, mis käsitlevad enam kui kaht aspekti tõlketeose ilmutamisega kaasnevast teemaderingist (tõlkija, toimetuse, kirjastuse, originaalile-vastavus, sobitumine sihtkeelde ja -kultuuri jmt) ning eksplitseerivad mingil määral nii oma vaateid kui ka nende hoiakulisust, vahel ka teoreetilist tõlkekriitilist hoiakut (*tõlkija on alati tõlgendaja* jne).

²⁴ Vt nt Lakoff, Johnson 2003 [1980].

Tekstid on mahukad (kuni 8 lk) ja mitmekülgsed, välja saab tuua ühisosana järgmist.

Põhjaliku kriitika hulgas on suhteliselt palju luuletõlkearvustusi, 11/39 ehk üle veerandi (kõigist arvustustest moodustab luulekriitika vaid ~16%). Siin leidub isegi kolm tõlkija personaalküsimusega tegelevat arvustust: kahel korral on kõne all Önnepalu tõlkepoeeetika²⁵ ning ühel korral Harald Rajametsa luuletõlgete kogumik.

Suur osa kriitikuid on ise tõlkijad: ehkki arvustuste autorite seas ei ole erialast dominantu tuvastada kuigi lihtne – leidub nii ajaloolasi (Tannberg, Hiio, Selart), filosoofe (Eintalu, Luks, Viik), teolooge (Lepajõe), kirjandus- (Annus, Mattheus) ja tõlketeadlasi (Kaldjärv) kui kunstiinimesi-kirjanikke-luuletajaid (Sommerist Rummoni) –, on vähemalt 24 ehk umbes 2/3 põhjalikest tõlkearvustustest kirjutatud tõlkimist (möödamannes või põhitegevusena) praktiseerivate inimeste poolt.

Arvustustes esitatakse tõlke võrdlev analüüs – võrreldakse originaali, teiste tõlgete (ka muukeelsete, koguni viiel juhul), sama tõlkija teiste töödega, sihtkeele või -kultuuri normidega (36/38!), tehakse erinevate tõlkijate meetodi ja stiili võrdlus – ning antakse hinnang võrdluse tulemusele, kõigil juhtudel on ühe arvustuse raames selliseid võrdlemise aluseid mitu. Erinevalt tõlkelisuse eiramisest, põgusast mainimisest ja viisakast “kummardusest” tõlkijale arvustatakse siin rubriigis (küllalt eksplitsiitselt) just tõlketeksti.

Esitatakse seisukohti tõlkimise olemuse kohta (antud tekstitüübi puhul) ning kuigi hoiak sõltub tekstitüübist ja kriitiku eelistustest, on see enamasti eksplitsiitne. Ligi pooltes arvustustes rõhutatakse, et tõlkelahendused või valikud on *maidse asi*, hinnang antakse otse (*tõlge on (väga/päris) hea*) või vihjamisi (*saatesõna on huvitav inimlik dokument*) ning selle hinnanguga on enamasti seotud kitsendus (*arvestades x-i*) või täiendustepanek. Ühtlasi selgub ligi kolmandikus tõlkearvustustest *par excellence* kuidas, kas ja mil määral on oma valikuid või strateegiaid põhjendanud tõlkija (või järelsõna autor) ise. Kuuel juhul on esitatud ka kriitiku nägemus sellest, mis on tõlkimatu. Eksplitsiitne on hoiakuid tõlkimise vaja-

²⁵ Rummo, 2–3/2001 ja Lepsoo, 4–5/2005.

likkuse osas nii kultuuri korrastamise ja käigushoidmise seisukohalt kui ka olulise autori tutvustamiseks.

Hoiak lugeja suhtes varieerub arvustuste lõikes: on arvustusi, kus eksplitsiitselt väljendatakse teose võimaliku lugeja omadusi (huvideringist keelteoskuseni, tema eesti (või tõlke-) kultuuri tundmist, nt *järeldsõna ei ütle midagi lugejale, kes luuletaja loomingut ei tunne; erudeeritumale lugejale jne*), kui ka selliseid, mis lugeja huvi järgi küsivad (*Mis on selles uut eesti lugejale?*). Selles, kas tõlge on mõeldud ükskeelsele lugejale, ei ole arvustusi läbivat nõusolekut (nt *Tõsimeelsed puristid, kes iga kirjatähte kummardavad* võiksid originaali lugeda, leiab Porila, 10/2001, *Tõlkeid vajavad ju lugejad, kes originaali keelt ei oska* aga Ross, samas numbris).

Mõningal määral on vaatluse all ka **tõlke-eesitika** (nii tõlkija kui toimetuse kohustuste osas) – *kas ei peaks ka raamatu lugejat säärasest “vabatõlkest” kuidagi teavitama?* (Tõnu Tannberg Gerda Krooni tõlkest, 8–9/2000), sageli on juttu *eksitavatest vigadest, lubamatust hooletusest jmt*.

Sageli leiab arvustamist **komentaaride vähesus** (Tannenberg, Kaldjärv, Selart, Luks, jt); kahel korral ka rohkus, isegi liigne spetsiifilisus²⁶. Reeglina esineb siin ka toimetuse või kirjastuse kriitika, alates pisivigadest (*järgarvust aastanumbri järel puudub järjepidevalt punkt, A. Pilv*) kuni toimetuse eesmärgi ja eetilise üle küsimiseni.

Tõlkekriitikas *par excellence* käsitletakse läbivalt tõlkimise võimalikkust ja olemust, esitletakse spetsiifilisi (kee-, kultuuri- või tekstiitüüpide) raskusi tõlkimisel, tuuakse täpsustusi ja parandusettepanekuid, eksplitseeritakse nii tõlkija meetodit, selle väljendatust kaastekstides kui ka kriitiku positsiooni või kriitika eesmärki. Nii käsitletavate aspektide rohkus kui ka seda tüüpi kriitika sagedus tuleb siinkirjutajale mõningase üllatusena ning ei sobi ka sageli väljendatava murega eesti tõlkekriitika kultuuri pärast. Kindlasti ei saa tõlkekriitika *par excellence* kohta öelda, et tõlget peetaks *originaali koopiaks*.

²⁶ *Vastav kirjandus pole küll Eestis kuigi kättesaadav (välja arvatud Vihalemma enda raamatariiuulist), mistõttu sagelikorduv fraas “Vaata...” mõjub koomiliselt. (Vihalemma saatesõna kohta, Eintalu, 1–2/2004).*

Tõlkekriitika peamine erinevus tavakriitikast, mis on “Vaate-nurgas” sageli küllaltki karm (luulearvustused kasutavad väljendeid nagu *inin* ja *hämamine* jmt), ongi leebus hinnangutes. Kui ka esineb kahetsus, et tõlkimiseks on valitud just vaadeldav teos, on hoiak enamasti seotud siiski ilmumise kui *loomulikult tänuväärsega*.

Tõlke mõistmisest tõlkekriitikas

Lakoff ja Johnson (2003 [1980]) kirjeldavad oma teoses “Metaphors We Live By” Michael Reddylt saadud idee mõjul metafoori mitte enam lingvistilise võtte või ilustusena, nagu see varasemalt üldlevinud on, mitte keele-, vaid *mõistmis- ja mõtlemisühikuna* (Lakoff 1992: *Introduction*). Kontseptuaalsed metafoorid tekivad selliste nähtuste mõtestamisel, mille kirjeldamiseks ja mõistmiseks puuduvad süsteemsed ja täpsed objekti enesega seotud vahendid, nt abstraktsete mõistete mõtestamine toimub lähtuvalt kogemusele vahetumalt kättesaadavate nähtuste loogikast.²⁷ Konkreetsemalt metafoori rolliga tõlketeooria teaduskeeles on tegelenud Celia Martín de León, kes vaatleb²⁸ **tõlkekriitika suuri metafoore**, kirjeldades Reiß-Vermeeri saksa funktsionalistliku tõlketeooria aluseks olevate TARGET- ja TRANSFER-metafooride kaudu kontseptuaalsete metafooride toimimist teaduskeeles.

Ingliseelse tõlketeooria suurimad kontseptuaalsed metafoorid on TRANSFER ja TARGET (Martin de Leon 2008: 6–13; Chesterman 2001 jt). Esimene, **TRANSFER- ehk ülekande-metafoor** lubab *conduit*-metafoorile²⁹ toetuvalt tõlkimise mõistmist lihtsustavalt tähenduse (tekstide-, keelte- või kultuuridevahelise) ülekandena, kus lähte- ja sihtteksti (või -keelt, või -kultuuri) vaadeldakse kindlapiiriliste mahutitena, ning tõlkija aktiivne osalus ja konteksti mõju tähenduse konstrueerimisel asendatakse ülekandmise-tööga.

TARGET- ehk sihi-metafoor on *skopos*-teooriast tulenev kujutus tõlkimisest kui eesmärgistatud liikumisest, mil on suund ja lõpp-

²⁷ Vt lähemalt Lakoff, Johnson 2003 [1980].

²⁸ Artiklis “Skopos and beyond – A critical study of functionalism”, 2008.

²⁹ Eesti keeles on seda nimetatud ka toru-, juhtme- või kanali-metafooriks; *conduit*-metafoori kohta vt lähemalt Lakoff, Johnson 2003 [1980].

punkt. TARGET-metafoor keskendub tõlkija osalusele tähenduse loomisel, rõhutades tõlkimise subjektiivset ja intentsionaalset olemust, viib tähelepanu keskpunkti tõlgitud objektidelt (ja tekstivõrdluselt) sihtmärgi poole liikuvale subjektile. Tõlketegevust nähakse siin läbini intentsionaalsena ning alahinnatakse spontaansete assotsiatsioonide mõju.

Theo Hermans kirjeldab oma artiklis tõlkimisest ja normatiivsusest (1999: 11) tõlkija rolli kahetisust *conduit*-metafooriga haakuvast laiendatud kommunikatsiooniskeemis (kus autori, teksti ja lugeja $A \rightarrow T \rightarrow L$ asemel on autor, tekst, lugeja/tõlkija (e tõlke autor), tõlge ning tõlke lugeja $A \rightarrow T \rightarrow L/A' \rightarrow T' \rightarrow L'$) ning tõlkija vaatlemist autori *hääle* edastajana (Hermans nimetab seda rolli (2002: 10) “lābipaistvaks vahendajaks”).

Tõlkimise mõistmisel on kontseptuaalsete metafooride kitsaskohtaks vähene falsifitseeritavus (Martin de León 2008: 6). Nūüdisaegset tõlketeadust ei saa rajada üksikule metafoorile, see tähendaks küsimusi esitamata selle kitsaskohtade omaks võtmist. Siin kerkib aga küsimus: milline oleks mittemetafoorne viis tõlkimise kontseptualiseerimiseks? Tõlkimise puhul on kontseptuaalsetest metafooridest vaba väidet konstrueerida ülikeeruline, seetõttu ongi enamik tõlkimise metafooride uurijaid jõudnud järeldusele³⁰, et oluline on metafooride vahetamine ja varieerimine, ning **teadlikkus kasutatud kujunditega kaasnevatest implikatsioonidest**.

Erinevaid lähenemisi tõlkimisele saab hästi tuvastada ja kirjeldada kriitikas korduvate kontseptuaalsete metafooride kaudu; tõlkimise mõtestamise põhijooned Vikerkaare arvustustes on järgmised.

Tõlkija on nähtamatu, täielikult läbipaistev vahendaja, keda ei mainitagi. Ca. 16% arvustusi käsitleb “autori jõudmist meie kultuuriruumi” ja esitab teose analüüsi või lugemisõpetuse, ning kriitiku antud info põhjal võiks tegemist olla isegi Eestis ilmunud taastrūkiga³¹. Kriitikute kidakeelsuse tõttu on raske hinnata, kas on tegemist usaldusega tõlkija suhtes või tõlkimisprotsessi lihtsustatud käsitusega. Kahel korral (kommunikatsiooniprotsessi osalejate loetelu,

³⁰ Vt Hermans 2002a; Laiho 2007; Martin de León 2008 jne.

³¹ Ka kriitikutelt, kes on ise tõlkinud, ning keerulisematele (tõlke)teostele (Kierkegaard ja Murakami, tõlke-esseede kogumik ja isegi luuletõlge).

kus ei esine tõlkijat³²; kujutus, kuidas luule autor räägib *usalduslikult silma vaadates läbi tõlkija sõnade*³³) leidub ka tuvastatav jälg tõlkija “kustutamisest” või täielikust puudumisest kriitiku tekstikon-tseptioonis.

Tõlkimine on rikastamine, eesti keele ja kultuuri jaoks lisaväär-tuse loomine³⁴ (võrdluseks: Sela-Sheffy (2005) tõlkija-metafoor *im-porter of cultural goods*; Sütiste (2009) kujund *tõlkimine kui kau-bandus*). Suur osa kriitikuist mainib vaid tõlke ilmumist *tänuväär-sena*, kohati isegi, et *tuleb tänada*. Kritiseerimise eest tavaliselt vabandatakse (üldjuhul areldi, eksplitsiitne ja teadlik näide sellest on arvustuse pealkiri “Kiirpilk kingitud hobuse suhu”). Vaid mõnel üksikul juhul kaheldakse, kas *vääris eesti keelde tõlkimist (eriti kui pidada silmas, et sellise raamatu tõlkimine pole mingi lihtlabane ülesanne*, Önnepalu, 12/2008), seda just olemasolevaid ressursse ja muudki tõlkimisväärset arvestades.

Kohati paralleelselt on kasutusel kujundid *tõlkimine kui õnnestu-mine (tõlkeleid; õnnestunud edasi anda)* ja *tõlkimine kui töö ja vaev (suur, piiritu, elutöö; ränkraske ettevõtmine; vaeva näinud)*. Tõlke-teksti iseloomustatakse peamiselt sihtkultuuri sobivuse seisukohalt *ladusa, jooksva, lobeda ja voolavana*, aga ka *raskestiloetava, ras-kesti jälgitava, raskestimõistetava* tekstina. Tõlke vastavust origi-naalile käsitletakse peamiselt *täpsuse*, aga ka *truuduse* ja *kaasa-kõlamise* kaudu.

Põhilised suunad tõlkimise mõtestamisel on **tõlgendus**, **eestin-dus**, **ümberpanek**, **ületoomine**, ja **vahendus**, reastatuna tõlkija rolli aktiivsuse järgi. *Vahendus* näiteks võib olla *ladus, õnnestunud* või *kiiduväärne*, kuid sellel ei peatuta pikemalt (vrd *tõlkija-kommen-teerija roll on midagi sootuks erinevat kui lihtsalt vahendaja oma*, Tõnisson, 7–8/2005; minu esiletõst – M. L.).

³² *Kaasa arvatud lugeja. Kaasa arvatud raamatu autor. Kaasa arvatud arvustuse kirjutaja. Kaasa arvatud Vikerkaar ja selle toimetis ja selle lugejad.* (Filimonov, 10–11/2007.)

³³ *Justnagu lihtsalt vestleb elust ja teeb seda targalt ja süvenenult, peaaegu alati kaasvestlejat usaldades, talle mõtlikult silma vaadates* (Park, 1–2/2009).

³⁴ *Lugemislaua rikastamine, kultuuri rikastamine, valikuvabadus rikastab, aga ka suur samm edasi Eesti kultuuri muutmisel sovetliku kolkaprovintsi omast suureks ja enesevärikaks.*

Kokkuvõte

Tõlkekriitika hetkeseisu Eestis iseloomustab üheste normide puudumine ning tõlkija suhteline nähtamatus. Erialaselt pädev arvustaja ei leia termineid ega juhiseid vaadeldava teose tõlkelisusega tegelemiseks, kultuuris on aktsepteeritavad väga erinevat tüüpi tõlketeksti-arvustused (tõlkijat täielikult eiravatest kuni tõlkija poetikale keskenduvateni), fikseeritud normide puudumisel toetub kriitika väga erinevaid tõlkestrateegiaid propageerides maitse-eelistusele, ning teadusliku keelekasutuse viljelemine jääb tavalugeja jaoks hermeetiliseks. Ometi on nt päevalehtedega võrreldes Vikerkaares tegemist väga tõlkekeskse kontekstiga – vähemalt kolmandik sealsetest tõlkeraamatuarvustustest pöörab tõlkele tähelepanu (enam kui piduliku äramainimise kaudu) ning erinevaid tõlkimisega seotud valikuid ja võimalusi eksplitseeritakse. Vaadete subjektiivsus ja kirjelduskeele kunstilisus sealjuures on kirjeldatavat objekti ning oskuskeele seisu arvestades suhteliselt ootuspärane.

Kirjandus

- Chesterman, Andrew 2001. Proposal for a Hieronymic Oath. *The Translator* 7 (2): 139–154.
- Erelt, Tiiu 1982. *Eesti oskuskeel: käsiraamat*. Tallinn: Valgus.
- 2007. *Terminiõpetus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hermans, Theo 1999. Translation and normativity. – Christina Schäffner (ed.). *Translation and Norms*. Clevedon: Multilingual Matters, 51–52.
- 2002. Paradoxes and aporias in translation and translation studies. – Alessandra Riccardi (ed.). *Translation Studies: Perspectives on an Emerging Discipline*. Cambridge: Cambridge University Press, 10–23.
- Kaldjärv, Klarika 2007. *Autor, jutustaja, tõlkija. Borgese autofiktioonid eesti keeles*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Klein, Mari 2008. Tõlkijaks saab õppida ainult ise tõlkides. *Eesti Päevaleht*, 14.11.
- Kull, Rein 2007. *Kirjakeel, oskuskeel, üldkeel*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Laiho, Leena 2007. A literary work. Translation and original. A conceptual analysis within the philosophy of art and Translation Studies. *Target* 19 (2): 295–312.
- Lakoff, George; Johnson, Mark 2003 [1980]. *Metaphors We Live By*. Chicago; London: University of Chicago Press.
- 1992. The contemporary theory of metaphor. – Andrew Ortony (ed.). *Metaphor and Thought* (2nd edition). Cambridge: Cambridge University Press, 202–251.
- Martín de León, Celia 2008. Skopos and beyond. A critical study of functionalism. *Target* 20 (1): 1–28.
- Pym, Anthony 1999. Scandalous statistics? A note on the percentages of translations in English. *Source* 29: 7–19.
- Sela-Sheffy, Rakefet 2005. How to be a (recognized) translator: Rethinking habitus, norms, and the field of translation. *Target* 17 (1): 1–26.
- Snell-Hornby, Mary 2007. “What’s in a name?” On metalinguistic confusion in Translation Studies. *Target* 19 (2): 313–325.
- Sütiste, Elin 2009. *Tõlke mõiste dünaamikast tõlketeaduses ja eesti tõlkeloos*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tamm, Marek 2004. Eesti tõlkijad peaksid ühinema. *Eesti Päevaleht*, 16.04.
- 2010. Eesti kultuur kui tõlkekultuur: mõned statistilised ekskursid. *Diplomaatia* ajalehes *Sirp*, märts 2010.
- Torop, Peeter 1999. *Kultuurimärgid*. Tartu: Ilmamaa.
- Toury, Gideon 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam; Philadelphia: Benjamins.
- Vikerkaar: Eesti Kirjanike Liidu ajakiri*. Toimetus: Märt Väljataga (peatoimetaja), Marika Mikli, Kajar Pruul, Marek Tamm. Nr. 1/2000 – 12/2009. Tallinn: Kultuurileht.

Mis on kollektiivne autor?

Margus Tamm

Käesolev artikkel lähtub teesist, et käsitlused kollektiivsetest autoritest kui romantistliku autorikontseptsiooni paroodiaist või pseudonüümsuse erijuh-tumeist ei ole piisavad, sest ei suuda kirjeldada kollektiivse autoripositsioo-ni produktiivseid aspekte. Analüüsi eesmärgiks on avada sellise käsitlus-konflikti olemust ning leitud kontseptuaalsete kattuvuste ja lahknevuste kaudu jõuda kollektiivse autori kui toimiva autoripositsiooni olemuslikuma kirjeldamiseni.

Kirjutise alguses piiritlen mõisted 'autor' ning 'kollektiivne autor' ning annan põgusa teoreetilise ülevaate 'autori surma' järel autorimõiste ümber kirjandus- ja kunstiteadustes toimunud diskussioonist. Seejärel analüüsin nüüdisaegsete autorikontseptsioonide valguses kolme iseloomulikku kollektiivset autorit – Nicolas Bourbakit, Luther Blissetit ning Subcomandante Marcost. Analüüsi eesmärgiks on välja tuua aspektid, milles kollektiivsed autorid täidavad autorifunktsioone ning aspektid, milles satutakse autori-funktsiooniga konflikti. Kontseptuaalsete kattuvuste ning katkestuste kaar-distamise kaudu tahan jõuda lähemale põhjustele, miks enamasti käsitletak-se kollektiivseid autoreid pigem kurioossete ning autorikontseptsiooniga vastasseisus olevaina.

Märksõnad: autor, kollektiivne autor, pseudonüüm.

Sissejuhatuseks

Kollektiivne autor on küllaltki tuntud ja väga pikkade traditsiooni-dega autorimudel (meenutagem kasvõi Homerost). Ometi torkab modernsete ja postmodernsete kollektiivsete autorite kriitilise käsitluste puhul silma eelkõige traditsioonilise autorikäsitluse õõnestamine ning kontrakultuursuse rõhutamine. Kuigi paljudel juhtudel põhjendatud, jätab selline fookus tähelepanu alt välja kollektiivse autoripositsiooni produktiivsed aspektid. Arvestades, et mitmed nüüdisaegsed kollektiivsed autorid on olnud väga viljakad ja mõjukad, nende teoseid on nii auhinnatud kui ka ära keelatud, ei

saa ka nende looming järelikut olla kergekaalusisem, vähem tõsiseltvõetav kui tavaautorite oma. Seega tuleb kollektiivsete autorite käsitlemist üksnes *antia*autorite või autori paroodiatena pidada ebapiisavaks. Pealegi toimib selline piiratud käsitlus homogeniseerivana, samas kui erinevate kollektiivsete autorite puhul saab täiesti põhjendatult rääkida ainulaadsetest isiksustest ja eristuvatest loojapositsioonidest.

Näiteid kollektiivse autoripositsiooniga eksperimenteerimisest võib leida ka eesti kultuuriruumist. Ka on ilmunud siinsete kollektiivsete autorite kohta eraldi käsitlusi – üksiknime all esinevatest kollektiividest tänapäeva Eesti kunstis on kirjutanud Elnara Taidre (2009), kohalikele näidetele nii kirjandusest kui kunstist viitab ka Virve Sarapik (2004) oma essees “Autor ja nimi”. Tuleb siiski öelda, et siinsete kollektiivsete autorinimedega all toimunud tegevus on jäänud enamasti üsna fragmentaarseks ja episoodiliseks ning tuntumate juhtumite puhul on tegu pigem tunnustatud autorite mänguliste, kuid (tahtlikult) läbinähtavate “kõrvalehüpetega”.¹ Nagu märgib Virve Sarapik, ei samastu ajutised pseudonüümid, mille taga peitub algne kava saada avastatud, autori nimega, vaid seonduvad pigem “narrifunktsiooniga” (Sarapik 2004: 75–76). Tuginedes Juri Lotmanile, eristab Virve Sarapik biograafia puudumise või olemasolu abil “narrifunktsiooniga” pseudonüümid ja väärtusi loovad autorinimed (Sarapik 2004: 70, 75–76). Eristus biograafia alusel ei tundu siinkirjutajale aga piisav, sest võib öelda, et fiktiivsetele persoonidele luuakse tihti küll lõbusatest ja absurdsetest seikadest koosnev legend (Taidre 2009: 47), kuid on mõneti kaheldavam, kas paroodiline biograafia annab alust kõneleda iseseisvast ja usutavast autorist. Ning nagu käesolevas kirjutises edaspidi vaadeldavatest näidetest selgub, ei pruugi tunnustatud kollektiivne autor isiklikku biograafiat omada.

Kollektiivsete autorite endi vaatlemine teoseina on nende olemuse mõistmisel kahtlemata väga oluline. Kollektiivsete autorite

¹ Tunnistust sellest võib leida Elnara Taidre põhjaliku teksti viiteaparatuuris, kus valdav enamik käsitletud kollektiivsete persoonide reaalsust ja iseolemist kinnitavaid väiteid pärineb nende kollektiivsete persoonide taga olevatelt kunstnikelt ja kuraatoritelt. Teksti autor on heatahtlikult jätnud selle asjaolu eraldi rõhutamata.

fiktiivsetest biograafiatest lähtumise kõrvale pakun artiklis aga teistsugust lähenemist, analüüsides enesetehnikaid, mille abil kollektiivsed autorid endid kui kõnetavaid subjekte loovad. Artikli üks osa käsitleb kollektiivsete autorite moraalse ise moodustamist Michel Foucault' intervjuu "Eetika genealoogia" (1983) abil. Ühtlasi tähendab see vastuse otsimist küsimusele, mis siis ikkagi võimaldab kollektiivsetel autoritel toimida autoripositsioonilt, lubab neil kõneleda ja olla kuuldav.

Enne kui asun vaatlema konkreetseid kollektiivseid autoreid, piiritlen mõisted 'autor' ja 'kollektiivne autor'. Nii autori kui kollektiivse autori all pean ma silmas "teose ainuisikulist loojat".² Kuigi kollektiivse autori puhul võib see sõnaraamatu-definitsioon tunduda paradoksaalne, kaob vastuolu, kui välistada *Nom de Plume*'i all esinevad kollektiivid, mis on edasitaandatavad üksikautoriteks, sest nende tegevuse eesmärgiks on saada paljastatud või jääb loodud kollektiivne persoon oma loojate varju või ei omanda kollektiivne tegevus piisavalt laia ühiskondlikku kandepinda, et väljuda oma loojate siseringist. Ehk siis, kollektiivne autor on jagamatu paljusus, mis eksisteerib ka väljaspool ja mõneti sõltumatult selle kollektiivi moodustanud konkreetsetest isikutest ning omab seejuures märkimisväärset loominguulist panust ning ühiskondlikku autoriteeti.

Ühte isikut tähistava autorinime ning polünüümsuse ja polü-pseudonüümsuse kõrvale toon kolm võimalikku kollektiivse autori mudelit: 1. kollektiivse autorinime, mis tähistab kindlat hulka isikuid, 2. kollektiivse autorinime, mis tähistab piiramata hulka isikuid ja 3. üksikisiku autorinime, mis tähistab alati kedagi teist. Loetletud mudelite näideteks võtangi kolm tuntud ja viljakat kollektiivset autorit – Nicolas Bourbaki, Luther Blissetti ja Subcomandante Marcose.

Sissevaade nüüdisaegsetesse autorikäsitlustesse

Pärast *autori surma* väljakuulutamist on möödunud juba ligi pool sajandit ning ei saa öelda, et autor oleks kadunud, lausa vastupidi –

² Tegemist on kaasajal üldlevinud määratlusega, millest lähtub oma vastavateemalistes arutlustes ka Martha Woodmansee (Woodmansee 1984: 426).

kui lugeja (vaataja) sünni suhtes võidakse olla skeptilised³ ning rünnakud autorikuju vastu on ennast mõnevõrra diskrediteerinud (Ede, Lunsford 2001: 360) – siis autor on jätkuvalt kriitiliste arutelude keskmes (Inge 2001: 623). Veelgi enam, autorikontseptsioon on jõudnud ka nendele territooriumitele, tähistab ka neid tegevusi, mis varem jäid autori ja autorluse mõiste alt välja. Eeskätt seoses uue meediaga on üles kerkinud mitmeid uusi autorikäsitlusi. Räägitakse miksimisest, tsiteerimisest, artisti ja publiku vahelise piiri kadumisest, erinevatest kollaboratiivsetest praktikatest (Manovich 2002). Nii võib nentida, et Roland Barthes'i autoritapp ei toonud kaasa mitte autori kadumise, vaid autori tõusmise kõrgemale abstraktsiooniastmele (Carringer 2001: 370). Samuti on juhitud tähelepanu Barthes'i "Autori surma" esmaavaldamise spetsiifilisele kontekstile.⁴

Foucault' autorikontseptsioon

Nagu teada, avaldas Michel Foucault oma märgilise essee "Mis on autor?" (Foucault 2000 [1969]) paljuski vastusena Roland Barthes'i eelmainitud kirjutisele. Arutledes autori ja autorinime üle, jätab Foucault kõrvale idee alustrajavast subjektist ning jõuab tõdemuseni, et erinevalt pärisnimest ei ole autori nimi üheselt seotud mingi tõelise ja diskursusevälise isikuga. Autor on keeruka operatsiooni tulemus, psühholoogiseeriv projektsioon tekstidega sooritavatest manipulatsioonidest (Foucault 2000: 162). Käesoleva kirjutise seisukohalt on eriti oluline, et Foucault' käsitlus näib võimaldavat hõlma-

³ Näiteks võib tuua Hal Fosteri kommentaari 1970ndate kontseptuaalse kunsti idealistlikule eeldusele aktiivselt tähendusloomes osaleda sooviva vaataja kohta: "Lugeja või vaataja sünni, mida pühitseti, tegelikult ei toimunud. Need inimesed langesid ära, nad asusid kunsti- ja kriitikavaenulikele, antiintellektuaalsetele positsioonidele..." (Foster 2002).

⁴ "Death of an Author" ilmus esmakordselt 1967 USA avangardses kunstiajakirjas "Aspen", kus kõrvuti kirjutistega leidsid ka heli- ja videosalvestised – antud numbris teiste hulgas näiteks John Cage'ilt ja Marcel Duchampilt – ning mille antud number keskendus kriitikale "autori intentsionaalsuse" suhtes (North 2001: 1378).

ta ka kollektiivseid autoreid⁵ – juhul kui ühe autorinime all esinevad grupid on loonud ning avaldanud teoseid, on meil nende teoste näol olemas midagi, mis erinevalt nende autorite võib-olla ebapüsivast ja raskestipiiritletavast isikkoosseisust on vägagi konkreetne ja käegakatsutav. Foucault' autorikäsitlus peaks seega võimaldama sama autorinime alla koondatud tekstide kaudu ka kollektiivsete autoriteni jõudmist, nende kui persoonide tuvastamist ja piiritlemist.

Et jõuda selgusele, kas Foucault' käsitlus siiski tegelikult vastab kollektiivsete autorite olemusele, tuleks seega proovida neid konkreetseid kollektiivseid autoreid rekonstrueerida neile omistatavate teoste kaudu. Selleks pakub Michel Foucault meetodit, mida ta omistab kirjanduskriitikale – nelja reeglit, mille alusel seotakse tekstid autoriga.

Esimene nõue – autor on määratletud teatud püsiva väärtusastmena, silmnähtavalt kehvemad tekstid tuleb teoste loetelust välja jätta. Teiseks – autor on määratletud teatud koherentse kontseptuaalse või teoreetilise väljana, see tähendab, et välja tuleb jätta teosed, mis on õpetuse seisukohalt vastuolus autori teiste teostega. Kolmandaks – autor ilmneb stilistilise ühtsusena. Kõik muutused on seletatavad väliste mõjude või sisemiste arengutega. Neljandaks – autor võrdub kindla ajaloohetke ja teatud hulga sündmuste lõimumispunktiga, välja tuleb jätta teosed, mis kirjeldavad sündmusi, mis toimusid pärast autori surma (Foucault 2000: 165).

Nüüdisaegsed käsitlused

Vaatamata sellele, et moodsad autorikäsitlused on autorist rääkides empaatilised kollektiivse töö suhtes, võib öelda, et autorimõistet ümbritsevate ning autori ja kollektiivi suhteid käsitlevate diskussioonide taustal leiab *kollektiivne autor* siiski üsna vähe tähelepanu. Võimalik, et mõneti Foucault' fookuseasetusest tulenevalt käsitletakse kollektiivset autorit eelkõige autorinime kontekstis, pseudo-

⁵ Foucault on kollektiivsete autorite probleemist kahtlemata täiesti teadlik, ta mainib oma essee sissejuhatavas-probleemipüstitavas osas muuhulgas selliseid kollektiivseid autoreid nagu Homeros ning Nicolas Bourbaki (Foucault 2000).

nüümsuse ühe erijuhuna.⁶ Nagu märgib Myriam Boucharenc, on kollektiivse autori küsimus seni jäänud autorikäsitlustes sekundaarseks ning kollektiivne autor ilmub üksnes dissidendina ametliku autori-figuuri suhtes (Boucharenc 2000: 100).

Uuemad autorikäsitlused lähtuvad eelkõige Foucault' väljapakutud autorifunktsioonist, kuid naasevad paljuski alustrajava subjekti juurde, püüdes küll seejuures pehmedada 20. sajandil kinnistunud ideoloogilist vastandust autori ja kollektiivse loomingu vahel.⁷ Üks teedrajavamaid tekste sellel suunal on Martha Woodmansee artikkel "Genius and the Copyright" (1984), mis on kirjutatud vastusena Michel Foucault' üleskutsule uurida põhjalikumalt autorimõiste genealoogiat. Samuti tuleks ära märkida Jack Stillingeri uurimus "Multiple Authorship and the Myth of Solitary Genius" (1991). Need käsitlused pööravad lisaks autorimõiste genealoogiale tähelepanu ka sellele, kuidas üksiku geeniusse müüdi varjus on ka tunnustatud autorite hinnatud unikaalne looming enamasti olnud kollektiivse töö tulem ning et ka autorid ise on vaid aeg-ajalt olnud *autorid*, tegutsedes tihti kas anonüümselt või teiste isikute nimel. Sellise suuna võiks väga lihtsustatult kokku võtta tõdemusse, et alustrajavast subjektist saab autor kollektiivse töö tulemusena. Ning konkreetselt väljendub see üksikautorite kõrval ka neid ümbritsenute – kirjastajate, kuraatorite, keelekorrektorite, kolleegide, sõprade, abikaasade jne – tegevuse väärtustamises.

Kui otsida autorimõiste määratlusi uuematest autorikäsitlustest, võib pöörduda meediateoreetik Boris Groysi poole, kes vaatleb autorikontseptsiooni valguses ka vahendavat tegevust. Nimelt tõdeb Groys, et autor olemiseks on vaja teoseid, kuid teosteks kategoriseeruvad üksnes need artefaktid, mida on sobilikult eksponeeritud. Ehk siis, nagu väidab Groys, pole autor mitte see, kes teeb, vaid autor on see, kes teeb valiku (Groys 2008: 96) – ja teoste tegijast saab autor alles siis, kui rida teisi autoreid valivad tema valiku. Groys räägib konkreetselt kujutatavast kunstist ning eksponeeritud olemise all peab

⁶ Kollektiivsete autorite käsitlusi pseudonüümsuse kontekstis vt näiteks Genette 1997 [1987], vt ka Sarapik 2004.

⁷ "Nagu sõnastas selle üks külma sõja aegne bürookraat: "Kunstide erakordne tähtsus" seisnes selles, et neid sai kasutada kui "vastumürki kollektivismile"" (Blake, Shloette 2007: 7).

ta silmas kaasatud olemist kuraatoriprojektidesse ja näitustel esinemist. Seda nõuet võiks, küll mõnevõrra meelevaldselt, laiendada ka kirjutavatele autoritele ja vastavalt siis kirjastatud, erialaselt tunnustatud, teiste autorite tekstides viidatud olemisele. Tuleb küll kohe öelda, et Boris Groysi autorimääratluse lineaarne loogika sobib pigem üksikautorite kui kollektiivsete autorite käsitlemiseks. Kuid Groysi arutlus aitab täpsustada teose mõistet ning annab sellega tugevama aluse analüüsimaks kollektiivseid autoreid Michel Foucault' autorikontseptsiooni raames.

Kolm autorit: Nicolas Bourbaki, Luther Blissett ja Subcomandante Marcos

Nicolas Bourbaki on kollektiivne autor, kellel on ka oma isiklik (pseudo)biograafia. Nüüdseks on teada Bourbaki gruppi kuulunud isikud, ometi ei ole võimalik Bourbakit üksikuteks autoriteks jaotada, sest kõik tekstid valmisid koostöös ning konsensuse alusel ning grupi liikmete isiksused on Bourbaki tekstides tabamatult lahustunud. Bourbaki nime all kirjutades tegid matemaatikud tihti teistsuguseid valikuid ja kasutasid teistsugust stiili kui oma nime all kirjutades (Beaulieu 1999: 246).

Luther Blissetti näol on algusest peale tegemist avalikult fiktiivse persooniga, kellel puudub biograafia ning kelle puhul ei ole võimalik välja selgitada ka lõplikku arvu temaga seotud füüsilisi isikuid. Kuna Blissett kutsus endaga ühinema kõiki soovijaid, siis saab ka öelda, et põhimõtteliselt võib ükskõik kes täie õigusega öelda, et ta on Luther Blissett.

Subcomandante Marcos on küll üks konkreetne isik, tal on füüsiline keha, tema peale on võimalik näpuga näidata ja öelda: "Ta on siin" ning olla kindel, et ta ei saa samal ajal olla kusagil mujal. Samas jääb Subcomandante maskistatud figuur täiesti isetuks tagasipeegelduseks, sest tema asemel on alati keegi teine, olgu see siis ühiskondlik marginaal⁸ või mõni vastupanu-ikoon.⁹ Vastuseks

⁸ 1994 Mehhiko valitsusele saadetud kirjas nimetab Marcos end "mustaks Lõuna-Aafrika Vabariigis, asiaadiks Euroopas, anarhistiks Hispaanias, palestiinlaseks Iisraelis, rokkariks rahvusüliskoolis, kommunistiks pärast külma sõda,

katsetele tuvastada tema “tegelik isik”, jätkab Subcomandante enda kohta erinevate ja vastukäivate biograafiliste andmete esitamist.

Siinkohal võiks küsida, kas näiteks võetud isikute koos käsitlemine ning üldse autoritena käsitlemine on õigustatud. Tegutsesid või tegutsesvad nad ju küllalt erinevatel väljadel, Marcos eelkõige poliitikas, Blissett ajakirjanduses ja Bourbaki teoreetilises matemaatikas. See on tõsi, kuid samas on nad kõik lõppkokkuvõttes jõudnud ikkagi, osalt vastutahtsi, kunstiväljale: Blissetti aktsioone käsitletakse meediakunstina, Marcos on erakordselt viljakas publitsist, ta on avaldanud sadu artikleid ja kümneid raamatuid. Isegi tema poliitdemagoogiat kirjeldatakse kui poeesiat ning mõnesid Subcomandante eestvedamisel läbiviidud zapatistide aktsioone kui *performance*’id, mis kombineerivad poliitilist protesti kontseptuaalse kunstiga (Lane, Dominguez 2003: 130). Eelkõige tõsiteadlasena tunnustuse pälvinud Bourbaki alustas oma matemaatikutegevust 1935. aastal teadlikult absurdse tekstiga, mille pahaaimamatult avaldas prestiižikas “Comptes rendus des hebdomadaires des séances de l’Académie des Sciences”. Samuti andis Bourbaki siseringis välja ajakirja “La Tribu”, kus avaldati sürrealismimaigulisi memosid sessioonidest, pseudoteaduslikke, populaarkultuuri ja matemaatikatermineid ristavaid artikleid ning samuti Nicolas Bourbaki luuletusi. Ka oli Bourbaki-grupi tegevus otseseks eeskujuks 1960. aastal asutatud Prantsuse kirjandusliikumisele Oulipo (Beaulieu 1999: 242; Aubin 1997: 320–323). Kui Bourbaki mõju strukturalismile ja eriti Claude Lévi-Straussile on üsna põhjalikult käsitletud,¹⁰ siis veidi vähem tuntud on Bourbaki kunstiteoreetikuna. Ometi, 1970ndatel, kontseptuaalse ja minimalistliku kunsti harjal ilmus mitmeid kirjutiisi, kus püüti moodsaid kunstisuundi kirjeldada samadel alustel mate-

kunstnikuks ilma galeriita, üksildaseks koduperenaiseks, töötuks talupojaks” jne. http://flag.blackened.net/revolt/mexico/ezln/marcos_zedillo_dec94.html. Samal aastal antud ajaleheintervjuus teatas Marcos, et on gei, kes oma sättumuse tõttu kaotas töö (“Monthly Review: An Independent Socialist Magazine” 1994, 46 (4)).

⁹ Nagu Subcomandantet kujutatavatel fotodeltki näha võib, kasutab Subcomandante tihti sümbolide, poose ja aksessuaare, mis viitavad sellistele ajaloolistele isikutele nagu Zapata, Che Guevara, Sandino, Yassir Arafat.

¹⁰ Vt näiteks David Aubin (1997), Amir Aczeli Bourbaki biograafiat (Aczel 2001) ning selle kriitikat (Pekonen 2009).

maatikaga, ning Nicolas Bourbaki on neis artiklites üks peamisi tsiteeritavaid autoriteete.¹¹ Bourbaki matemaatikakäsitluses on tagantjärele nähtud demiurgilist kunstiakti, tema kuivalt matemaatilised tekstid on leidnud käsitlemist kui omalaadne, äärmuslik abstraktsionism, mis on vaadeldav paralleelselt 1950ndate abstraktsionismitrendiga maalikunstis ja muusikas ning Nicolas Bourbaki ainus seni ilmunud biograafia kannabki tiitlit: “The Artist and Mathematician”. Seega on nii Nicolas Bourbaki, Luther Blissetti kui Subcommandante Marcose käsitlemine autorikontseptsioonide raames põhjendatud.

Tulles Boris Groysi pakutud autorimääratluse juurde, saab öelda, et kõigi kolme kollektiivse isiksuse tehtud on eksponeeritud viisil, mis lubab kõneleda teostest. Nende nimede all on hulgaliselt avaldatud tekste, mis on ka kriitikute ning spetsialistide poolt tunnustatud: Bourbaki on olulisemaid 20. sajandi matemaatika mõjutajaid, Luther Blissett on oma romaani “Q” eest pälvinud mitmeid kirjanduspreemiaid, Marcos aga leidnud kirjanduslikku tunnustust lasteraamatu “La historia de los colores / The Story of Colors” eest.

Nicolas Bourbaki ja tema teosed

Bourbaki tekstide väärtusaste on püsiv – tekstid sündisid kollektiivse konsensuse tulemusena. See oli küll aeganõudev ja kurnav meetod, raamatutesse jõudis vaid väike osa Bourbaki-grupi mõttetalgutel kirjapandust, kuid see, mis jõudis, oli laitmatult ja ühtlaselt viimistletud. Ka on tema tekstid teoreetiliselt ühtsed, sest aksiomaatilisuus oligi tema peamine eesmärk.

Bourbaki oli tuntud oma ülirange, ebainimlikult loogilise ja umbisikulise kirjutamisviisi poolest. See oli “abstraktne, halastamatult abstraktne” (Borel 1998: 376). Kui Bourbakist sai 1960–1970ndail matemaatika juhtfiguur, muutus tema kirjutamisstiil omamoodi kaanoniks, mida püüdsid jäljendada ka teised matemaatikud. Seega saab rääkida Bourbaki stiilist.

¹¹ Matemaatikat ja kunsti sünteesivaid kirjutisi on läbi kümnendite avaldanud ajakiri “Leonardo” (vt Anthony Hilli või Richard Wrighti kirjutised samas ajakirjas).

Kui rääkida Bourbaki luulest (mis küll ei moodusta Bourbaki loomingu just kõige olulisemat osa), oli tegemist pastišsidega kindlate autorite, näiteks La Fontaine'i, Racine'i, Mallarmé ning Valéry ja Prevert'i tuntud teostest (Beaulieu 1999: 232). Kuid ka neis pastiššides võib näha eelkõige Bourbaki grupi matemaatikute rangelt strukturalistlikku huvi teksti vastu.

Kui üritada paigutada Bourbaki loomingu ajalistesse raamidesse, saab nii tema kui ülejäänud kahe puhul rääkida vähemalt umbmäärasest sünnidaatumist, mis lubab tõesti kõrvale heita varasemad tekstid. Keerulisem on olukord surmadaatumi määramisega. Siin on küsimus kollektiivse autori surma võimalikkusest üleüldse. Kuidas saab surra keegi, kes ei mahu kodanikeregistresse, keegi, kes eksisteerib eelkõige mediakuvandina? Kindlasti saab selline persoon sooritada sümboolse enesetapu – nagu seda tegi Luther Blissett. Kuid sümboolne surm on alati ümberpööratav. Ainus pöördumatu suremise viis on kliiniline.

Nicolas Bourbaki kliiniline surm on teoreetiliselt võimalik, kuid sellele peab eelnema tema sümboolne surm: kõigepealt peab Bourbaki ise ennast surnuks kuulutama (mida ta ei ole teinud, püüdes juba aastakümneid jonnakalt koomas¹²) – mis tähendab, et muuhulgas pandaks seisma uute liikmete vastuvõttu tagav rotatsiooni-mehhanism; seejärel oleks juba võimalik tuvastada iga viimase kui Bourbaki-grupi tegevuses osalenud matemaatiku kliiniline surm ning koos sellega panna paika Bourbaki surmadaatum. Hilisemaid sündmusi käsitlevad tekstid tuleks siis Bourbaki bibliograafiast välja jätta.

Luther Blissett ja tema teosed

Kuna Luther Blissetti nime all võisid esineda kõik, kes soovisid, on tema kirjutised väga kõikuva tasemega. Neid saab kategoriseerida küll välise vormi järgi pikemateks ja lühemateks tekstideks,

¹² Pärast 15 aastat kestnud vaikumist ilmutas Nicolas Bourbaki korraks elumärke 1998. aastal, avaldades ühe lisapeatüki oma varemilmunud raamatule "Commutative Algebra" (<http://planetmath.org/encyclopedia/NicolasBourbaki.html#tex2html72>).

romaanideks, käsiraamatuteks, esseedeks ja e-mailideks, kuid “kirjanduslik väärtus” või mõni muu “sisuline” omadus ei anna piisavat alust millegi kõrvaleheitmiseks Blissetti bibliograafiast.

Samadel põhjustel puudub tekstidel eraldi võttes ka kontseptuaalne ühtsus. Teisalt andis Blissett kui autor kõigele, mis tema nime all tehti, talle omase irriteeriva varjundi. Tema teose “Let the Children...” (1997) trükieksamplarid hävitati Bologna kohtu otsusel. Seevastu näiteks romaan “Q” (1999) üllatas välja tulles paljusid sellega, et ta ei olnud üldse skandaalne; küll keelemänguline, slängi ja erinevaid dialekte segav, lineaarse narratiiviga kirjanduslikult nauditav ajalooline seiklusromaan, aga kindlasti mitte krüptiline skisoidne tekstimassiiv. Luther Blissetti kontekstis käsitleti seda aga kui eriti rafineeritud provokatiivsust, iroonilist jänesehaaki, mis ei lase Blissetti kinni püüda, skandalisti ja provokaatorina üheselt paika panna.¹³ Kasutades kirjandusteoreetik Gérard Genette’i terminoloogiat võiks öelda, et Blissetti teoste ühtsus lähtub *pseudonüümi-efektist* (Genette 1997: 48), mitte teostest. Seega on Luther Blissettil selge ning tugev kontseptsioon, kuid see ei ole tingimata tuvastatav, liikudes tekstide kaudu autori poole. Järelikult ei saa selle abil ka tõestada või ümber lükata tekstide seotust autoriga.

Väline stilistiline ühtsus Blissetti tekstides mõistagi puudub. Eklektika ja ebajärjepidevus on osa tema kontseptsioonist ning stiilimuutused tema teostes ei tulene ei välistest mõjudest (kuivõrd Blissett kehandit on võimatu piiritleda, pole ka võimalik rääkida “välisest”) ega ka sisemistest arengutest (sest areng kui lineaarne liikumine ei käi Blissetti kontseptsiooniga kokku).

Luther Blissetti puhul on enam-vähem teada sünniaeg.¹⁴ Ning ainsana neist kolmest persoonist on ta surnuks kuulutatud.¹⁵ Seega

¹³ Näiteks Washingtoni Posti kirjandusarvustaja David Liss hoiatab lehelugejaid, et kuigi “Q” näol on tegu nauditava rahvusvahelise bestselleriga, peaks lugeja silmas pidama, et tegu on kurikuulsa “kultuuriterroristi” üllitise, ning “tõenäoliselt irvitavad romaani autorid parasjagu kuskil oma suure lugejamenu üle”. (<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A42446-2004May20.html>.)

¹⁴ Luther Blissetti ennastmanifesteeriv ja kõiki liituma kutsuv teade ilmus 1994 (https://groups.google.com/group/misc.activism.progressive/browse_thread/thread/8a2c8bb5c5dc0a4b?ie=utf-8&oe=utf-8&q=%22Luther+Blissett%22&pli=1)

võiks arvata, et vähemalt eluaastate alusel oleks võimalik Blissetti loomingut kuidagi piiritleda. Kuid see jaotus ei toimi – kui ilmuks välja mõni uus teos, mille autoriks on märgitud Luther Blissett, siis ei tuleks mitte öelda, et see ei saa olla Blissetti teos, sest Blissett on surnud, vaid see tähendaks, et Blissett elab, kuna see seal on tema uus teos.

Subcomandante Marcos ja tema teosed

Hinnangud Subcomandante Marcose tekstide kvaliteedile, nagu kogu tema tegevusele, on üsna vastandlikud: tema kirjutisi võib õigustatult nimetada loogikavabaks poliitpopulismiks ja sama hästi võib neid nimetada ka poeetilisteks. Samas, eriti arvestades maiade külakogukondades levinud kirjaoskamatus, suudaks eraldi võttes iga üksik hindaja siiski ära tunda Subcomandantele omase kirjan- dusliku taseme ning välja arvata tekstid, mis sellega teravasse vastuollu lähevad.

Mõnes mõttes saab Marcose tekstide puhul rääkida ka kontseptuaalsest ühtsusest, kuid üksnes äraspidisel moel. Kuna ta ka ise oma ideoloogilist eklektilisust intervjuudes meelsasti tunnistab,¹⁶ tuleb seda lugeda teadlikuks ning originaalseks kontseptsiooniks. Niisiis, kui üritada rakendada Marcose puhul kontseptuaalse ühtsuse nõuet, tähendaks see seda, et kõrvale tuleks heita tekstid, mis on kontseptuaalselt liialt ühtsed.

Marcose looming on eklektiline ning ta on end väljendanud väga erinevates žanrites – esseistikast lasteraamatute ja kriminaalromaanideni – ning stilistilist ühtsust on sealt raske leida. Paljud vaatlejad näevad aga selles, kuidas Subcomandante Marcos põimib oma

&hl=it). Muuhulgas kirjeldati selles teates mõnesid Luther Blissetti varasemaid aktsioone, mille toimumist aga muud allikad ei kinnita.

¹⁵ 1999. aastal teatas Luther Blissett, et sooritab rituaalse enesetapu *seppuku*. Tegelikult on Blissett elanud ka mõningast surmajärgset elu. Näiteks peeti 1998 ühel ja samal päeval Itaalias kinni viis Luther Blissettit – tegemist oli bussijänestega, kes kõik esitasid politseile enda kohta samanimelisi valeandmeid.

¹⁶ Näiteks 1994. aastast pärinevas intervjuus nõustub Marcos, et maoistid peavad zapatiste maoistideks, anarhistid anarhistideks, feministid feministideks jne (<http://struggle.ws/mexico/ezln/anmarin.html>).

tekstidesse kokku vastuolulisi poliitideoloogiad, akadeemilist leksikat, folkloori ning popkultuuri, isikupärasat väljenduskeelt, mis on seostatav mõnede Mehhiko akadeemiliste ringkondadega ning omab juuri Ladina-Ameerika kirjandusklassikas.¹⁷

Mis puudutab Subcomandante võimalikku surma, siis selles osas on kõik veel lahtine – juhul kui õnnestuks Subcomandante Marcos veenvalt samastada ühe konkreetse reaalse isikuga, muutuks Subcomandante Marcos tavaliseks, pseudonüümi kasutavaks autoriks ja ühtlasi surelikuks. Marcos ise on viidanud võimalusele, et “kui tema eesmärgid on saavutatud, siis ta lahkub”.¹⁸ Selline lubadus on surelikkuse topelteitus. Esiteks pole kuigi tõenäoline, et tema eesmärgid, nagu näiteks “õiglus”, kunagi täidetud saaksid; ning teiseks tuleb silmas pidada, et kadumine ei ole kaugeltki samane surmaga, see oleks antud juhul pigem kliinilise surma määramata ajaks edasilükkamine.

Nagu näha, vastab kirjanduskriitika ühtsuse nõuetele kõige paremini Nicolas Bourbaki, kindla grupina koos ja konsensuse alusel teoseid loov kollektiivne autor. Kuid näiteks “avatud popstaar” Luther Blissett ei vasta praktiliselt ühelegi esitatud nõuetest, tema teosed ei moodusta mingit baasi, mis võimaldaks kinnitada Luther Blissetti kui autori olemasolu. Ometi on ta käsitletud näidetest enim kirjandusauhindadega pärjatud.

Niisiis ei saa kollektiivsete autorite *ise* olla üksnes “tekstidega sooritavate manipulatsioonide tulemus”. Me ei suudaks kuidagi konstrueerida näiteks Luther Blissettit, lähtudes üksnes tema tekstidest, see persoon ei püsiks koos. Ükskõik milliseid operatsioone me tekstidega ka ei sooritaks, pole ikkagi kindel, et selle kaudu oleks võimalik jõuda mingi “psühholoogiseeriva projektsioonini”.

Vähe sellest, et kollektiivsete autorite tekstid tõrguvad koondumast tervikuks, on nende puhul võimalik ka olukord, kus üks ja

¹⁷ Nii väidab Ilas Stavans, et Subcomandante ebakonventsionaalne keelekasutus on selline, mida viljeldi varastel 1980ndail Mexico City poliitilise radikalismi taimelavana tuntud Universidad Autonoma Metropolitana akadeemilistes ringkondades. Ka märgib Stavans Marcose stiili mõjutajatena autoreid, nagu Octavio Paz, Borges, Mario Vargas Llosa jt (Stavans 1996: 57–58).

¹⁸ http://struggle.ws/mexico/ezln/1998/inter_marcos_nov98.html.

sama tekst samaaegselt viitab mitmele erinevale autorile.¹⁹ Ühte sellist, hüpoteetilist ja vaevalt teostatavat võimalust kirjeldab Jorge Luis Borges jutustuses “Pierre Menard, “Don Quijote” autor”. Kollektiivsete persoonide puhul muutub selline teksti-autori suhe aga täiesti reaalseks. Võtame näiteks Luther Blissetti romaani “Q”. Pärast Blissetti surma jätkas sama autoritegrupp nime all Wu Ming ning romaani “Q” võib leida nii Blissetti kui Wu Mingi bibliograafiast, samas oleks vale väita, et Luther Blissett ja Wu Ming on üks ja sama isik. See väike bibliograafiline kahetisus romaani “Q” ümber võib tunduda küll üsna ebaolulisena, sest üldjoontes on Wu Ming ja Luther Blissett piisavalt sarnased isikud, mitte päris kattuvad, kuid siiski “samast koolkonnast”. Kujutleda võib ka intrigeerivamat situatsiooni. Näiteks kui kodanik Tõnu Õnnepalu oleks avaldanud romaani “Piiririik” mitte autorinime Emil Tode all, vaid hoopis Luther Blissetti nime all, oleks tegemist hulga mitmetähenduslikuma olukorraga. Sel juhul ei saaks väita, et Luther Blissett on kodanik Tõnu Õnnepalu autorinimi. Ja ka teos ise kuuluks ühtaegu nii Tõnu Õnnepalule kui ka Tõnu Õnnepalust sõltumatule kirjanik Luther Blissettile. Veelgi enam, romaani tähendus oleks erinev, olenevalt sellest, kas lugeda seda kui Õnnepalu või kui Blissetti teksti. Teisel juhul oleks kindlasti tegemist hulga provotseerivama ja meediakriitilisema teosega kui seda on Emil Tode või Tõnu Õnnepalu “Piiririik”. Ja isegi kui tekst ise ei tundukski meediakriitiline ega skandaalitaotlev, tuleks selles Luther Blissetti puhul näha topeltmängu, väljakutsuvat keeldumist skandaalsusest. Järelikult paikneks täpselt sama tekst üheaegselt erinevates jaotustes, viitaks erinevatele autoritele ja asetseks erinevates diskursustes.

See kõik ei lükka küll ümber Michel Foucault’ määratlust, et autori nimel on klassifitseeriv funktsioon; autori nimi võimaldab rühmitada teatud hulga tekste, neid piiritleda, mõned nende seast välja arvata ja väljaarvatuid allesjäänutele vastandada (Foucault 2000: 162), kuid kui Michel Foucault’ arutluses näib see määratlus andvat autorile siiski mingi kindla asukoha, siis kollektiivsete autorite puhul läheb see taas kaduma. Sama palju, kui autorinimi või-

¹⁹ Luther Blissetti bibliograafiasse kuuluvad ka mõned kooperationsid tuntud autoritega – näiteks “Green Apocalypse”, mille autoriteks on Luther Blissett ja Stewart Home.

maldab tekste diskursusteks rühmitada (Foucault 2005: 23), võimaldab see kollektiivsete autorite näitel neid rühmitamisi ka küsitavaks muuta.

Kollektiivne autor ja kõnetamisvõime

Siinkohal võiks tekkida kiusatus lahendada kollektiivsete isikute autoriprobleem ühe lihtsa võttega: tunnustada tekste ja tunnustada kollektiivset loomingut, kuid mitte autorit. Nentida, et kollektiivsed pseudonüümid ei vasta tõesti üldtuntud autorimääratlustele ning neid pole võimalik kirjanduskriitika meetodite abil autoritena käsitleda. Miks siis mitte lõppeks tunnustada silmnähtavat? Milleks sundida neile peale vormi, millesse nad kuidagi mahtuda ei taha? Ja kui need kollektiivsed isikud ka on avaldanud kümneid kirjutisi, siis miks püüda näha nende – eraldi võttes võib-olla suurepärase teoste – koosvaatlemisel tekkivas kakofoonias midagi peale sihitu grafomaania, hullumeelse seosetu monoloogi? Ja kui Luther Blissetti nime alla koondunud inimesed eraldi võttes on ka igati arukad, siis ei tähenda see sugugi, et tulemuseks ei võiks olla üksnes kollektiivne skisofreenik. Sel juhul võiks kollektiivsete isikute kui autorite käsitlemise lõpetada. Sest, nagu ütleb Michel Foucault, rangelt võttes pole hullu kõnet olemas (Foucault 2005: 11).

Nii näiteks kirjeldab Bourbaki sessioonil välisvaatlejana viibinud matemaatik oma segaseid tundeid, nähes lugupeetud akadeemikuid läbisegi karjumas, sõimlemas ja iga üksiku sõna ning kirjavahemärki üle päevade kaupa vaidlemas. Too matemaatik lahkus sessioonilt, kuna pidas seda “hullumeelsete kisakoorigs, kust pole mõtet oodata millegi mõistliku sündimist” (Borel 1998: 375). Ometi pidi ta hiljem, Bourbaki teoste ilmudes, oma arvamust muutma. Selgus, et Bourbaki oli vägagi võimeline tegema sihipärast tööd, oli võimeline jõudma suurepärase tulemusteni. Seega ei saanud Nicolas Bourbaki olla hullumeelne. Sama kehtib ka ülejäänud siin käsitletud kollektiivsete isikute kohta: nad kõik on olnud võimelised püstitama eesmärgi ning nende eesmärkide suunas tulemuslikult töötama. Seega pole võimalik neid hullumeelsetena vaikima sundida või meie

maailmast pagendada, sest nad asuvad siinpool töö sakraalset piiri (Foucault 2003: 118).

Kollektiivsed autorid ei anna ennast kätte ei üksikisikutes ega teostes, ei tekstide sees ega “tekstide piiridel”, kuid nad ei asu ka hullumeelsetena meie maailmast väljaspool.

Enamgi veel – näideteks toodud kollektiivsete persoonide töövõime ja tõhusus on olnud erakordne ning nad on olnud võimelised oma tõde ka mõjuvalt esitama. Nad on populaarsed, nende teoste üle diskuteerivad erialaeksperdid, neil on või on olnud arvestatav poliitiline mõjuvõim.

Michel Foucault märgib, et tõsiasi, et diskursus on varustatud autori nimega, tähendab, et diskursus ei ole harilik, suvaline kõne, mis kaob, mööda hõljub ja haihtub (Foucault 2000: 162). Arvan, et selle väite saab ka ümber pöörata ning öelda, et tõsiasi, et mingi diskursus (või tekst või teos) ei haju, ei unune kohe, tähendab, et seda hakatakse seostama autoriga. Eriti, kui kirjutatut saab pidada kirjanduslikuks, tehtut kunstiteoseks, sest “kirjanduslikke” diskursusi on võimalik vastu võtta ainult siis, kui nad on varustatud autori-funktsiooniga (Foucault 2000: 162) ning ükski kunstiteos pole lihtsalt teos, vaid **kellegi** teos (Sarapik 2004: 64).

Lähtudes kollektiivsete autorite teostest ei saa küll nende põhjal üles leida autoreid, kuid samas ei võimalda nende teoste olemasolu ka autori puudumist. Pealegi, nagu eespool näidatud, mõjutavad autorinimed (ehk siis nende autorinimedega seostatavad isikuomadused) oluliselt seda, kuidas teoseid loetakse.

Arvestades, et mingist ametlikust diskursiivsest positsioonist, “tões paiknemisest” (Foucault 2005: 28) kollektiivsete autorite puhul üldjuhul rääkida ei saa,²⁰ tuleks küsida, mis on ikkagi see, mis laseb neil ennast kuuldavaks teha? Eelkõige tuleks esile tuua asjaolu, et kollektiivsed persoonid on kujunenud eneseteadliku sekku-mise tagajärjel. Nende olemasolu põhjuseks ja põhjenduseks on mingisuguse tõe kuulutamine ning nad on üles ehitatud nii, et seda missiooni võimalikult hästi täita. Järelikult võib tõmmata võrdus-

²⁰ Kuni Bourbaki kollektiivse identiteedi ilmsiktulekuni pakkusid mitmed akadeemiad talle kõrgeid institutsionaalseid positsioone, millest Bourbaki aga alati tagasihoidlikult keeldus. Subcomandante Marcosele on samuti pakutud ametlikke poliitilisi positsioone, kuid ka tema on neist siiani loobunud.

märgi kollektiivsete autorite enesetehnikate ja nende tööökonomika vahele. Et mõista, mis muudab kollektiivse autori kuuldavaks, tuleks vaadelda viise, mille kaudu kollektiivne autor kui moraalne subjekt moodustatakse.

Michel Foucault kirjeldab “Eetika genealoogias” enesetehnikaid, mida erinevatel ajastutel on kasutatud, et täita mõnd sellist ühiskondlikku positsiooni, mis lubab lausuda tõe. Kuigi Foucault käsitleb enesetehnikaid kui üksikindiviidide praktikaid, pole nähtavat põhjust, miks mitte proovida tema meetodit rakendada ka kollektiivsete persoonide peal. Foucault loetleb nelja aspekti, mis on vajalikud enese kui moraalse subjekti moodustamiseks. Need on: eetiline substants, allutamiseviis, enesepraktika ehk asketism ja teleoloogia (Foucault 1996: 200).

Kollektiivsete autorite allutamiseviis on enamasti väljendatud juba esimestes avaldustes, see on autori olemasolu põhjendus. Nii soovis Bourbaki luua aksiomaatilise matemaatikakäsitluse (Aubin 1997: 298), Blissett propageeris “kultuuriterrorismi” ning Subcomandante Marcos soovis luua “mittehegemoonilise võimustusüsteemi” (Huerta, Higgins 1999: 270).

Kõige ilmsemaks ja ühendavamaks enesepraktikaks on kollektiivsete autorite puhul nende askees, individuaalsusest loobumine. Ühtlasi tähendab see ka loobumist autoriõigustest ning -tasudest. Sest nagu nendib Martha Woodmansee, pole “autorluse kriitika” seadusandlust oluliselt mõjutanud ning autoriõiguste subjektiks on jätkuvalt üksikindiviid (Woodmansee 1992: 279). Woodmansee kriitilist märkust laiendavad Lisa Ede ja Andrea Lunsford, tõstes esile, kuivõrd eelishinnatud on individuaalsed saavutused ja alahinnatud, lausa ignoreeritud kollektiivne töö akadeemilises humanitaarias – ja seda vaatamata osalemisele autorimõistet ümbritsevas poststrukturealistlikus debatis (Ede, Lunsford 2001: 356). Tasustamisele, olgu siis autoritasude või sümboolse kapitali näol kuulub individuaalne, mitte kollektiivne saavutus. Kollektiivsete autorite askeesi aktivaks aga on muutumine raskestitabatavaks nii juriidilisele kui distsiplinaarsele kontrollile. Puudub keha (või juriidiline kehend), mida karistada, mille üle kohut mõista, mida sisse või välja sulgeda. Igasugune selline katse üksnes tugevdaks kollektiivseid persoane, sest toimiks kollektiivse autori olemasolu reaalsuse kinnitamisena,

mitte kunagi aga teda õieti piiravana. Nii näiteks on Luther Blissettit üritatud korduvalt hageda ja kuigi kohtu otsusel on hävitatud tema teoseid, pole kohtuorganid arusaadavatel põhjustel nõustunud alustama protsessi autori enda üle. Kuivõrd kollektiivsete subjektide vaateid ei pääse oluliselt mõjutama ei hirm karistuse ees ega lootus isiklikule hüvele, võib öelda, et nad on vabamad, “nägemaks seda, mis on silmnähtav” ning nad on vabamad seda ka väljendama.

Vaadeldes kollektiivseid persoone läbi Foucault’ eetika genealoogia, võib öelda, et kollektiivsete persoonide eetiline substants on vabadus, allutamiseviis on loov, programmiline sekkumine, asketism on individuaalsusest loobumine ja teleoloogia on tõde (mis võib väljenduda ka negatiivsena, vale ilmsiks toomisena). Selline on eetiline konstruktsioon, mis muudab kollektiivse autori usutavaks, hoiab teda elus, annab talle võime kõnetada.

Rääkides kollektiivsete persoonide moraalse ise seotusest nende tõdeökonomikaga, nende askeesi otsesest seotusest tõevõimega, võiks toetava näitena meenutada, kuivõrd hävitavalt mõjus Nicolas Bourbakile kohtusaaga, kus grupi liikmed protsessisid oma endiste kirjastajatega tema teoste avaldamisõiguste üle. Bourbaki nime alla koondunud matemaatikud küll saavutasid endile soodsa tulemuse, kuid pärast seda, kui nad olid pälvinud tunnustuse Bourbaki autoriõiguste subjektidena, lakkas Bourbaki autorina toimimast. Bourbaki grupi matemaatikud on hiljem viidanud asjaolule, et protsess kurnas neid füüsiliselt ja laostas majanduslikult (Senechal 1998: 28), kuid tõenäoliselt ei olnud see siiski suurim kahju. Pigem võib oletada, et kõige demoraliseerivamalt mõjus Nicolas Bourbakile tema lammutamine kohtuprotsessi käigus autoriõigustega üksik-indiviidideks. Loobudes oma askeesist – mittekohalolust, anonüümsusest ja õigusetusest, kaotas Nicolas Bourbaki võime toota tõde. Individuaalsusest loobumist kui kollektiivse kõnetamise eeltingimust kinnitab ka Subcomandante Marcose näide – nii tema pooldajatele kui vastastele näib olevat selge, et Subcomandante “tegeliku persooni” paljastamise, tema ühte konkreetseesse isikusse lokaliseerimise tagajärjel lakkaks Subcomandante Marcos olemast.²¹ Eelneva

²¹ Juba 1995 teatas Mehhiko valitsus, et nad on Marcose tegeliku isiku kindlaks teinud – väidetavalt on tegemist endise semiootika- ja kommunikatsioonipro-

põhjal võib mitmete nüüdisaegsete kollektiivsete autorite otsuses kuulutada kõik oma teosed *public domain*'i alla kuuluvateks näha nii eetilist hoiakut kui ka elulist paratamatust – autoriõigustega kaasnev ähvardaks lammutada kollektiivsete autorite *ise* ning võtta neilt võime kõnetada.

Seega võib öelda, et olemaks autoritena kuuldavad, peavad kollektiivsed isikud jääma indiviididena võimalikult ülesleidmatuteks ning äratundmatuteks.

Kokkuvõte

On üsna ootuspärane, et kollektiivsed autorid ei mahu subjektist lähtuva autori-definitsiooni raamesse: mida väljapaistvam ning *nimekam* on kollektiivne autor, seda vähem on võimalik teda ning tema teoseid hõlmata, lähtuvalt antud autorinime all tegutsevatest või tegutsenud üksikindiviididest. Kuid ka Michel Foucault' autorikäsitus võimaldab autoreina ära tunda ning iseloomustada üksnes selliseid *Nom de Plume* kollektiive, kes tegutsevad ühtse, piiritletud ja konsensusliku grupina. Võib öelda, et kuigi Michel Foucault pöörab romantistliku autorimudeli ümber, kujutab tema käsitus siiski sedasama hierarhilist mudelit, kus tipus on autor ning baasi moodustavad tekstid. Analüüsist nähtub, et “avatamad” kollektiivsed autorid ei sobitu niisuguse püramiidja konstruktsiooniga – ehitatagu seda siis ülevalt alla või alt üles, sest nende puhul pole võimalik paika panna ühtset liikumis- või hargnemissuunda, olgu see siis teosest autorini või autorist teoseni. Selle asemel toimub kollektiivse autorinime, osalevate indiviidide ja avaldatud teoste vahel pidev liiklemine, mis muudab põhjus-tagajärg seosed nende

fessor Rafael Sebastián Guillén Vicentega –, mispeale Subcomandante Marcos ka mõneks ajaks vaikis.

Mehhiko ajakirjanik Carlos Monsivais aga kirjeldab stseeni, kus 1994. aasta mässi järel zapatistide korraldatud rahvusvahelisel konverentsil esines publikule ka Subcomandante Marcos. Esinemise lõpuks pakkus Marcos võimalust, et ta võib maski ära võtta, kuid vaimustunud publik skandeeris üksmeelselt “Ei!” (Jörgens 2004: 92).

vahel ambivalentseks ning teeb ühtede või teiste lõpliku paikapnemise mingis diskursiivses ruumis praktiliselt võimatuks.

Üritades läheneda kollektiivsetele autoritele eelkirjeldatud raamistike abil, on tulemused paratamatult peamiselt negatiivsed. Ja see selgitab ka, miks kollektiivses persoonis nähakse tihti eelkõige *antiautorit*, autori paroodiat, autori kriitikat. Samas, nagu ka kasutatud näidetest ilmneb, ei pruugi kollektiivsete autorite endi esmaseks paatoseks sugugi olla kehtivate autorikontseptsioonide õnestamine. Et jõuda lähemale kollektiivsete autorite kirjeldamisele, ei piisa seega üksnes nende avaldatud teoste analüüsimisest, vaid vaatluse alla tuleb kaasata ka kollektiivsed autorid ise kui eneseloome subjektid. Täenduslikumaks kui võimalikke fiktiivseid biograafiaid tuleb seejuures pidada eneseloometehnikaid, mille abil kollektiivsed persoonid moodustavad oma moraalse *ise*. Antud vaatenurk joonistab selgelt välja kollektiivsetele autoritele omase askeesi: kollektiivse autori teo- ja tõevõime aluseks on loobumine individuaalsetest autoriõigustest. Tavapärane tasustamismehhanism, mis individuaalse autori puhul toimib autoristaatuse kinnituseks, mõjub kollektiivsele autorile lammutavana.

Kõhklused kollektiivse autori ja tema loomingu käsitlemisel ei tulene kollektiivse autori produktiivsete aspektide puudulikkusest või eripärast, vaid asjaolust, et kollektiivse autori eneseloome ja produktiivsuse mehhaanika, mis kollektiivset persooni autorina positioneerib, sunnib teda samas eemalduma seda positsiooni konstitueerivatest tasustamissüsteemidest.

Kasutatud kirjandus

- Aubin, David 1997. The withering immortality of Nicolas Bourbaki: A cultural connector at the confluence of mathematics, structuralism, and the Oulipo in France. *Science in Context* 10 (2): 297–342.
- Aczel, Amir D. 2006. *The Artist and the Mathematician: The Story of Nicolas Bourbaki*. New York: Thunder's Mouth Press.
- Beaulieu, Liliane 1999. Bourbaki's art of memory. *Osiris*, 2nd Series (14). *Commemorative Practices in Science: Historical Perspectives on the Politics of Collective Memory*: 219–251.

- Borel, Armand 1998. Twenty-five years with Nicolas Bourbaki. *Notices of American Mathematical Society* 45 (3): 373–380.
- Boucharenc, Myriam 2000. Plural authorship in automatic writing. – Paul Gifford, Johnnie Gratton (eds.). *Subject Matters. Subject and Self in French Literature from Descartes to Present*. Amsterdam; Atlanta: Rodopi, 100–114.
- Carringer, Rober L. 2001. Collaboration and concepts of authorship. *PMLA* 116 (2): 370–379.
- Durán de Huerta, Marta; Higgins, Nicholas 1999. An interview with Subcomandante Insurgente Marcos, spokesperson and military commander of the Zapatista National Liberation Army (EZLN). *International Affairs* 75 (2): 269–279.
- Ede, Lisa; Lunsford, Andrea A. 2001. Collaboration and concepts of authorship. *PMLA* 116 (2): 354–369.
- Foster, Hal 2002. Round table: The present conditions of art criticism. *October* 100: 200–228.
- Foucault, Michel 1983. What is Enlightenment? – *The Foucault Reader*. Paul Rabinow (ed.). New York: Pantheon Books, 32–50.
- 1996 [1983] Eetika genealoogiast: poolelioleva töö ülevaade. *Vikerkaar* 8/9: 192–203; 10: 93–101.
- 2000 [1969] Mis on autor? *Vikerkaar* 11/12: 156–172.
- 2003 [1961]. *Hullus ja arutus*. Tartu: Ilmamaa.
- 2005 [1970]. *Diskursuse kord*. Tallinn: Varrak.
- Genette, Gérard 1997 [1987]. *Paratexts. Thresholds of Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Groys, Boris 2008. Multiple authorship. – *Art Power*. Cambridge: MIT Press, 93–100.
- Hill, Anthony 1977. A view of non-figurative art and mathematics and an analysis of a structural relief. *Leonardo* 10 (1): 7–12.
- 1968. Art and mathesis: Mondrian's structures. *Leonardo* 1 (3): 233–242 .
- Inge, Thomas M. 2001. Collaboration and concepts of authorship. *PMLA*, 116 (3): 623–630.
- Jamison, Annie 2006. Collaboration v. imitation. *Law & Literature* 18 (2): 199–224.
- Jørgensen, Beth E. 2004. Making history: Subcomandante Marcos in the Mexican Chronicle. *South Central Review* 21(3): 85–106.
- Kiwa 2008. Luther Blissetti elu ja tegevus. *Vihik* 13/14: 15–25.

- Klein, Naomi 2005 [2002]. Farewell to the end of history: Organization and vision in anti-corporate movements. – Louise Amoore (ed.). *The Global Resistance Reader*. Abingdon, New York: Routledge, 158–169.
- Lane, Jill; Dominguez, Richardo 2003. Digital Zapatistas. *TDR* 47 (2): 129–144.
- Manovich, Lev 2002. Models of authorship in new media. *Switch* Feb 1, 2002. *Rivets + Denizens. Collaborative Curatorial Models in Theory and Practice*. Online: http://switch.sjsu.edu/nextswitch/switch_engine/front/front.php?artc=65 (18.06.2011).
- North, Michael 2001. Authorship and autography. *PMLA*, 116 (5): 1377–1385.
- Pekonen, Osmo 2009. The Double Twist: From Ethnography to Morphodynamics, edited by Pierre Maranda; The Artist and the Mathematician: The Story of Nicolas Bourbaki, the Genius Mathematician Who Never Existed, by Amir D. Aczel. [Review.] *The Mathematical Intelligencer* 31 (3): 57–61.
- Sarapik, Virve 2004. Kunstnik ja nimi. *Mäetagused* 24: 59–81.
- Saunders, David; Hunter, Ian 1991. Lessons from the “literatory”: How to historicise authorship. *Critical Inquiry* 17(3): 479–509.
- Senechal, Marjorie 1998. The continuing silence of Bourbaki—An interview with Pierre Cartier, June 18, 1997. *Mathematical Intelligencer* 20 (1), 22–28. Online: <http://www.ega-math.narod.ru/Bbaki/Cartier.htm> (18.06.2011).
- Stavans, Ilan 1996. Unmasking Marcos. *Transition* 69: 50–63.
- Stimson, Blake; Sholette, Gregory 2007. Introduction: Periodizing collectivism. – Blake Stimson, Gregory Sholette (eds.). *Collectivism after Modernism: The Art of Social Imagination after 1945*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1–16.
- Taidre, Elnara 2009. Fiktisiooni roll kollektiivses autorluses: näiteid fiktiivsetest kollektiivsetest autoritest Eesti kaasaegses kunstis. – *Rühmitused: koostöö võimalikkusest kaasaegses Eesti kunstis. Lisandusi eesti kunstiloole*. Tallinn: Kaasaegse Kunsti Eesti Keskus: 37–48.
- Woodmansee, Martha 1992. On the author effect: Recovering collectivity. *10 Cardozo Arts & Entertainment L. J.* 279. Online: <http://cyber.law.harvard.edu/IPCooop/92wood.html> (18.06.2011).

- 1984. The genius and the copyright: Economic and legal conditions of the emergence of the ‘Author’. *Eighteenth-Century Studies* 17 (4): 425–448.
- Wright, Richard 1988. Some issues in the development of computer art as a mathematical art form. *Leonardo. Electronic Art Supplemental Issue* 1: 111–116.

Lisa.

Nicolas Bourbaki²²

Mõjukas Prantsuse 20. sajandi matemaatik. Püüdis luua matemaatika aksiomaatilist käsitlust, esimesed kirjutised avaldas 1935 ning 70ndateks oli temast saanud matemaatikateaduse keskseid autoriteete, temast on oluliselt lähtunud Uue Matemaatika liikumine, samuti peetakse väga oluliseks tema mõju strukturalismile. Bourbaki elutööks on mammutisari matemaatika põhialustest. 80ndatel sai laiemalt teatavaks, et Nicolas Bourbaki on tegelikult kollektiivne pseudonüüm, mille varjus on aastakümnete jooksul tegutsenud suur hulk peamiselt Prantsuse päritolu, Ecole Normale Supérieure’iga seotud matemaatikuid. Seepeale vaidlustas kirjastus Bourbakiga sõlmitud lepingud, algas kurnav protsess teoste avaldamisõiguste üle, mille Bourbaki-grupp lõpuks võitis, kuid ei ole pärast seda enam ühtegi teksti avaldanud.

Nicolas Bourbakil on täielik biograafia sinna juurde kuuluva haridus- ja ametiteega, samuti on teada antud, et tegemist on eeskujuliku perekonnainimesega, kes kasvatab tütar. Matemaatiku nimi pärineb Prantsuse kindral Charles Denis Bourbakilt (1816–1897). Pole päris selge, miks just see ajalooline figuur, kuid on teada, et kindrali kuju ehtis kunagi Nancy linna, mille ülikooliga mitmed Bourbaki asutajaliikmed seotud olid. Ning tõenäoliselt

²² Kokkuvõtte tugineb peamiselt Amir D. Aczeli raamatul “The Artist and the Mathematician: The Story of Nicolas Bourbaki”, Liliane Beaulieu kirjutisel “Bourbaki’s Art of Memory”, David Aubini kirjutisel “The Withering Immortality of Nicolas Bourbaki” ning ajakirjas “Mathematical Intelligencer” ilmunud intervjuudel.

valisid noored matemaatikatudengid Bourbaki oma kehatuseks irooniliselt – tolle kaotusterohkes biograafias leiduva kurbkoomilise episoodi tõttu Prantsuse-Preisi sõja Metz'i lahingu ajal, mil Bourbaki langes tundmatu identiteedipetturi ohvriks, kes esitles end talle Preisi rahuläbirääkijana. Ebaõnnestunud sõjaväelasena üritas kindral Bourbaki enesetappu, kuid ka see ebaõnnestus ning nii on matemaatik Nicolas Bourbaki väitnud, et ka tema on surematu.

Luther Blissett²³

Itaalia meediategelane ning tunnustatud kirjanik. Loodi 1994, mil meililistides levis kettkiri, mis kutsus kõiki ühinema Luther Blissetti-nimelise kollektiivse persooniga, “avatud popstaariga”²⁴. Üleskutses rõhutati, et liikmed ei pea omaks võtma ühtset käitumist, ei pea omandama mitte mingit grupi-identiteeti, kõik vastuolud ja eriarvamused on teretulnud, “sest me ei pea kellegagi võistleva, sest meiega pole võimalik võistelda, sest meie oleme sina ja sina oled meie”²⁵. Järgnevatel aastatel sai Blissett tuntuks mitmesuguste meediaskandaalide korraldajana. Kuulutas sõja kultuuritööstusele ja autoriõiguste-süsteemile. On avaldanud mitmeid raamatuid, tuntuim ja kriitikute poolt hinnatuim neist on ajalooline romaan “Q”. 1999 kuulutas Luther Blissett oma viisaastakuplaani täidetuks ning sooritas *seppuku*.²⁶

Luther Blissettil on oma nägu – s.t on üks konkreetne fotomontaaž, millelt vaatab vastu ontlik ümarapalgeline noormees. Luther Blissetti nimi aga pärineb ühelt Itaalia jalgpallurilt, kes oli esimesi

²³ Kokkuvõtte tugineb suuresti Luther Blissetti tegevusele pühendatud leheküljel <http://www.lutherblissett.net/> äratoodud meediakajastustel, Luther Blissettist on eestikeelsetest väljaannetest ilmunud Kiwa tutvustav artikkel “Luther Blissetti elu ja tegevus” ajakirjas Vihik nr 13/14.

²⁴ Vt “Luther Blissett: The State of Union”. https://groups.google.com/group/misc.activism.progressive/browse_thread/thread/8a2c8bb5c5dc0a4b?ie=utf-8&oe=utf-8&q=%22Luther+Blissett%22&pli=1&hl=it

²⁵ *Samas*.

²⁶ http://www.lutherblissett.net/archive/452_en.html.

mustanahalisi riigi koondises ja selle tõttu eriti populaarne vasak-intellektuaalide hulgas.²⁷

Subcomandante Marcos²⁸

Populaarne Mehhiko poliitik, kirjanik ja zapatistliku liikumise sõjapealik. Kerkis avalikkuse ette seoses 1994 Chiapase rahvaülestõusuga. Ülestõus ei olnud sõjaliselt edukas, kuid üldise arvamuse kohaselt sai Mehhiko valitsus ülestõusnutelt lüüa infosõjas. Seejärel loobus Marcos relvastatud võitlusest, hakates selle asemel aktiivselt meedias esinema. On avaldanud mitusada esseed ja üle 20 raamatu. Avalikkuse ees esineb alati kaetud näoga ning tema isikliku tausta kohta pole midagi kindlat teada. Selle asemel on ta kuulutanud enda kui revolutsioonilise liidri isiku igäühele vabaks samastumiseks. Vaatlejad on kirjeldanud Mehhiko linnades toimuvaid rahvakogunemisi, kus inimesed on samuti katnud oma näo ning kehastuvad meelevalduse-ekstaasis Subcomandanteks, väites politseinikele, ajakirjanikele jne, et nemad ongi tegelikult Marcos. Nagu nendib üks Mehhiko kommentaator, lubavad Subcomandante nägu varjavad mask ja “Marcose diskursuse” äärmine avatus igal inimesel projitseerida temasse omaenda ideaale (Jørgensen 2004: 97).

Subcomandante peamiseks väliseks tunnuseks on mask. Mõistagi saab see olla tunnuseks üksnes äraspidises tähenduses, tühja tähistajana – Naomi Klein nimetab Subcomandante maski kaunikõneliselt “peegliks” (Klein 2005: 160) (mis omakorda viib mõtted Gérard Genette’i mõnevõrra iroonilisele konstateeringule “maskide ja peeglite lembusest” kui kaudsest ekshibitsionismist (Genette 1997: 54)) – kuid ilmselgelt on mask Subcomandante isikust lahutamatu ning ainuüksi Marcose maski kultuurilisest tähendusest on kirjutatud hulgaliselt tekste, nii poetilisi kui analüütilisi. Kindlaks püsiakssuaariks on ka piip, mis alailma

²⁷ Esinedes 2004 Briti huumorisaates tunnistas jalgpallur Blissett, et tema ongi Luther Blissett ning võttis meeleldi omaks ka kõikide Luther Blissetti nime all ilmunud romaanide autorluse <http://www.youtube.com/watch?v=3bRuTkmTlJg>

²⁸ Kokkuvõtte tugineb akadeemilistes väljaannetes ilmunud zapatistliku liikumise tegevust käsitlevatele artiklitele, vt kirjanduse loetelu.

ripub välja Subcomandante maski suunurgast. Arvestades Subcomandante lembust semiootiliste peitusmängude vastu, tekib aga siingi kiusatus näha viidet Magritte'i piibule, piibule, mis ei ole piip. Veel tuuakse Subcomandante puhul esile tema suhteliselt heledat nahavärvust (niipalju kui tema maski silmaavast näha on) ning ladusat hispaania keelt – millest võib järeldada, et ta ei ole kohaliku, maia päritolu. Aga ka see, kuigi esmapilgul viide millelegi kindlale, on pigem negatiivne, Subcomandante lokaliseerimise võimatusele viitav omadus: kõneleb ju Subcomandante maiaindiaanlaste nimel. Niisiis on ta kahekordselt Teine, nähtamatu pagulane, kes kõneleb sõnaõigusest ilma jäetud ühiskonnagruppide nimel.

Nime Subcomandante Marcos kohta on ta ise öelnud, et tegemist pole mitte tema enda nime ega tiitliga, vaid need kuulusid tema sõbrale, kes hukkus. Selles selgituses võib näha derridalikku peitsemängu tähistatavaga, kuivõrd nimi ei tähista nimekandjat, vaid kedagi teist, kuid see teine, keda pole, kes on surnud, omakorda viitab praeguse nimekandja reaalsusele.

Eesti imemuinasjuttude alguse- ja lõpuvormelitest

Kristin Vaik

Artikkel käsitleb eesti imemuinasjuttudele omaseid vormellikke alguseid ja lõppe, otsides vastust küsimusele, kuidas täidavad eesti imemuinasjuttude alguse- ja lõpuvormelid neile muinasjutu struktuuris omistatud funktsioone. Vaatus lähtub rahvaluuleteaduses käibivast imemuinasjutu kontseptsioonist, senistest alguse- ja lõpuvormelite määratlustest ja süstematiseerimisest. Küsimusele püütakse vastust leida, astudes sammukese edasi senistest funktsioone kirjeldavatest ja struktuuril-morfoloogilistest lähene-mistest, keskendumaks eesti imemuinasjuttudele omaste alguse- ja lõpuvormeliste sõnastuse võimalikule tunnetuslikule tähendusele. Artikli esimene pool selgitab nimetatud lähenemise teoreetilisi lähtekohti ning artikli teine, vormelite analüüsile pühendatud osa püüab esitada mõningaid konkreetseid tähelepanekuid eesti imemuinasjuttudele omaste alguse- ja lõpuvormelite tunnetusliku funktsiooni kohta.

Märksõnad: kultuurisemiootika, imemuinasjutud, alguse- ja lõpuvormelid, raamiteooria, fiktsionaalsed maailmad.

Ei ole võimatu, et lill ja rohi on pärit herbaariumist
Madis Kõiv

Imemuinasjuttudest

Eesti jutu-uuriija Risto Järv määratleb imemuinasjuttu järgnevalt: imemuinasjutt on klassikalise muinasjutu žanri alaliik loomamuinasjuttude, legendi- ja novellmuinasjuttude kõrval. Imemuinasjuttude peategelased on inimesed, ja jutud sisaldavad alati mõnd imelist sündmust, tegelast või artefakti, mistõttu imemuinasjutte sageli ka “päris” muinasjuttudeks nimetatakse (Järv 2005: 12). Folklorist Heda Jason rõhutab, et imemuinasjutu eripäraks on imetabane (*marvelous*) modaalsus, kus peategelane seisab muinasjutu maail-

mas vastamisi fantastiliste jõududega. Imetabase modaalsuse eripäraks on selle tugev sõltuvus imemuinasjutu maailmast, väljaspool mida see ei eksisteeri. Jasoni sõnul pole imetabane jõud seotud jutustava koosluse/ühiskonna uskumuste, normide ja väärtuste süsteemiga ning jääb mulje, et imemuinasjutu maailm ei ole loodud samade universaalsete protsesside poolt, mis kogu ülejäänud maailma on loonud. Imetabane muinasjutumaailm lihtsalt eksisteerib, olles sõltumatu loodusseadustest ning inimmaailmas voolavast ajast ja korrast (Jason 1977: 24).

Alguse- ja lõpuvormelid ja nende funktsioonid muinasjutus

Alguse- ja lõpuvormelid on mitmetele erinevatele rahvaluule žanritele omased folkloorset teksti raamistavad lausungid, mis ei puutu otseselt loo sündmustikku, ent toimivad loo sisse ja loost välja juhatajatena. Lausungitele on iseloomulik nende vormi muutumatus juttude, aja ja esitajate lõikes. Niisugune kordumine on muutnud teatud algused ja lõpud vormeliteks, mille puhul ei ole enam oluline nende lausungite sõnasõnaline tähendus, vaid nende funktsioon tekstide alustajate ja lõpetajate. Just seetõttu on alguse- ja lõpuvormeleid määratletud ning vaadeldud eelkõige lähtudes nende funktsioonist.

Peamiste alguse- ja lõpuvormelite funktsioonidena tuuakse välja nende ülesannet eraldada folkloorset teksti tavakõnest (Jason 1977), toimida kontaktiloojatena jutustaja ja kuulaja/kuulajate vahel (Ranke 1981), määratleda jutustatavate sündmuste toimumise aeg ja ruum (Ranke 1981; Nicolaisen 2007, Roşianu 1974), veenda kuulajaid, et see, mis järgneb, on sulatõsi või, vastupidi, lausvale (Ranke 1981; Roşianu 1974), märkida jutustuse lõppu jutustuse aktis (Kiliánová 2005) ja anda märku, et jutustaja ootab jutustamise eest tasu (Jason 1977; Roşianu 1974). Imemuinasjuttudele omaste alguse- ja lõpuvormelite puhul rõhutatakse ka nende toimimist sildadena argireaalsuse ja väljamõeldud reaalsuse vahel (Pop 1968) ning ungari rahvaluuleteadlane Linda Dégh on vaadelnud imemuinasjuttude algusevormeleid kui märguandeid sellest, et edasiseks on vajalik nn uskmatus tahtlik kõrvalejätmine.

Niisiis, isegi veel enne kui jutustus on alanud, märgib avaakord, et loo hindamiseks pole ei kergeusklikkus ega ka jäik uskmatus kohased, vaid vajalik on “uskmatuse tahtliku kõrvalejätmisega” saavutatav omapärane meeelseisund. Kuigi sissejuhatus näib lihtsalt konventsionaalse vormelina, on selle eesmärgiks sedastada, et jutustatav lugu saab olema samaväärselt nii tõsi kui ka mittetõsi. (Dégh 1981: 56–57)

Muinasjuttude usutavusest nende enda struktuuris ja selle seotusest alguse- ja lõpuvormelitega räägib ka saksa keeleteadlane ja folklorist W. F. H. Nicolaisen (Nicolaisen 2007: 973–976), tuues välja, et vormelid nagu “Ükskord ühel ajal” ja “Nad elasid õnnelikult elu lõpuni” viivad jutustuse ajaloolisest jutustamise ajast välja, loo aega ja lõpuks ajaloolisse aega tagasi ja annavad samas kuulajatele märguande, et kõik, mis järgneb, või kõik, mis eelnevalt on esitatud, on usaldusväärne ainult rahvajuttude kehtimise ajas.

Kuigi folkloristid mainivad sageli muinasjuttudele omaseid vormellikke lõppe ja algusi ning mõned peavad vormeleid isegi muinasjutu žanritunnuseks (Apo 1986), piirdub enamik uurijaid siiski vaid nende olemasolu konstateerimise ning funktsioonide väljatoomisega. Siiamaani on ilmunud vaid üks pikem ja põhjalikum muinasjuttude alguse- ja lõpuvormeleid käsitlev uurimus, rumeenlase Nikolae Roşianu eelkõige rumeenia ja vene muinasjuttudel põhinev alguse-, kesk- ja lõpuvormelite analüüs, mis ilmus 1974. aastal nime all “Muinasjuttude traditsioonilised vormelid” (“Традиционные формулы сказки”) (Roşianu 1974). Nikolae Roşianu uurimus on struktuuraal-morfoloogiline vormelite analüüs, mis käib mööda uurija juhendaja E. Meletinski ja tema eelkäija V. Proppi ning teiste vene vormikoolkonna esindajate jälgi. Uurimuse aluseks on vormelite invariantseid komponendid ning nende erinevad kompositsioonid.

Struktuuri analüüsil põhinev folklooriuurimine on pärast Vladimir Proppi teose “Морфология сказки” (1928) ja selle ingliskeelse tõlke “Morphology of the Folktale” ilmumist (1958) muutunud üheks viljakamaks haruks nii folkloristide, strukturalistide kui ka hilisemate semiootikute seas. Folkloori struktuuril põhineva uurimuse edu seisneb Juri Lotmani väitel eelkõige selles, et rahvaluulet kui kanoonilist kunsti vaadeldakse loomuliku keele analoogina. “Peetakse

täiesti ilmseks, et kommunikatsiooniks kasutatava süsteemi, millel on piiratud sõnavara ja normeeritud grammatika, võib samastada loomuliku keelega ning seda analoogsete vahenditega ka uurida” (Lotman 2007: 162). Sealjuures nendib Lotman:

Paralleel loomulike keeltega tundub siin täiesti paslik. Kui eeldada, et on olemas erilised kunstitüübid, mis on tervikuna orienteeritud kaanoni realiseerimisele, kus tekstid on ettekirjutatud reeglite teostuseks ja nende tähenduslikud elemendid on etteantud kanoonilise süsteemi elemendid, siis on täiesti loomulik samastada neid loomuliku keele süsteemiga ja seejuures loodavaid kunstitekste kõne valda kuuluvate nähtustega (saussure’iliku opositsiooni “keel – kõne” raames). (samas)

Lotman väidab, et kui esialgu võivad sellised sarnasuse esteetikal põhinevad kunstivormid tunduda loomulike keelte sarnastena, on nad oma põhiolemuselt siiski väga erinevad. Kui loomuliku keele kasutajatele automatiseerub vormiline pool, ning teadetes pöördakse põhiliselt tähelepanu sisuplaanile, siis kanoonilistes kunstides on vastupidi (samas, 163). Nii on kanoonilistele kunstidele omane sisuplaani automatiseeritus ja väljenduse improviseeritus. Just seda vastuolu silmas pidades väidab Lotman, et nii võib arvata, et struktuurne lähenemine annab küll olulise, ent mitte ammendava vaate kanoonilise kunsti tekstidele.

Alguse- ja lõpuvormelitest kui imemuinasjuttu raamivatest mehhanismidest

Imemuinasjutte võib Tartu–Moskva koolkonna mõistestikus vaadelda kunstiliste tekstidena.¹ Neid ümbritseb raam, mis eraldab teose üldisest tavakõne jadast ja olemise sfäärist. Nii nagu kirjandusteosedki, kulgevad imemuinasjutulised tekstid lineaarselt, ja nende raam moodustub jutustuse algusest ja lõpust. Algused ja lõpud on

¹ Rahvaluule puhul on tegemist erilise kunstilise ehk modelleeriva tegevusega ja sellest tulenevalt võib rahvaluule tekste vaadelda Tartu–Moskva koolkonna mõistestikus kunstiliste tekstidena. Teksti määratleb Tartu–Moskva koolkond läbi kolme põhiomaduse, milleks on väljenduslikkus, piiritletus ja struktuursus (Lotman 2006).

erinevate tekstide puhul erinevalt markeeritud. Imemuinasjutte võib pidada tekstideks, mille lõpul on (Lotmani mõistes) modelleeriv, mõtestav funktsioon (Lotman 2006: 360) – näiteks me peame surmaga lõppevat lugu traagiliseks, samal ajal kui kangelase võiduga lõppev tekst on õnnelik (samas, 364). See nähtus on Lotmani sõnul tingitud sellest, et kunstiteoses peatub sündmuste kulg sellel hetkel, mil lõpeb jutustamine. Tunnetuslikult eeldame, et kes sellel hetkel elab, ei sure kunagi ja kes on sel hetkel õnnelik, ei kaota oma õnne enam kunagi (samas). Algused on imemuinasjuttudes vähem markeeritud, ning neid võib kirjeldada Lotmani teooria põhjal meta-kommunikatsioonilistena, ehk järgneva kodeerimiseks juhiseid andvaina.

Metakommunikatiivsete raamidena vaatleb vormellikke imemuinasjuttudele omaseid algusi ka Katharine Galloway Young oma jutustamissituatsioonide raamistike teorias (Young 1987).

Youngi teooria lähtub narratoloogia põhilisest eristusest loo ja narratiivse diskursuse vahel (vt nt Genette 1980), ning eristab üksteisest jutustusevalda (*Storyrealm*) ja jutu- või loo-maailma (*Taleworld*).

Neid kahte ühendavad ja eristavad raamid. “Raamid eristavad kahte lugude ontoloogilist esitust: sündmuste valda, mis leiab aset teises ajas ja ruumis, ehk loo-maailma; neid lugusid siin ja praegu käsitleva diskursuse valda, ehk jutustusevalda” (Young 1987: 19). Oluline on siinjuures, et kuigi igal loo jutustamise hetkel on mõlemad potentsiaalselt kättesaadavad, saab jutustamissituatsioonis osaleja kohal olla vaid ühes neist korraga. Young eristab ka piirilisi ja hinnangulisi raame. Tähtsaimate piiriliste raamidena käsitleb ta algusi ja lõppe (*beginnings and ends*), mis on loo-maailma raamid jutustuse jaoks, ning avamisi ja sulgemisi (*openings and closings*), mis eraldavad jutustuse enklaavina vestlusest (Young 1987: 31), ja kuigi avamisi ja sulgemisi ning algusi ja lõppe tuleb mõista erinevate raamidena, esineb ka seda, et nad on ühte sulanud ja jutumaailma algust kasutatakse jutustusevalda avajana ja lõpuga suletakse mõlemad vallad (samas, 33). Imemuinasjuttude vormellikud algused ja lõpud kuuluvad selles süsteemis just jutustuste avamiste ja sulgemiste sekka. Young ütleb, et kui avamised ja sulgemised on vormellikud, siis nad ei markeeri mitte ainult millegi algamist või lõppe-

mist diskursuses, vaid, lähtudes konventsioonist, toovad välja tekkiva/tekkinud enklaavi imemuinasjutulise olemuse (samas, 34), olles nii metakommunikatsioonilisemad kui ülejäänud piirilised raamid.

Avamiste ja sulgemiste tähtsus tuleb sellest, et nad loovad piirid jutustusevallale ja mõjutavad seeläbi jutustatud sündmuste kirjeldust (Young 1987: 62). Kuna Young käsitleb loo-maailma kui võimalikku või kui väljamõeldud võimalikku maailma, mida luuakse jutustuse käigus (samas, 197), siis on avamised ja sulgemised vahealad aktuaalse reaalsuse ja loo-maailma vahel.

Imemuinasjutu maailmu tuleks selles kontekstis vaadelda väljamõeldud võimalike maailmadena.

Väljamõeldud võimalikud maailmad on esteetiliste tegevuste – luule ja muusika komponeerimise, mütoloogia ja jutuvestmise, maalimise ja skulptuuride tegemise, teatri ja tantsu, kino ja televisiooni, jne – läbi loodud tehised. Kuna neid konstrueerides on kasutatud semiootilisi süsteeme – keelt, värve, vorme, toone, näitlemist jne – on õigustatud nimetada neid semiootilisteks objektideks. (Doležel 1998: 14–15)

Kirjanduslikud fiktsionaalsed maailmad luuakse Doleželi sõnul poeetilise kujutlusvõimega *poiēsise* käigus (Doležel 1989: 236). Täpsemalt öeldes luuakse fiktsionaalsed maailmad kirjanduslikes fiktsionaalsetes tekstides, mis omavad illokutiivset väge ja seetõttu käituvad performatiivsete kõneaktidena, mille võimuses on muuta maailmas midagi (samas, 237; vt ka Austin 1970).

Imemuinasjutu jutustamist võib eelnevale toetudes vaadelda fiktsionaalse kunstilise tekstina, milles luuakse vastavalt kogukonna püsivale kaanonile fiktsionaalne imemuinasjutu maailm. Imemuinasjutu maailm luuakse jutustusevallas ja on ainult läbi selle ligipääsetav, samamoodi nagu kirjanduslikud fiktsionaalsed maailmad on ligipääsetavad ainult läbi fiktsionaalsete tekstide (Doležel 1998: 21).

Alguse- ja lõpuvormelite puhul on selles valguses tegemist imemuinasjutu jutustamist piiritlevate mehhanismidega, mis suhestavad omavahel jutustuse ning tavavestluse vallad. Samal ajal tekivad nad, süžeest välja jäädes, nagu mainib Jason (Jason 1977: 89), jutustajale ja kuulajale kuuluva vahepealse aja, mis jääb jutustamise alguse ja loo-maailmas toimuva tegevustiku alguse vahele. Doleželi

väljatoodud kirjanduslike fiktsionaalsete maailmade loomise teooriat imemuinasjuttude jutustamisele laiendades võib algusevormeleid vaadelda ka illokutiivset väge omavate lausugitena, mis selle imemuinasjutu loo-maailma loovad. Nii võib mitmete algusevormelite uurijate (Roşianu 1974, Ranke 1981 jt) täheldatud koha ja aja määratlusi vaadelda kui nende lausungite käibelevõtjate maailmapildi peegeldusi. Juba vormeliks muutununa mängivad algusevormelid olulist rolli aga kodifitseerijatena, mis peaksid kuulajatele automaatselt selgeks tegema, et see, mis algab, on imemuinasjutt, mille imelisuse tabamiseks on vaja uskmatus tahliliku kõrvalejät-misega nakatunud meeleseisundit.

Eesti imemuinasjuttudele tüüpilistest algusevormelitest

Oma magistritöös (Vaik 2010) töin 200 Eesti Rahvaluule Arhiivi kuuluva imemuinasjututeksti põhjal välja uurimiskorpusele omaseid vormellikke alguseid ja lõppe ehk neid lausungeid, mis samastena või sarnastena vaatluse all olnud imemuinasjuttudeks tüpologiseeritud arhiivitekstide algustes ja lõppudes korduvalt esinesid (täpsemalt uurimiskorpusest ja kirjeldusest vaata Vaik 2010: 43–74).

Uuritud materjalist välja sõelutud eesti imemuinasjuttudele omased vormellikud algused võib oma sisu põhjal jagada kahte kategooriasse: 1) nn dateerivad vormelid, mis märgivad muinasloo sündmustikku ümbritsevat aega ja/või ruumi ning tutvustavad tegelast, ning 2) tegelasi tutvustavad vormelid. Esimesse kategooriasse kuuluvate vormelite puhul mängivad rolli eelkõige ajalised määratlused ning eksistentsiaalsed verbid “elama” ja “olema”. Teise kategooriasse liigituvate vormelite juures on tähenduslik numeraal “üks”, millega tegelasi määratletakse.

Üldistatud kujul võib leitud tüüpilised algusevormelid esitada järgmiselt:

- “Vanasti/ennevanasti/muiste/ennemuiste/vanalajal elas/oli üks keegi/keegi”;
- “Ükskord/kord elas/oli üks keegi/keegi”;
- “Õhtul/kevadell/sellel ajal kui ... käis/tegi üks keegi/keegi”;
- “Kusagil/ühes paigas ükskord/kord/ennemuiste/vanasti oli/elas/läks üks keegi”;

- “Kusagil/ühes paigas elas/oli üks keegi”;
 “Üks keegi (peategelane/kõrvaltegelane) tegi/läks/elas/käis”;
 “Ühel kellelgi (peategelane/kõrvaltegelane) oli”.

Esiletõstetud tüüpiliste algusevormelite ajaliste määratluste põhjal võib jagada dateerivad vormelid kolme kategooriasse:

- ammuzele minevikule, nagu “ennemuiste”, “muiste”, “ennevanasti”, “vanal ajal” jne viitavad vormelid;
- umbmäärasele täpsustamata ajahetkele viitavad vormelid, mis kasutavad väljendeid “kord” või “ükskord”;
- perioodilistele ajamääratlusele või tegelase elutsükli kuuluvale hetkele või mingile tegevustikulisele ajahetkele, millega samal ajal loo sündmused algasid, viitavad vormelid (nt “neljapäeva õhtul”, “vanaduspõlves”, “veskilt tulles”).

Algusevormelites kasutatavaid ja loo sündmustiku ammuzele minevikulisele aega asetavaid ajamääratlusi võib esmapilgul pidada deiktalisteks, mis läbi ebamäärasuse tuleneb sellest, et viidatav ajahetk sõltub viitamise hetkest. Kuid vaadeldes lähemalt erinevaid tavakõnelusi, selgub, et kui deiktikuteks teeb ajamääratlused “[...] see, et nende referendiks olev ajalõik selgub alles siis, kui on teada lausumise hetk” (Pajusalu 1999: 65), ei saa väljendeid nagu “ennemuiste”, “vanasti”, “ennevanasti” lugeda deiktalisteks, sest nimetatud väljendid käituvad kõnekeeles pigem ekspressiivsete keelenditena, mis asetavad teatud sündmuse, väärtuse või tava ebamäärasesse minevikku, selleks et rõhutada nende mitte-aktuaalsust ja aegunud olemist kõnehetkes. See, millises ajatelje punktis täpselt “vanasti” või “ennemuiste” asuvad, sõltub sealjuures eelkõige kuulaja vastavast kontseptsioonist.

Imemuinasjutu tegevuse asetamine ammuzele ebamäärasesse minevikku on seetõttu pigem seletatav W. F. H. Nicolaiseni läheneemisega imemuinasjutu ajale kui ajaloovälisele (*ahistorical*) ajale (Nicolaisen 2007: 973), mitte niivõrd vaadeldav deiktaliste ajaväljendite kasutamisenä. Kui aga käsitleda imemuinasjutu aega kui ajaloovälise aega, siis loogiliselt võttes peaks tegu olema ajaga, millest ükskõik kui suure ja mis suunas toimuva ajalise nihkega ei tohiks me jõuda meile teada olevate ja ajateljel määratletud sünd-

musteni ehk ajaloolise ajani. Eesti algusevormelite puhul rõhatakse eesliite “enne-” kasutamise, et eesti imemuinasjuttude aeg on ajalooeelne, enne kõiki võimalikke ammuseid aegu, ent millest piisavalt suure sammuga võib jõuda ajaloolisse aega. Nii võiks eesti imemuinasjuttude aega pidada sarnaseks müütilisele ajale, mis eelneb ajaloole. Samas ei ole imemuinasjutu aeg päriselt samane müütidele omase nn loomisajaga Meletinski mõttes, milles kõik esimest korda esineb ja alguse saab (Meletinsky 1998: 159), sest imemuinasjutu maailm on loo seest tajudes olemasolev ka enne jutustuse algust (Young 1977: 31), ja nagu ütleb Jason: seal ei looda midagi, seal on kõik juba olemas (Jason 1977: 24).

Lisaks tasub mainida, et väljendite nagu “ennemuiste” ja “muiste” ja “ennevanasti” kasutamine eesti (ime)muinasjuttude algustes tundub olevat traditsiooniline, eks tulenevad vastavad žanrinimetusedki nagu esimene eestikeelne nimetus “ennemuistne jutt” (Kreutzwald 1866) ja väljend “muinasjutt” just sellest samast kaugesse minevikku jäävast ajast, ning võib arvata, et seda just tänu nende algustes kasutatavatele ajamääratlustele. Nii võib imemuinasjutu tegevust kaugesse minevikku sead vaid ajamääratlusi pidada kanoonilisteks, mis tähendab, et neid sisaldavad imemuinasjutu algused töötasidki tõeliste vormelitena, andes kuulajatele märku, et see, mis järgneb, on imemuinasjutt, sest kõik imemuinasjutud algavad just nii. Kui aga küsida, miks sellised ajaväljendid üldse kasutusele võeti, siis võib oletada, et imemuinasjutu ajas kaugemale seadmise eesmärgiks oli anda võimalus seal toimuvaid imelisi sündmusi tõestisündivatena ette kujutada ning kergendada uskmatuse kõrvalajätmist, mille esmane sisu (nagu ütleb Umberto Eco) on kuulaja/lugeja võimalus uskuda, et autor/jutustaja ei valeta, samas teades, et jutustatu näol on tegemist väljamõeldisega (Eco 2009: 88).

Algusevormelid, nagu “Elas kord” ja “Oli ükskord”, mis justkui tunduvad viitavat minevikus umbmäärasel ajahetkel toimunud sündmustele, ei sisalda endas tegelikkuses ajamääratlusi. Ainuke, mis neis lausungites sündmuste toimumise aega määratleb, on verbi grammatiline lihtminevikuline vorm, sest mäarsõna “kord”, mis on vaid “ükskord”-i lühenenud vorm, võib ise viidata nii minevikus toimunud kui ka tulevikus toimuvatele sündmustele.

Mainitud algusevormelites tavapäraselt kasutatavate verbide “elama” ja “olema” puhul on aga tegemist mitmekihiliste eksistentsiaalsete verbidega. Prantsuse keeleteadlane Émile Benveniste kirjutab: “Tema [verbi “olema” – *K. V.*] tähenduseks on – “omada eksistentsi, tegelikkuses aset leida”, ja see “olemine”, see “tegelikkus” on määratletavad kui midagi tõsikäindlat, mittevastuolulist ja tõest” (Benveniste 1971: 164). Nii kaasneb verbiga “olema” implitsiitselt tegelikkus, aegruum, kuhu kuuluda ja kus olla. Vene keeleteadlane Niina Arutjunova käsitleb verbe “olema” ja “elama” eksistentsiaalsete lausete põhikomponendina, millele lisanduvad olemise aeg ja koht ning eksisteeriv objekt (Arutjunova 1998: 742). Eksistentsiaalsete lausete põhi-“kutsumuseks” on tema sõnul teksti alustamine (samas, 748), ning nad nõuavad omamoodi jutustuse jätkamist (samas, 479). Nii võib verbe “elama” ja “olema” vaadelda imemuinasjuttude algusevormelites kui imemuinasjutu maailma loovaid lausungeid, millega luuakse imemuinasjutu aegruum.

Määrsõnad “kord” ja “ükskord” rõhutavad algusevormelites aga järgnevate sündmuste unikaalsust² ning samas toimumise aegruumi ebamäärasust. Sellist ainukordsuse sissetoomist algusevormelisse võib seostada imelise ettekujutamise hõlbustamise, lihtsustamisega või eespool korduvalt mainitud tahtliku uskmatusse kõrvalejätamisega. Lisaks on väljenditel “kord” ja “ükskord” seostatuna verbi “olema” ja “elama” minevikuliste vormidega teatud tajutav lõpetatuse presumpatsioon. Ehk jääb mulje, et jutustatu on juba ära toimunud ja nemad, kes alguses “oli”-d ja “elas”-id, on jutustamise hetkeks ära olnud ja ära elanud.³ Lõpetatuse mõõde rõhutab nende ajalist kaugust jutustamise hetkest ja samas, kuna kuulajad võtavad lugu vastu sageli visuaalseid kujutlusi luues, tundub, et nad kestavad jutustamise hetkes.

Kolmandat laadi dateerivate vormelite eesmärgiks on eelkõige hõlbustada loo-maailma ette kujutamist või loomist. Seda eesmärki

² Rääkides minevikus toimunud sündmustest, saame viidata neile kui “(üks)kord” juhtunuile vaid sel juhul, kui nad on toimunud jutustatud viisil vaid ühel korral.

³ Selle väite näitlikustamiseks võib välja tuua järgmised väljendid “Elas üks mees”, “Ükskord elas üks mees”, millest viimane kannab endas tunnetuslikult lõpetatud tegevuse tähendust.

täidavad nad kas asetades loo sündmuste alguse teatud perioodilisse ajahetke (nt õhtu; kevad; neljapäev) või sidudes sündmuste alguse tegelaste elutsükli teatud ajajärguga (nt vanaduspõlv; lapse sünn) või väljendades tegevuse toimumist mõne teise (sageli loosse mittepuutuva) tegevusega (nt veskil käimine) samaaegselt. Kui eelnevalt vaadeldud vormelite puhul püüti loo-maailm viia justkui aktuaalsest maailmast eemale, siis vaatluse all olevate vormelite puhul kergendatakse loo-maailma loomist läbi tuttavliku aeg-ruumi, kus on neljapäevad ja kevaded. Ajamäärused, mis seovad tegevuse muude tegevustega loo-maailmas või märgivad ära tegelase elutsükli teatud hetke, lisavad loo sündmustele taustinformatsiooni ning tooni ning ühendavad sama-aegselt narratiiviks sündmused, mis on eraldiseisvad. Narratiiviks seostatuna omandavad algavad sündmused teatava lisatähenduse. Lisaks tekib kuulajatel parem ettekujutus tegelastest või situatsioonist, mil tegevus algab, ning seeläbi kiireneb ka loo-maailma loomine. Kuigi need vormelid on tugevalt seotud argireaalsusega, on neis siiski täheldatav ka imelise võimalikkuse loomise püüdlus. Seda püüdlust kannab vormelites mainitud ajahetkede või tegevuste või vahel ka paikade argimaagia.

Vaadeldes eesti imemuinasjuttudele omaste ajaliste määratlustega algusevormelite kõrval ka tegelasi tutvustavaid algusevormeleid nagu “Ühel kellelgi (peategelasel/kõrvaltegelasel) oli” ja “Üks keegi (peategelane/kõrvaltegelane) oli/tegi/läks ...”, tuleb esmalt pöörduda numeraali “üks” poole, mida võib vaadelda saksakeelse umbmäärase artikli “ein” mõjuna eesti keelele. Sõna “üks” käsitletakse eesti keeles kõige sagedamini kui numeraali ning kuigi sõna “üks” tähendusväljas on väga raske eristada numbrilist tähendust mittenumbrilisest (Pajusalu 2000: 103), võib imemuinasjuttude alguste puhul välja tuua kolm Pajusalu poolt analüüsitud “üks”-tähendusvälja, mis algusevormelites mängima hakkavad. “Üks” kui numeraal 1, “üks” kui proadjektiiv ehk aseomadussõna (vrd selline, nihuke, “üks paljudest”) ja “üks” kui indefiniitne määratleja või pronoomen (“kaasvestlejale tundmatu”) (samas, 112).

Nii võib algusevormeli “Ühel mehel oli...” tähendusväljas välja tuua tinglikult kolm erinevat tõlgendusviisi:

1. ühel, mitte kahel või rohkemal mehel oli ...;

2. ühel mehel paljude meeste seast ehk ühel unikaalsel mehel paljude teiste meeste seast oli ...;
3. ühel mehel, kellest varem pole juttu olnud, kes on jutuvestjale teada, kuid keda kuulaja ei suudaks tuvastada, oli ...

Lisaks mitmetähenduslikkusele on tegelasi tutvustavatele algusevormelitele iseloomulik tegelase individuaalsuse puudumine või selle suhtelisus. Tegelased, kes esindavad mingit üldnimelist tüüpi (nt sepp; vaeslaps; võõrasema; mölder), keda iga kuulaja peaks suutma endale päriselust ette kujutada, ning kellega kuulajal seostub teatud stereotüüpne pilt, saavad imemuinasjuttudes teatavate proppilike funktsioonide kandjateks, kellele vastavad teatud korduvad tegevused ja süžeeiinid. Nii ei jutusta imemuinasjutud mitte aktuaalsesse reaalsusesse kuuluvatest möldritest ja seppadest ja vaeslastest, vaid imemuinasjutu sepast, möldrist ja vaeslapsel. Kuulaja peab niisiis imemuinasjutu maailma sisenedes “ära unustama” reaalsete möldrite ja seppade loogika ning võtma omaks imemuinasjutu loogika ja sealse sepa ja vaeslapse, kes jäävad tegutsema oma kuulajale tuttavlikesse sotsiaalsesse rollidesse. Sedasi saab tegelasele viitav “üks” veelgi tähenduslikumaks, viidates tõesti ühele kindlale, imemuinasjutu loogikale alluvale vaeslapsel või perenaisele, ent samas kõrvutades teda paljude reaalsuses eksisteerivate perenaiste ja vaeslastega, kelle seas ta on unikaalne, kuna allub teistsugusele loogikale.

Vormeli “Ühel kellelgi (kõrvaltegelasel/peategelasel) oli ...” puhul on oluline tähele panna ka omamist peegeldavat “olema” verbi, mis Benveniste’i sõnul ei ütle tegelikult mitte niipalju omaja kui omatavate kohta (Benveniste 1971: 171–172). Nii saab omava “oli” kaudu fikseeritud algusevormelis “Ühel mehel oli kolm poega” teiste (sageli sealjuures peategelaste) eksistents; et mees omas kolme poega, loob poegade olemasolu. Poegade olemasolu omakorda teeb mehest isa ja ei teki mingit arusaamatust, kui kogu järgneva teksti vältel viidatakse mehele kui isale.

Taoliste “üks keegi” või “ühel kellelgi” tegelast tutvustavate vormelite funktsiooniks on viia kuulaja tähelepanu tundmatu, uue ja mitte ainulise, ent unikaalse tegelase juurde. Tundmatule viitamine ning ruumi ja aja täpsustamata jätmine viivad tegevuse kuulaja aktuaalsest reaalsusest eemale. Ainukeseks pidepunktiks saab maini-

tud “kellegi” olemasolu kusagil minevikus. Vahel suurendatakse umbmäärasust ning jutustatud sündmuste teatavat personaalset kaugust, mainides algusevormelites kõrvaltegelasi ja juhtides kuulaja tähelepanu sel viisil jutustamise hetkest veel ühe tundmatu tegelase võrra kaugemale. Mõnikord kasutatakse umbmäärasuse suurendamiseks ka kaudseid minevikulisi tegusõnavorme nagu “olnud”, “elanud”, “läinud” jne. Tegemist on “olema” elliptiliste vormidega, mille eest on kadunud “olema” abivorm, ning mis annavad teada, et jutustajagi ei ole sündmusi oma silmaga näinud või ise kogenud, vaid on neist kusagilt kuulnud.

Eesti imemuinasjuttudele tüüpilistest lõpuvormelitest

Kõige tüüpilisemad eesti imemuinasjuttude vormellikud lõpud on väljendid, mis põhinevad imemuinasjuttudele omasel õnneliku lõpu kontseptsioonil, milles tegelased saavad teenitud tasu (olgu selleks siis hukatus pahategude eest või kaunis kuningatütar vapruse eest) ning mida kasutatakse pärast loo sündmuste kirjeldamist ja mis lõpetavad jutustamise. Üldistatud kujul võib uurimiskorpuses tähelestatud eesti imemuinasjuttudele omased vormellikud lõpud esitada järgnevalt:

“Kangelane/kangelased elas/elasid õnnelikult / rahulikult / rikkalt / ausalt/rõõmsalt edasi / elu lõpuni”;

“Kangelane/kangelased elab/elavad veel praegugi”;

“Kangelane/kangelased elavad veel võib-olla praegugi”;

“Kangelane/kangelased elavad veel praegugi, kui nad vahepeal sumud ei ole”;

“Sellest ajast peale ...”.

Vaadeldes esimest väljatoodud vormellikku lõppu, võib öelda, et tegemist on vormeliga, mis lähtub otseselt imemuinasjuttudele omase õnneliku lõpu olemusest, kirjeldades hea võitu kurja üle ja peegeldades seeläbi maailma tasakaalulist olekut, kus kõik heateod saavad tasutud ja pahateod karistatud. Sealjuures on oluline asjaolu, et kui loo alguses kirjeldatud tasakaalust-väljas-olukord on harmooniliselt ja õiglaselt lahendatud ning tasakaal taastatud, jääb

harmonia ja üldine rahulolu kangelaste ellu püsima. Seda püsimist kinnitab klausel, et “kangelane/kangelased elab/elasid” loodud tasakaalulises olukorras oma elu lõpuni, mis rõhutab maailmakorra muutumatust loo-maailmas pärast jutustatud sündmuste lõppu. Teisalt aga võib niisugust lõppklauslit põhjendada Juri Lotmani arusaamaga, et “Nii nagu kunsti mõistmine on seotud tegelikkusega, on ka ettekujutus tekstist ja teksti piirist seotud lahutamatuult elu ja surmaga“ (Lotman 2001: 183).

Teise ja kolmandana välja toodud lõpuvormelite puhul, milles mainitakse, et “kangelane/kangelased elab/elavad veel praegugi” või “elab/elavad võib-olla veel praegugi”, on püütud näha ambitsiooni kinnitada loo tõeparasust (Roşianu 1974). Kuid kui lähtuda arusaamast, et imemuinasjuttude algustes viiakse sündmused meelega just kaugesse ebamäärasesse minevikku selleks, et kuulajatel oleks kergem uskuda imelisi sündmusi, siis miks peaks neid veenma jutu tõeparasuses see, kui loo lõpus väidetakse, et tegelased on kuulajate kaasaegsed? Tõenäolisem tundub, et taoliste vormelite peamine eesmärk on tuua kuulajate tähelepanu loo imelisest maailmast ja umbmäärasest ajaloovälisest sündmuste ajast tagasi jutustamise hetkesse ning siduda loo-maailm õnneliku tegelase kaudu aktuaalse reaalsusega, jättes loo-maailma teatud mõttes kuulajatele avatuks. Selline lähenemine on tihedalt seotud Youngi välja toodud loo-maailma fragmentaarse eripäraga, mis tähendab, et tegelaste jaoks ei alga ega lõpe loo-maailm jutustuses, vaid kestab enne loo sündmuste algust ja jätkub pärast kirjeldatud sündmuste lõppu (Young 1987: 31). Sealjuures on oluline, et pärast loo sündmuste kirjeldamise ehk loo lõppu ei ole loo maailm enam kuulajatele kättesaadav ja tähtsaks saab efekt, mida kirjeldab Juri Lotman kunstiteose raamidest rääkides:

Kunstiteoses peatub sündmuste kulg sel hetkel kui lõpeb jutustamine. Edasi ei toimu enam midagi ning eeldatakse, et kes sel hetkel elab, ei sure üldse; kes leidis armastuse, see ei kaota seda eales; võitjat ei saa edaspidigi võita, sest igasugune edaspidine tegevus on välistatud. (Lotman 2006: 364)

Sellele toetudes võib väita, et kui loo tegelased jutustuse lõpus tänapäevalgi elavateks tunnistatakse, jäävadki nad elama ja tekib teatavas mõttes kestev loo-maailm. Vormeliga, milles väidetakse, et

kangelane/kangelased võib olla elab/elavad jutustamise hetkel, tekib lahtise lõpuga loo-maailm, mille puhul pole kindlust, kas ta kestab veel või ei.

Neljas eesti imemuinasjuttude puhul kasutatav lõpuvormel “ta/nad elab/elavad veel tänapäevalgi, kui ta/nad vahepeal surnud ei ole”, peaks Nikolae Roşianu sõnul oma esimeses pooles kinnitama jutu tõepärasust ning teise poolega selle tinglikuks viima ja seda eitama, viies ta absurdini, mis tõestavat jutu lõpus kuulajatele, et tegu oli väljamõeldud looga (Roşianu 1974: 77). Sellelegi Roşianu interpretatsioonile võib pakkuda alternatiive ja vaadelda antud vormelit absurdi asemel lihtsalt loomaailmas kehtivat ja aktuaalsele reaalsusele omast loogikat põimivana. Ehk kui lõpuvormel algab, on jutustaja ja kuulajadki veel loo-maailmas, kus igavesti elamine on igati aktsepteeritav, sidudes loo aga jutustamishetkega, nakatutakse aktuaalses reaalsuses toimivate seaduspärasuste loogikaga ja lisatakse “juhul muidugi, kui nad vahepeal surnud ei ole”, mis on igati loogiline aktuaalse reaalsuse seisukohast. Teine võimalik lähene-mine oleks antud vormelit pidada ülal vaadeldud “võib-olla elab/elavad kangelane/kangelased praegugi” erijuhuks, milles võimalik lõpp on suremise näol tugevamalt markeeritud ning seeläbi on ka loo-maailma lõpu võimalikkus tugevamalt markeeritud.

Eelnevalt vaadeldud tüüpiliste eesti imemuinasjuttude lõpuvormelitate puhul on oluline ka verbi “elama” roll, mis on hoopis erinev sama verbi rollist algusevormelites. Kui verb “elama” märkis tüüpilistes algusevormelites ennekõike tegelase eksistentsi, siis lõpuvormelites pole ta niivõrd eksistentsiaalne, kuivõrd predika-tiivne, mis jätab tegelased ka pärast loo lõppu kuulaja kõrvale tegutsema, muutes jutustuse lõpu häguseks ja vähe-resolootseks. Seeläbi on kuulajal võimalik püsida muinasjutu lummuses ka pärast jutustamise lõppu. “Elama” verbi tähenduslikku nihet aitab mõista eksistentsi väitva lause võime aktualiseerida vastavalt situatsioonile erinevaid komponente ning aktsente ümber asetades muuta lause kommunikatiivset tuuma. Võib öelda, et kui algusevormelites oli aktsenteeritud eksistents kui selline (elas kord), siis lõpuvormelites saab “elama” verb pigem tunnuse kandjaks kui olemist väitvaks (elab õnnelikult) ning elamise sfääri markeering (elab praegugi) muutub domineerivaks eksistentsi väitmise suhtes.

Viimasena välja toodud eesti imemuinasjuttude tüüpiline lõpp ehk “Sellest ajast peale” lõpp väidab, et loo viimases sündmuses tekkinud olukorrast muutus miski nn maailmakorras ja see muutus kestab siiani. See väiteline lõpp seob endas loo-maailma ja kuulajat ümbritseva aktuaalse maailma jutustatud sündmuste tagajärje läbi, ja kuigi taolistes lõppudes võib samuti näha tõepärasusele rõhumise ambitsiooni, pakuvad nad pigem alternatiivset võimalust asju ja nähtusi näha kui tõetruid selgitusi nende tekkimise ja olemuse kohta.

Kokkuvõte

Kokkuvõtteks võib öelda, et eesti algusevormelid loovad imemuinasjutu maailma, dateerides algava sündmustiku aja või/ja paiga või tutvustades tegelasi, kelle eksistentsi läbi luuakse kogu jutu aegruum. Pääs loo-maailma tekib jutustusevallas, vastandades jutustavate sündmuste rõhutatud unikaalsust ja minevikulisust nende sündmuste kestvusega jutustamise hetkes ning sidudes loo-maailma ja tavareaalsuse loogikaid. Imemuinasjutu imedele luuakse võimalikkus algusevormelites jutustatud sündmustest ajalise ja isikulise distantsi tekitamise ning argimaagia uskumustele viitamise abil.

Rahvaluulele loomuomane kanoonilisus, mis annab kuulajale teada, et jutustus on imemuinasjutt, väljendub eelkõige ammusele minevikule viitavate ajamääruste kasutamises algusevormelites ja imemuinasjutule õnneliku lõpu kontseptsiooni selges peegeldumises lõpuvormelites.

Imemuinasjuttude vormellikud lõpud, mis mainivad tegelaste võimalikku elusolemist jutustamise hetkel, toovad kuulajad tagasi aktuaalsesse maailma, kasutades algusevormelite peegelvõtet. Kui algusevormelid viivad tähelepanu ebamäärasesse minevikku, siis lõpuvormelitega tuuakse tähelepanu tagasi olevikku deiktliste ajaväljenditega nagu “praegu” või “tänapäeval”. Samal põhimõttel töötab ka nn tekkeline lõpp, mis viitab mingile asjade seisule jutustamishetkes. Ülejäänud vormelid aga toovad kuulaja argireaalsusse, lõpetades loo-maailma, mainides tegelaste suremist, või jättes tegelased loo-maailma kõivulikul “oli”-ma (Kõiv 1989: 1831). Nii

võib öelda, et eesti imemuinasjuttude lõpuvormelitele on omane pehme, peaaegu märkamatu maandumine argireaalsusse, mida võib seletada püüuga säilitada võimalikult pikaks ajaks imelise võimalikkust ja sellest tulenevat lummust.

Kirjandus

- Apo, Satu 1986. *Ihmesatun rakenne. Juonien tyypit, pääjaksot ja henkilöasetelmat satakuntaalaisessa kansansatuainestossa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Arutjunova 1998 = Арутюнова, Нина. *Язык и мир человека*. Москва: «Языки русской культуры».
- Austin, J. L. 1970. *How To Do Things With Words: The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955*. New York: Oxford University Press.
- Benveniste, Émile 1971. *Problems in General Linguistics*. Florida: University of Miami Press.
- Doležel, Ludomír 1989. Possible worlds and literary fictions. – Sture Allén (ed.). *Possible Worlds in Humanities, Arts and Sciences. Proceedings of Nobel Symposium 65*. Berlin: New York: Walter de Gruyter, 221–242.
- 1998. *Heterocosmica: Fiction and Possible Worlds*. London: The John Hopkins University Press.
- Dégh, Linda 1981. The magic tale and its magic. – Michael M. Metzger, Katharina Mommsen (eds.). *Fairy Tales as Ways of Knowing: Essays on Märchen in Psychology, Society and Literature* (Germanic Studies in America No: 41). Bern; Frankfurt am Main; Las Vegas: Peter Lang, 54–73.
- Eco, Umberto 2009. *Kuus jalutuskäiku kirjandusmetsades*. Tõlkinud Ene-Reet Soovik. Tallinn: Varrak.
- Genette, Gérard 1980. *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Ithaca: New York: Cornell University Press.
- Jason, Heda 1977. *Ethnopoetry – Form, Content, Function*. Bonn: Linguistica Biblica.
- Järv, Risto 2005. *Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus*. Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis, 7. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Kiliánová, Gabriela 2005. *sub* Schlußformel(n). – Rolf W. Brednich *et al.* (Hrsg.). *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 12, Lieferung 1. Berlin; New York: de Gruyter, 88–93.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1866. *Eestirahwa Ennemuistsed jutud*. Helsinki: Soome Kirjanduse Selts.
- Kõiv, Madis 1989. Meil aiaäärne tänavas: analüüs. *Akadeemia* 9: 1829–1838.
- Lotman, Juri 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tõlkinud Piret Lotman. Tallinn: Varrak.
- 2006. *Kunstilise teksti struktuur*. Tõlkinud Pärt Lias. Tallinn: Tänapäev.
- 2007. Kanooniline kunst kui infoparadoks. Tõlkinud Silvi Salupere. *Vikerkaar* 10/11: 162–167.
- Meletinsky, Eleazar 1998. *The Poetics of Myth*. New York; London: Routledge.
- Nicolaisen, W. F. H. 2007. Time and place. – Donald Haase (ed.). *The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales*. Vol. 3. Westport, Connecticut; London: Greenwood Press, 973–976.
- Pajusalu, Renate 1999. *Deiktikud eesti keeles*. Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis, 8. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- 2000. Indefinite determiners *mingi* and *üks* in Estonian. – Mati Erelt (ed.). *Estonian: Typological Studies 4*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14). Tartu: Tartu Ülikool, 87–117.
- Pop, Mihai 1968. Die Funktion der Anfangs- und Schlussformeln im rumänischen Märchen. – Fritz Harkort *et al.* (Hrsg.). *Volksüberlieferung Festschrift für Kurt Ranke*. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co, 321–326.
- Propp, Vladimir 2001. *Morphology of the Folktale*. Austin: University of Texas Press.
- Ranke, Kurt 1981. *sub* Eingangsformel(n). – Kurt Ranke (Hrsg.). *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 3. Berlin; New York: de Gruyter, 1227–1244.
- Roşianu 1974 = Рошияну, Николае. *Традиционные формулы сказки*. Москва: Издательство «Наука».

- Vaik, Kristin 2010. *Eesti imemuinasjuttude alguse- ja lõpuvormelid: funktsioonist ja sõnastusest*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, semiootika osakond.
- Young, Katharine G. 1987. *Taleworlds and Storyrealms: The Phenomenology of Narrative*. Dordrecht: Martinus Nijhoff.

Autometakirjeldus eesti luules IV*

Maria-Kristiina Lotman, Mihhail Lotman, Rebekka Lotman

Artikli eesmärgiks on süstematiseerida märgilisi mehhanisme eesti ilukirjanduslikus luules. Eraldi käsitlemist leiavad need vormid, mida Roman Timentšik nimetab autometakirjeldavateks (1975). Uurimisobjektiks on kogu eesti luule alates Kristjan Jaak Petersonist ja lõpetades kaasaegsete autoritega. Lausanalüüs on tehtud 19. sajandi lõpu – 20. sajandi alguse autorite põhjal, samuti 20. sajandi lõpust, pisteliselt on käsitletud ka 1930.–1960. aastate tekste. Artikli neljas osa käsitleb rütmi.

Märksõnad: värsiõpetus, autometakirjeldus, eesti värss, semiootika, värsirütm.

8. Rütm

Meetrumit ja rütmi hakati euroopa värsiõpetuses vastandama juba keskajal, kuid sellel oli nüüdisaegse värsiteadusega võrreldes teine tähendus: meetrilisteks värssideks nimetati kvantiteerivaid, rütmilisteks neid, kus pikkade silpide asemel olid röhulised. Moodsas värsiõpetuses kasutas seda vastandust esimesena Andrei Belõi oma raamatus “Sümbolism” (1910). Andrei Belõi jaoks on meetrum ideaalne röhuliste ja röhutute silpide jada; kui tegu on nt neljajalalise jambiga, siis selle meetriline skeem on xXxXxXxX(x), kus ‘x’ on röhutu, ‘X’ röhuline ja ‘(x)’ fakultatiivne silp; kõik kõrvalekalded sellest skeemist on neljajalalise jambi rütmid. Reaalses analüüsis keskendus Belõi aga üksnes skeemipäraste rõhkude puudumisele. Selle eest kritiseerisid teda nii Valeri Brjussov (1910) kui ka Viktor Žirmunski (1925), kuid selgus, et Belõi intuitsioon ei vedanud teda alt. Silbilis-röhulistest kaksikmõõtudes on puuduvate

* Artikli kirjutamist toetas ETF (grant nr 8341).

rõhkude konfiguratsioon tähtsaim näitaja. Kõik muu (skeemivälised rõhud, sõnapiirid jne) on tähtsad, kuid sekundaarsed faktorid. Oluline täpsustus Andrei Belõi kontseptsioonile on ennekõike terminoloogilist laadi: Boriss Tomaševski ja Viktor Žirmunski osutasid õigustatult sellele, et ka ideaalne rõhuliste ja rõhutute silpide vaheldumine on üks võimalikest rütmivariantidest, meetrum aga on see, mis lubab ühendada kõik need erinevad rütmivariandid ühe nimetaja alla. Sellest, mida Andrei Belõi nimetab meetrumiks, on saanud esimene rütmivorm. Vene kaksikmõõtudes on viimane paarisarvuline positsioon alati rõhuline, seega on neljajalalises jambis võimalik kaheksa rütmivarianti (modulatsiooni), toome need siinkohal ära, lähtudes Belõi-Taranovski numeratsioonist¹:

I	Одним дыша, одно любя	xXxXxXxX(x)
II	Береговой ее гранит	xxxXxXxX(x)
III	На лаковом полу моём	xXxxxXxX(x)
IV	Была ужасная пора	xXxXxxxX(x)
V	Изволила Елисавет	xXxxxxxX(x)
VI	Порфиросная вдова	xxxXxxxX(x)
VII	И велосипедист летит	xxxxxXxX(x)
VIII	Хоть и не без предубежденья ²	xxxxxxxX(x)

¹ Vene värsiteaduses kasutatakse ka teist numeratsiooni, mida võiks nimetada Kolmogorovi–Gasparovi numeratsiooniks (vt Gasparov 1997: 172–173). Erinevuseks on, et see, mis Belõil on viies, on Kolmogorovil seitsmes variatsioon, ja vastupidi.

² Viimane näide on kahtlane: tundub, et neljandal silbil on siiski rõhk olemas ja seega pole tegu kaheksanda, vaid kuuenda vormiga. Andrei Belõi ise seletab sellist interpretatsiooni järgmiselt: “Et kolm värsijalga järjest oleksid rõhutud, tuleb lugeda nõnda: “Хотьинебезпредубе”, kiirkõnes, nii et häälelöökö oleks kuulda ainult lõpus “жденья”... Aga et ilma rõhuta on seda rida hääldada võimatu, siis tõuseb sõna “без” iseenesest esile, kuigi sellel ei ole mingit loogilist rõhku” (Belõi 1910). On huvitav, et ta nimetab seda värsirida kakofooniliseks ja kurioosseks, kuid samas rõhutab, et see rida on spetsiaalselt loodud “haruldase rütmilise käigu jaoks”. S.t, et tegu on autometapoetilise käiguga: sundusest kõnelev värs on ise sunnitud.

Ehkki Taranovski nõustus Belõi interpretatsiooniga, on see sellegipoolest kahtlane. Kuid et sellist rütmilist käiku on kirjeldatud rütmiliselt võimalikuna, on mitu autorit spetsiaalselt üritanud seda võimalust teostada. Üks kuulsamaid katseid on Ilja Selvinskilt, kelle luuletuses on kaheksandat vormi järjestikku kahes reas: *Я человеконенавистник / А не революционер*. Neist esimene

Et Andrei Belõi oli ennekõike luuletaja ja alles siis kirjandusteoretik ning et tal oli väga arenenud sünnesteesia, kasutas ta rütmilisi vorme teadlikult ja tähenduslikult ning autometakirjeldavaid efekte esineb tema luules rohkesti. Tema sünnesteesia väljendus ka terminoloogias. Kui algul nimetas ta rõhutuid värsjalgu jambis pürrihheusteks ja puuduvat skeemipärasest rõhku poolrõhku, siis hiljem hakkas ta eelistama sellist nimetust nagu 'kiirendus', s.t mida rohkem on skeemipäraseid rõhke vahele jäetud, seda kiiremaks värss muutub. Kuid vähe sellest, erinevad rütmivormid on tema jaoks erineva kiirusega. Nii on viies ja kuues vorm mõlemad kahehülised, kuid esimene oli Belõi jaoks raske ja aeglane (Belõi järgi *andante*), teine aga kerge ja kiire (*allegro*). Hilisemad eksperimentaalfoneetilised uuringud on näidanud, et Belõil oli õigus mõlemal juhul, ja kuues vorm on tõepoolest kiirem kui viies.

Belõi avaldas oma rütmivormide statistika 1910. aastal, ent tööd andmete kogumisega oli ta alustanud juba mitu aastat varem, kaudse tunnistuse sellest annavad ka järsud muudatused tema enda neljajalalise jambi rütmikas 1905.–1906. aastal³. Nt on luuletuses "Pidu" (*Пуп*, 1905), kus armastuse teema on kontrastis alanud revolutsiooniga, selgelt näha, kuidas Belõi kasutab viiendat vormi raskuse, kuuendat aga kerguse teema jaoks, vrd värse 11–14:

И сыпалась – вон там – шрапнель
Над рúхнувшею баррикадой.

В «Aquarium'е» с ней шутил
Я легкомысленно и метко.⁴

Kuid rütmil ei olnud Belõi jaoks üksnes akustiline, vaid ka sünnesteeutiliselt visuaalne tähendus, mida ta püüdis spetsiaalselt väljatöötatud

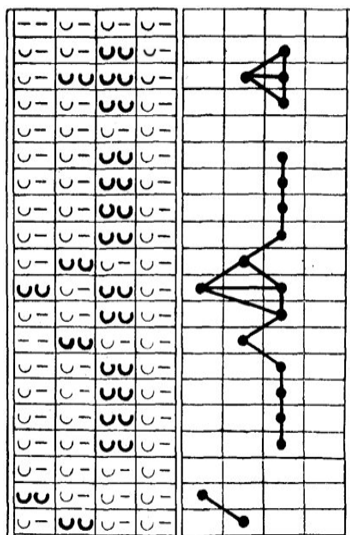
tekitab samuti teatud kahtlusi, sest neljandale silbile langeb sekundaarne rõhk, seevastu viimane rahuldab ka kõige rangemaid kriteeriume, kuna vene partikkel *не* on rõhutu, samuti ei tunne vene keel kaasrõhke mujal kui liitsõnade tüvedel või "rasketel" prefiksitel.

³ Hiljem, juba pärast "Sümbolismi" ilmumist lõi Belõi esimese värsiteadlaste grupi "Rütmiline ring", mis analüüsis tema metoodika abil suure vene luule massiivi; ringi aktiivsed tegevusaastad olid 1910–1912.

⁴ Ja sadas alla – seal – šrapnell / varisenud barrikaadi kohal. // "Aquariumis" naljatasin temaga / ma kergemeelselt ja tabavalt.

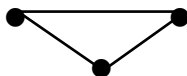
graafilise meetodiga tabada, kusjuures huvitaval kombel olid tema jaoks signaaliks mitte rõhud, vaid rõhkude puudumine ettenähtud kohtadelt. Ta tähistas iga värsijala ristkülikuga ja märgistas kõik puuduvad rõhud punktidega, nimetades neid poolrõhkudeks ning vastavaid värsijalgu pürrihheusteks. Kõrvuti asetsevad ja/või samas värsireas olevad punktid ühendas ta joontega. Mida tihedam muster, seda rikkalikum oli Belõi meelest rütm, vrd Afanassi Feti luuletust “Ma pole Pindaros: mul hirmsam...” (*Да, я не Пиндар: мне страшней...*):

Да, я не Пиндар: мне страшней
 Всего – торжественная ода.
 Березовец и юбилей
 Рожденья конского завода.
 Когда б слова в стихах моих
 Ложились выпуклы и ловки,
 Вставали разом бы из них
 Копыта, шейки и головки.
 Следя за каждою чертой,
 Знаток не проходил бы мимо,
 Не восхитившись красотой
 Любимца или Ибрагима.
 Я, лавры оглася твои
 И все стяжанные награды,
 В заводе конском Или
 Нашел бы звуки Илиады.
 Но этих звуков-то и нет,
 И я, греметь бессильный оду.
 Лишь пожелаю много лет
 Тебе и твоему народу!

Visuaalsetest struktuuridest eristas Belõi kolmnurki, kahte tüüpi katust, ruute, ristkülikuid, treppe, trapetseid jne. Mõnikord võib märgata, kuidas erinevatel figuuridel võib esineda teatud autometakirjeldavaid aluseid, nagu näiteks järgmises Tjuttševi fragmendis, kus Belõi näeb ümberpööratud ehk avatud katust:

И над могилою раскрытой
 В возглавии, где гроб стоит

Avatud haau kujund resoneerub avatud kolmnurga rütmiskeemiga, kuid seda seost teavad vaid autor ise ja tema rütmianalüüsi metoodikat tundvad lugejad (1910. aastatel polnud Venemaal neid vähe).

Kui Belõi jaoks on meetrum ja rütm n-õ samal abstraktsuse tasandil (rütm on kõrvalekalle meetrumist), siis hiljem strukturalistlikus ja ka generativistlikus värsiuurimises eristatakse juba meetrumit kui abstraktset struktuuri (generatiivse lähenemise järgi süvastruktuuri) ning rütmi kui meetrumi konkreetset realisatsiooni (pindstruktuure). Nii Belõi enda kui ka tema järglaste ja oponentide uuringud olid sellise lähenemise produktiivsuse tõestuseks: ilmnes, et erinevatel perioodidel ja erinevatel autoritel teostub sama meetrum erineva rütmiga, s.t rütm on midagi, mis on palju individuaalsem, kajastades nii teksti loomeaega kui ka esteetilist orientatsiooni (vt Belõi 1910, Tomaševski 1929, Taranovski 1953 jt).

Võrreldes graafiliste võtetega, aga samuti nt riimi või meetrumiga, on rütmi puhul tegu enamasti alateadlike valikute ja mitte intentsionaalse kasutusega. Ometi ilmnevad värsirütmis sageli selged seaduspärad – nt võib erinevatel tegelastel värsdraamas olla erineva rütmiga kõne (vrd Tarlinskaja 1987: 135–176), rütmiline kõrvalekalle võib aga toetada konkreetse luuletuse ideed (Gindin 1967). Samas võib rütm ise seonduda teatud teemade, motiivide ja kujunditega, s.t võtta semantika seisukohalt värsimõõdu rolli. Nii avastas Kirill Taranovski, et Andrei Belõi neljajalalises jambis on kolm rütmitüüpi, mis erinevad ka semantiliste eelistuste poolest. Eriti tugevas kontrastis on neist kaks: esimene on iseloomulik Puškini-järgsele jambile ja on sümmeetriline, kusjuures tugevad on teine ja neljas värsijalg: $B_4 > B_2 > B_1 > B_3$, teine aga on selline, millist enne Belõid polnud keegi kirjutanud: selles on tugevad neljas ja esimene värsijalg, kuid kõige olulisem on see, et teine värsijalg on nõrgim: $B_4 > B_1 > B_3 > B_2$ ⁵. Need rütmitüübid on ka tugevas semantilises kontrastis: esimene on seotud harmoonia, rahu ja filosoofiliste mõtisklustega, teine aga disharmonia, koleduse, alkoholismi ja surmaga.

Taranovski summeerib oma analüüsi nii:

⁵ B_1 on vastava värsijala rõhulisuse näitaja.

Tänapäeva värsiteadus püüab aina tungivamalt avada dialektilisi seoseid ühe või teise luulerütmi ja ühe või teise poeetilise temaatika vahel. Opereerides vaid meetrika mõistetega, on võimatu saavutada selles valdkonnas veenvaid tulemusi. Järelikult tuleb sellele eesmärgile pühendatud uurimustes lähtuda luulerütmi elavast liikumisest. Teostatud Andrei Belõi neljajalalise jambi analüüs näitab ilmekalt, kuidas erinev rütmi-dünaamika selle värsimõõdu piirides on vastassõltuvuses erineva verbaalse tekstiga, saades viimaselt (selle fraseoloogiast ja leksikast) ühe või teise emotiivse värvingu (s.t tonaalsuse). (Taranovski 2000 [1966]: 313)

Selles peatükis analüüsime juhuseid, kus värsirütmil on autometa-kirjeldav funktsioon.

8.1. Rütmilised kõrvalekalded

8.1.1. Rõhulis-silbiline värss

Rõhulis-silbilise värsi puhul on meetriliselt relevantne ennekõike rõhkude arv värsis. Silbiarv aga võib kõikuda ning see tagab rütmilise variatiivsuse. Rõhulis-silbilise värsi tüpoloogia töötasid välja vene värsiõpetlased (ennekõike Mihhail Gasparov oma töödes, vrd Gasparov 1974); eesti värsi tarvis mugandas seda Jaak Põldmäe (Põldmäe 1978). Gasparov eristab kahte rõhulis-silbilist värsivormi, mis täidavad vahemiku silbilis-rõhulise ja puhtrõhulise värsi vahel. Üheks rõhulis-silbiliseks värsivormiks on rõhkur (vn *dolnik*): rõhkudevahelised intervallid varieeruvad 1–2, anakruus ja klausel aga 0–2 silbi ulatuses. Rõhkuri üldskeem on järgmine:

(x)(x)Xx(x)Xx(x)... X(x)(x)

Vastavalt sellele, mitu silpi on anakruusis, tehakse vahet daktüloidil (0 silpi), amfibrahoidil (1 silp), anapestoidil (2 silpi) ning vahelduva anakruusiga rõhkuril (0–2 silpi).

Teiseks rõhulis-silbiliseks värsivormiks on paisur (vn *taktovik*). Kui rõhkuris võrdub rõhkudevahelise intervalli variatsioon ühe silbiga, siis paisuris ulatub see kahe silbini. Gasparov eristab kahte tüüpi paisurit: esimeses varieeruvad rõhkudevahelised intervallid 0–2 silpi, teises 1–3 silbi ulatuses. Teist tüüpi paisur on palju levinum (Põldmäe jätab esimest tüüpi paisuri oma käsitlusest sootuks välja).

Rütmivariantidega võib kaasneda vastavaid autometakirjeldavaid efekte, kuid nagu juba öeldud, on rütmi semantilised efektid üldjuhul tunduvalt nõrgemad kui meetrilised. Seega on rohkem võimalusi erinevateks tõlgendusteks. Rõhkuri põhilised rütmivõimused on seotud lühemate ja pikemate intervallide kontrastiga, “ülearuste” silpidega või “ülearuste” rõhkudega.

Nt võib silbiarvu vähenemisega kaasneda nappuse, vähenemise, pingule tõmbamise, kitsuse jmt motiiv, või vastupidi, silbiarvu suurenemine toetada kasvamise, pika distantsi või ajavahemiku jne teemat. Vrd nt värssi Erni Hiire heteromeetrilises rõhkuris (anapestoidis) kirjutatud “Heinamaa-staadionil” (2):

Ooteärevalt õhk on pingul,
 XxXxxXxXx
 heites kõhkliku tulija näole
 varahommiku tuldlevat hingust.
 Eemal hõiguvad julgustades käod...

Selles fragmendis väärib tähelepanu juba asjaolu, et eelmise tekstiga võrreldes on värss lühem: kolmerõhuline neljarõhulise asemel. Selles võib näha kaudset pinguletõmbamise teemat, mis kulmineerub sõnades ‘õhk on pingul’: ‘on pingul’ on ühesilbiline intervall, mis kahesilbiliste taustal tundub kontraktsioonina, ning pingsuse teema tipneb ühesilbilises sõnas ‘õhk’. Vrd samuti Erni Hiire heksameetrit “Rünnumehe elegeiast” (3):

tubane lämmatav kitsus rõhub su tormakat rinda
 XxxXxxXxXxxXxxXx

Selles näites on kolmas värsijalg (‘kitsus’) kontraheeritud. Kuna Hiire värss on, nagu eesti heksameetri puhul tavaline, üldine kontraktsioonide tase märksa madalam kui antiikheksameetris, on efekt seda märgatavam.

Et daktüüline struktuur on eesti heksameetris niivõrd tavaline, ei kaasne kontraheerimata jalgadega kasvamisest jmt kirjeldava temaatilise struktuuriga erilist autometakirjeldavat efekti isegi siis, kui värsireas on suurim lubatud silbiarv, vrd nt Matthias Johann Eisen “Kõu ja pikker” 1.249–250:

Kangest' ta kasvatab kurjust ja kosutab kiigutes hõelust,

XxxXxxXxxXxxXxxXx

kasvasid kivid neil kandu, kes litsusid lihavat lõõtsa.

XxxXxxXxxXxxXxxXx

Kuigi siin on juttu kosumisest, kasvust ja lihavusest, ei esine siin ühtegi selle temaatikaga resoneeruvat rütmilist signaali, maksimaalse (17) silbiarvuga värssid kõlavad neutraalselt: Eiseni heksameetris jääb keskmine kontraktsioonide tase 11% kanti ning nende värsside daktüliline struktuur ei pääse teiste samasuguste kõrval mõjule. Ent varases eesti heksameetris tuleb ette ka juhtumeid, kus meetrilisi süllaabikareegleid on rikutud ning lubatud silbiarv värsijalas ületatud. Vrd nt Eiseni “Kõu ja pikker” 2.68:

kostsivad penikoorma maad läbi määratu männiku nõnda

XxxXxxxXxxXxxXxxXx

Siin täidab sõna ‘penikoorma’ ühe värsijala – neljasilbiline struktuur toetab pika vahemaa motiivi. Karl Eduard Söödi luuletuses “Kujur A. Weizenbergi 80. sünnipäevaks” seondub neljasilbiline värsijalg udu paksuse ja rõhumise teemaga:

rõhutavast udust. Ja teed tema leidis veel mägede tippu,

XxxxXxxXxxXxxXxxXx

Vahel esineb siin ka antiautometakirjeldavaid efekte, vrd nt Eiseni “Kõu ja pikker” 2.132:

Pisukesteks tükkideks raius ja sõrme suuruseks tegi,

XxxxXxxXxxXxxXxxXx

milles lubatust pikema värsijalaga seondub hoopis väiksuse teema.⁶ Sellised rütmikäigud tähistavad üleminekuvormi rõhkurilt paisurile; toodud näidetes on need semantiliselt motiveeritud.

Mõnikord võib rütmiline kõrvalekalle kirjeldada kõrvalekaldu- mist ja reeglite rikkumist, nt järgmises näites Johannes Semperi

⁶ Siin nagu eelmisteski näidetes on võimalik ka alternatiivne tõlgendus interpreteerida neid seitsmejalaliste värssidena, kuid seda tugevam oleks sellisel juhul autometakirjeldav efekt.

heteromeetrilisest rõhkurist, milles jalgade arv värsis kõigub ja valdav osa intervallidest on ühe- või kaheasilbilised, on viimases reas – mis räägib sellest, kuidas jalad ei nõustu ettemääratud rütmis astuma – teises värsijas kolmesilbiline intervall:

Täna mu süda ei kärsi
värsi
kinninööbitet kuues.
Kõrvale hullan
teest sissetallatust,
ise oma kõnnakut luues.

Kuidas veel peatada
vallatust,
liikmeisse mida on valat?

Rivvi kuidas endas reatada,
kui needsinatsed jalad
lihtsalt ei taha
vajuda maha

ettekamandatud astega?

XxXxxxXxx

Karl Ristikivi luuletuses “Kuidas võib õis, puhkenud elavast oksast...” täidab rütm erinevaid autometakirjeldavaid funktsioone.

Kuidas võib õis, puhkenud elavast oksast,
toidetud mullast ja veest, õhu ja päikese poeg,
tule ja südame värvi, elu side eluga,
tarduda kiviseks kindluseks?

Kuidas võib laul, ilma et kordagi vaikiks,
kaotada viisi ja sõnad, hanguda tähtede reaks?
Kuidas tantsivad jalad kaovad sammude kajaks
kummaliselt murtud rütmiga?

XxxxXxXxx

Oli kunagi keegi,
kes tundis metamorfooside saladust.
Temast sai pagulane.

Homme astume laeva ja sõidame teise randa,
mitte et võimatut püüda – meri ja müürid on üks.
Pageda sellest, mis olnud, asjatuku kuulutas tarkus.
Isegi rumalus teab, et tulevik jääb.

Kõigepealt, Ristikivi luuletuses on rütmil kerge emblemaatilise hõng. Valitud värsimõõtu võib käsitleda pentameetri derivaadina, mis resoneerub paguluse teemaga Ovidiuse eelegilises distihhonis kirjutatud eksiiliaegses loomingus. Kaheksandas, ‘murtud rütmist’ kõnelevas reas rütm tõepoolest murdub: selles värsis on luuletuse ainus kolmesilbiline rõhkudevaheline intervall. Järgnevas, metamorfoosidest kõnelevas stroofis muutub värsirea pikkus; heteromeetrilistes vormides võib värsipikkuse vaheldusi samuti laias laastus rütmina käsitleda.

Venda Sõelsepa luuletuses “Õhtusi mõtteid” on rõhkude intervall 1–2 rõhutut silpi. Erandeid on kaks. Esiteks, ambivalentne neljas rida ‘paisata neid valjult’, kus intervallis on kas 3 rõhutut silpi või hoopis nullsilbiline intervall – see loob ka ambivalentse semantilise efekti: kolmesilbiline intervall resoneerub paisumisega, skeemiväline rõhk aga valjusega. Teiseks, viimane, trepitud värs koosneb neljast rõhulisest silbist, mis nii leksikaalselt kui onomatopoeetiliselt tähistavad samme:

Sellest vähest võib teha palju!	XxXxxXxXx
Huulilt kiskuda	
mürgiseid astlaid,	XxXxxXxxXx
paisata neid valjult	XxxXXx (või XxxxXX)
näkku ja jalgade alla.	XxxXxxXx
Kraapida maha	
punane rooste	
	sulelt ja hingest!
Enam ei taha	XxxXxXxxXxXxXx
hingata vingus!	XxxXxXxxXx
Koguda ramm!	XxxX
Siis –	
samm,	
samm,	
samm...	XXXX

Samuti võib rütmiline kõrvalekalle resoneeruda pikkuse teemaga, vrd nt Juhan Sütiste heksameetrit, milles on lisatud meetrilise struktuuri seisukohalt lubamatu anakruus: tulemuseks on reeglipärasest pikem heksameeter, mis räägib pikast aastatereast (Juhan Sütiste “Oktoober” 9):

Oktoober – öökülmadekuu. Pikk aastate rida on läinud

xXxxXxxXXXxxXxxXx

Samas on antiautometakirjeldav värss Gustav Suitsu heksameetri-
lisest luuletusest “Vikerkaar”:

suurem kõigist, mis näinud ta siia on maani. XxXxxXxxXxxXx

Suuruse teema on siin vastuolus üksnes viiest värsijalast koosneva reaga. Samas täidab sõna ‘suurem’ kontraheeritud, s.t väiksema intervalli.

Huvitavaid autometakirjelduslikke rütmiefekte on Artur Alliksaare luuletuses “Õhtu rannas”, vrd:

Sihitud tõtted, kujutud hetked, vajumas tusk.

Pihitud mõtted, tujutud retked, hajumas usk.

Kaua ma istun, kaua ma valvan, enam ei tea.

Tean vaid, et soove lendab kui parme läbi mu pea.

Sügaval allpool teeseldud rahu heitlus on suur.

Kuhugi kaugele, kaugele kadunud teadvuse juur.

Kõik teeb nüüd nalja, kõik teeb nüüd valu, kõik on nii hell.

Tunglevalt tiksudes maha peab käima mu tunnete kell.

Kahju ei ole millestki enam, raskus on vaid.

Deemonid täna mu südame kraatris kõik kokku vist said.

Hilise linnu väsinud tiivad riivavad merd.

Nii palju vett pole mingis maailmas, et päästa mu põlevat verd.

Õhetab kuumat kasutat kirge pilvede vaip.

Siia ja sinna sumbunud õhus võppun kui laip.

Kui Sa nüüd võtaksid istet mu kõrval, ei paluks ma muud,
ainult et lõhnaksid magusat närbumist nagu need puud.

Mis Sulle anda? Mis Sult on võtta? Näivust ja und.

Kus lõpeb peitumis-, kus algab näitumis-, täitumistund?

Sisalik, samblik, männid ja tähed, kivid ja liiv.

Kuskil siin algus peab olema rajal, mis otseteed põrgusse viib!

Luuletuse meetrum on süvastruktuurilt kolm adoneust reas ehk naislõpuline kuukirõhkur, s.t heksameeter. Märgitud kohtades on värssi lisasilpidega paisutatud, kas ainult esimese või ka mõlema tsesuuri juures. Autometakirjeldus areneb siin mitmes kompleksis. Kõigepealt lisandub silpe ridades, milles on laienemise ja paljususe semantika, eriti selge on see kümnendas reas, kus rohkuse motiiviga

kaasneb nii lisasilp esimese tsesuuri juures kui ka lisajalg värsirea teises pooles. Teiseks muutub värsis regulaarseks meeslõpuliseks kuuikdaktüliks korrapärase rütmiga seonduvas kompleksis (tunglevalt tiksuv tunnete kell, südame kraater). Kolmanda semantilise kogumi moodustavad kadumise ja peitumise, teisalt aga näitumise motiivid, mis autometakirjeldavalt seonduvad meetrumi peitumise ja näitumisega.

8.1.2. Silbilis-rõhuline värs

Silbilis-rõhulises värsis on silbiarv konstantne, rütmilise variatiivsuse tagab aga rõhkude arv ja nende konfiguratsioon värsis. Eesti keeles on rõhulisuse variatiivsuse saavutamiseks võimalik mängida nii rõhuliste ja rõhutute silpide kontrastiga kui ka erineva rõhuastmega silpide paigutusega (vt lähemalt Lotman ja Lotman 2007). Luuletused, milles kõik skeemi järgi rõhulised positsioonid on täidetud leksikalise rõhuga, on haruldased. Vrd Venda Sõelsepa luuletust “Rütmiline talv”, mis on just sellise struktuuriga, olles nii emblemaatilises kooskõlas luuletuse pealkirjaga:

Talv! Talv!
 Kohev lumi, kohev lumi.
 Külm! Külm!
 Valge tuvi, valge tuvi.
 Puud! Puud!
 Mustad tondid, mustad tondid.
 Härm! Härm!
 Tõrvalondid, tõrvalondid.
 Tuul! Tuul!
 Tuisukeerud, tuisukeerud.
 Hang! Hang!
 Sel-gest suhk-rust,
 sel-gest suhk-rust
 künkaveerud...

Luuletuse värsimõõtu – v.a viimane värs – võiks nimetada silbilis-rõhuliseks logaöödik (Põldmäe 1978: 106 jj): paarituarvulised read on kahesilbilised ja kahe-rõhulised (väljaspool luuletuse konteksti saaks neid tõlgendada kui esimest tüüpi paisurit), paarisarvulised aga neljajalalised trohheused. Luuletuse alguses rõhutab rütm meetrilist struktuuri: trohheilised read koosnevad mitte üksnes

neljast trohheilisest värsjalast, vaid ka neljast trohheilisest sõnast. Kaheksandas ja kümnendas reas on leksikalis-morfoloogiline liigendus sama, visuaalne struktuur aga muutub: värss koosneb kahest neljasilbilisest poolvärsist. Kaheteistkümnendas reas lähevad graafika ja meetrika veelgi enam lahku: graafiliselt on see värss esitatud kahe reana, kusjuures skandeeriv rütm jaotab selle ühesilbilisteks segmentideks. Seega projitseerub rütmiline käik, mis oli iseloomulik paarituarvulistele värssidele, paarisarvulistele. Omamoodi sünteesi võib näha viimases värsis, mis on ambivalentne nii oma positsiooni kui ka meetrika seisukohalt. Meetrilise struktuuri järgi peaks ta järjekorralt olema kolmeteistkümmes, graafiliselt on aga tegu neljateistkümnenda värsiga, s.t ta on korraga paaris- ja paarituarvuline värss. Kui lähtuda sellest, et tegu on paarituarvulise värsiga, peaks selle meetriline struktuur olema kaheasilbiline ja kaheõhuline, kui sellest, et paarisarvulisega, siis peaks ta olema trohheiline. Tegelikult kujutabki see endast sünteetilist varianti, olles kaheõhuline, ent neljasilbiline trohheus. Niisiis, “Rütmiline talv” demonstreerib erinevaid rütmivõimalusi ja teeb seda võimalikult eksplitsiitult.

Skeemiväliste rõhkude autometakirjeldav roll võib olla seotud rõhumise ja raskuse teemaga, vrd nt Villem Ridala nelikjambi luuletusest “Tule all”: “koorm olnud ränk, rahn veernud käest”, kus nii kaks skeemivälise rõhku kui ka kvantiteeriv struktuur on kooskõlas värsirea semantikaga.⁷ Villem Ridala nelikjambilises luuletuses “Kolm meest” kaasneb aga skeemiväline rõhk piiri kadumise motiiviga: “et kadus piir öös mere, maa”, s.t siin on sõna ‘öös’ rõhulise silbina rõhutut silpi eeldaval positsioonil.

Nii nagu rõhulis-silbilises värsis, võib ka silbilis-rõhulises värsis rütmiline kõrvalekalle olla kooskõlas lühiduse või pikkusega motiiviga, vrd nt katket Lydia Koidula luuletusest “Ei ma jõua”:

⁷ Teatud mõõndusega võib rõhkude kokkupõrget võrrelda järjestikuste pikkade silpidega kvantiteerivas värsis, eriti selliste värsimõõtude puhul nagu heksameeter, kus pikkade kokkupõrge ei ole meetriliselt kohustuslik (erinevalt nt bakhusest ja kreetikusest). Siin tekkivale ikoonilises efektile on pööratud tähelepanu juba antiikajast peale. Vrd nt Vergiliuse nelja spondeusega heksameetrit (“Aeneis” 10.127): *fert ingens toto conixus corpore saxum* (Ants Orase eestinduses: *Näe, ajab pingule kõik oma jõu, maailmatut rahnu*; tõlge autometakirjeldust edasi ei anna). Vt ka Lotman, Lotman ja Lotman 2007: 15–16).

Sügavasse põue pean
tema terad tõmbama!
Ehitab ta mind, suureks saadab –
päevata pean surema!

Luuletuse värsimõõt on neliktrohheus. Erandiks on selle stroofi kolmas värsirida, mis algab trohheuse asemel daktüliga: seega on kasvamisest kõnelev värss teistest silbi võrra pikem.

Rütmilised kõrvalekalded võivad viidata ka mõnele kindlale värsivormile, žanrile või isegi autorile. Nt võib eesti neliktrohheus-
test vahel leida regivärsilikke rütmikäike (rõhutuid esmavärtelisi silpe paaritutes positsioonides, resolutsioone jmt). Nt järgmises katkendis Friedebert Tuglase trohheilisest luuletusest “Viissada aastat tagasi” näeme kolmandas reas regivärsilikku rõhunihet (luuletus ise on neljajalaline trohheus, mitte regivärsi imitatsioon, vrd meesklausleid):

Kiigel neitsi laulu löi,
laulis ema hälli kohal,
kurtis orjatar kibedalt.

Laul, mida neitsi lööb, ema hälli kohal laulab ja milles orjatar kurdab, on muidugi regivärss, vrd edasi:

Millest laulsid neitsikud,
millest vestsid habesuud?
See ju teatud, see ju tuntud,
see ju pandud paberisse.
Leelotasid Ilo-laulu,
vaeselapse valusid, orjapiiga ohkamisi;
laulsid venna sõjasõidust,
ilmatütterist ilusast.

Regivärsilik rütm on ka viimases reas: eelviimane, lühike ja rõhutu silp täidab paarispositsiooni. Tegu on üsna haruldase juhtumiga, kus rütm (aga mitte värsimõõt) on sümboolne märk ja esineb emblemaatilises rollis.

8.2. Fraseering

8.2.1. Tsesuurid ja sõnapiirid

Lisaks silbiarvule ja rõhkude paigutusele mitmekesistavad värsirütmi ka variatsioonid sõnapiiride jagunemises. Markeeritumad sõnapiiride paiknemiskohad, tsesuurid, esinevad ka autometa-kirjeldavas funktsioonis, vrd nt Aleksis Ranniti värssi luuletusest “Vormi hing”, milles sõna ‘tsesuur’ järgneb vahetult kohustuslikule tsesuurile⁸: “Kas õrnus see on rütm – tsesuuri tuikav valdus” või samuti Aleksis Rannitilt pärinevat tsesureeritud luulerida (“Ulmus Montana”), milles tsesuuride järsku kõla näitlikustab kolmanda värsijala järel paiknev paus: “tsesuuride järsud litaurid ja riimide kiirav harpuun”.

Ralf Parve “Sügispoetika” on meetriliselt ambivalentne tekst: seda võib käsitleda nii kolmejalalise kui kuuejalalise jambina: esimest interpretatsiooni toetab graafika; teist riim. Viimasel juhul võib graafiliste ridade vahet tõlgendada (juhusliku) tsesuurina. Vrd:

Näib päike pilvelahkmes
kui juhuslik tsesuur,
nüüd tuulte tujust tulla
võib pentsik kalambuuri,
irdriimidena kannab
kaht lehte vahtraoks,
teepervel õitseb viimne
võilill kui paradoks.

Kuid samasugune roll võib olla ka teistel vahede, piiride, lõhestatusega jne seotud mõistetel. Nt järgneb Johannes Barbaruse luuletusest “Paberist inimene” (2) pärinevas värsireas sõnale ‘lõhestatuna’ autometakirjeldav paus: “Nii lõhestatuna, – tint paberil saand kisaks”, Henrik Visnapuu “Äikeses” eelneb pentameetri kohustuslikule tsesuurile sõna ‘vahed’: “küngaste haudunud vahed, tolmunud tee harud-rästikud”, vrd ka Arne Merilai “Ikka naisest mõeldes”, Manivald Kesamaa “Laht” ja “Kased”, August Pihlak “Niagara” jpt.

⁸ Vrd ka Lotman, Lotman ja Lotman 2009: 45–47.

Triin Soometsa luuletuses “my estonian” koosneb iga rida kahest daktülsõnast, läbiva tsesuuriga kaasneb lõikumise, viilimise, poolitamise, kiilumise jne motive, vrd nt esimest stroofi:

serviti lapiti
pikuti paiguti
laiguti lõiguti
kõiguti pakuti

Ain Kaalepi “Õnne piir” on kirjutatud tsesureeritud kaheksajalalises trohheuses; piiritemaatika on kooskõlas neljandale värsijalale järgneva tsesuuriga, vrd viimast distihhoni:

Sajand algas, sajand lõpeb sahinaga vahtrapuis,
mis sel kalmistul on seismas. Õnne piir on õnnetuis.

Poolvärssideks jagunemise seotust kahestumise, murdumise jne teemadega vrd ka Artur Alliksaare luuletuses “Deliirium delikaatsete deliktidega”.

8.2.2. Sillad (tseugmad)

Värsirea rütmi kujundavad samuti positsioonid, kus sõnapiirid on välditavad; sellist positsiooni nimetatakse sillaks ehk tseugmaks. Leidub ka värsiridu, kus sõnapiirid puuduvad täiesti ning mõnikord on need ka semantiliselt motiveeritud, vrd nt graafiliste sõnapiirideta – kokkuseotud – neliktrohheust Lydia Koidula luuletuses “Ei usu!”: “Siidisidemetesse // paned põued äkiste!”

Juta Kaidla luuletuses “Kuristikud ja sillad” kaasneb sõnapiiride paigutusega mitmeid autometakirjeldavaid efekte:

Nii sügavat kuristikku	xXxx/XxXx
ma pole näinud enne,	xXxXx/Xx
kui see on, mis hoiab lahus	xXxx/XxXx
nüüd minust sind, mu õnne.	xXx/XxXx
Kui eelmine sajand oleks,	xXxx/XxXx
eleegia appi tooksin,	xXxxXx/Xx
ja sinuni pika silla	xXxx/XxXx

ma nutulauludest looksin.	xXxXxx/Xx
Kuid halinad nüüd ei aita, sest meil on teised ajad.	xXxx/XxXx xXxXx/Xx
Nüüd mõistust ja meelekindlust ja rauda ja kive on vaja.	xXxx/XxXx xXxxXxx/Xx
Raudsild nüüd liidab küll kaldad, kuid lõhe püsib ikka.	xXx/XxxXx xXxXx/Xx
*	
Kaht teravat kauget kaljut keegi kokku ei lükka.	xXxx/XxXx XxXxx/Xx

Selles luuletuses on kohustuslik tsesuur paaritutes ridades vahetult enne teist rõhusilpi ning paarisridades vahetult enne kolmandat rõhusilpi. Viimase silbi ette sõnapiire ei lange, s.t tegu on sillaga. Kui üldjuhul järgneb amfibrahhoidis värsirea esisilbile sõnapiir, siis kolmeteistkümnendas värsis täidab esimesed kaks silpi liitsõna (*raudsild*) ning sõnapiir puudub. Niisiis on kuristike ja sildade teema manifesteerunud ka rütmilisel tasandil.

Ka Friedrich Kuhlbari “Tundmuse maast” pärinevas värsireas on heksameetri viimane värsijalg, kuhu sõnapiiri reeglina ei lange, täidetud sõnaga ‘sild’: “Edasi sammume teaduse teedel ja seadluste sillal”.

Viimase silbi eelne sild on üldse naislõpulistele värssidele omane ja on huvitav märkida, et sõna ‘sild’ esinebki sagedaimini just värsirea lõpuosas, vt ka nt Uku Masingu “Hääl virgund väikseks linnuks” ja “Valatta Heivati vari”, August Alle “Arkailine poeem”, Marie Underi “Jürikuu hõiskamine”, Friedebert Tuglase “Tuhat aastat tagasi”, Triin Soometsa “Ei selgita, ei solvu”, Artur Alliksaare “Salapärane rongkäik”, Mats Traadi “Laon sul vikerkaartest silla...”, Aare Pilve “Let’s get unconscious I” jpt.

Harald Rajametsa katsetuses “Eksperiment üle keelepiiri” on iga värs täidetud ühe liitsõnaga, nii et värsirea sisse graafilisi sõnapiire ei satu. Värsid on konstrueeritud tuntud saksakeelse salmi eeskujul; kui luuletus ise on samuti saksakeelne, siis luuletuse proosavormis eelloos demonstreeritakse sama võimalust ka eesti keeles:

Mittwochnachmittagskaffeekränzchen,
 Sonntagabendvergnügungstänzchen,
 Dudelsackpfeifenmachergeselle,
 Pferdeisenbahnhaltestelle.

See keskkoolipoisipõlve keelteharrastusajast meeles püsinud hiigelkunstliit-sõnamoodustistekogum lülitas mind säärasele võrukaelavemmalvärsikokkuklopsimisilööktöölainele, et tegin ka ise mõned read. Siin nad on.

Ein Hauptwörterzusammensetzungsspielversuchsstück:

Mitternachtsonnenbewunderermenge,
 Lichtbilderausstellungsgästedränge,
 Beinkleiderausverkaufsablaßpreisregelung,
 Anfängermannschaftenweltmeerdurchselegung.

Ühetuhandeüheksasajaüheksakümneneljanda
 aasta jaanikuu üheksateistkümmendal

8.2.3. Värsi piiridel

19. sajandil ja 20. sajandi alguses langeb eesti värsis pea alati värsirea lõppu süntagmapiiir (nt neljajalalises trohheuses ligi 99% juhtudest). Juba modernistide luules aga hakkab värsipiiridele lange-ma ka nõrgemaid sõnapiire ning *enjambement* ehk siire muutub tavalisemaks, nii nt on Underi neliktröhheustes siirdega värs-side osakaal juba 6%; esinema hakkab ka poolitamisi kahe värsirea vahel.⁹ Mõnikord on siire või sõna jagunemine kahe värsi vahel autometakirjeldav, vrd nt ridu Igor Kotjuhi luuletusest “Postmoder-nismile”:

Lisaks tsesuur ja anžamb-maan. Kõik öeldud.

Tsesuuri siin ei ole, seevastu *enjambement* on esitatud autometa-kirjeldaval kujul: ta lõikab sõna ‘anžambmaan’. Mihkel Kaevatsi luuletuses “Ma ei taha mõelda sest suvest” on läbiv siire (enamik värsiridu lõpeb sidesõnaga ‘&’): luuletuses on sildade ja piiride, piiride kadumise ja murdumise temaatikat:

⁹ Vastavat statistikat saab vaadata värsiteaduslikust veebikeskkonnast “Eesti värs” (http://www.ut.ee/verse/index.php?m=stat_calc&type=3).

Üks lääpas ja hädine sild ulatub üle kiire jõe &
tundub, et see jõe keskkoha kividel puhkav sild ei püsi enam kaua &
jõe kohisev vulin embab ta nukrat sünnipäraast üksildust &
hommik loob end kesksuvistes lumejälgedes saunani &

Luuletus on kolmeosaline ning iga osa koosneb katraänidest, kus värsid on omavahel ühendatud &-märgiga, kuid lõpeb graafiliselt eraldatud lühemate ridadega, kus seda märki pole. Sidususe katkemine resoneerub nende ridade semantikaga:

Ma ei taha mõelda sest suvest,
sel sügisel murdis mu süda.

Jaanus Tamme luuletuses “Oma häda on igal ajal” poolitub sõna ‘missa’ kahe stroofi vahel. Kolmandas stroofis on aga juttu katkenud ridadest:

Oma häda on igal ajal.
Kes see täpselt teab öelda, et mis.
Läbi avatud tubade kajab
üha sellesuvine mis-

sa. See ajatu lugu.
See vägistet oreli katke.
Ja te lausute: On aga lugu.
Ning hetkepealt unustate,

et häda on ajad läbi.
Ainult, kes teda täpselt teab.
Ja heledast mälust läbi
voolavad katkenud read.

Harald Rajametsa luuletus “Ei enam või lugeda lehti” räägib poolitusreeglitest, mis enam ei kehti, illustratsiooniks värsside vahel vigaselt poolitatud sõnad:

Ei enam või lugeda lehti:
neis poolitusreeglid ei kehti.
Üks teatab, et loll-
ust mõõta saab toll-
ipulgaga. Kus seda tehti?

Küllaltki levinud on värsside vahel poolitatud sõnade seondumine murdumise, lõikamise, raiumise, käristamise teemaga, vrd nt värssse Mats Traadi “Jällenägemises”, kus see teema on esitatud sõnade ‘käristab’ ja ‘katkestab’ sümboolse, kuid ühtlasi ka ikoonilise tähendusena:

Arm laiemaks maailma piire käris-
tab: uusi tähti süütab lakkamata.

kat-
kestab
kat-
kestab

Vt ka Aleksander Suumani “Tartus Toome varemete”, Juhan Viidingu “Jaanil suvemaja maal”, Aare Pilve “Võõra monoloog”, samuti sõna jagunemist poolvärsside vahel Jaan Kaplinskil:

vana peegli-
kirgatab

kild
näku põlluteelt [...]

Siire võib esineda ka antiautometakirjeldavas funktsioonis. Doris Kareva luuletuses “Hääl” seob siire kaht värssi, mis räägivad ületamatust kuristikust:

on kuristikke, millest üle lindki
ei lenda. Ja vaikus on nagu sein.
Ületamatu kuristiku, vaikuse seina ületab sõna.

Siirdega on seotud kaks vastandlikku autometakirjeldavat efekti. Neist esimesel juhul võib juttu olla nt murdumisest või killunemisest, millega kaasneb süntagma murdumine kahe värsirea vahel, teisel juhul toetab siire, vastupidi, liitmise, kokkusidumise, põimimise jne motive, s.t kaks värsirida on ühe süntagmaga justkui tihedamini kokku seotud. Jüri Talveti kogus “Silmad peksavad une seinu” on siirdeid ohtralt ning vahel on neil kooskõlas semantikaga autometakirjeldav efekt. Luuletuses “18” näemegi siirdeid ühenduses nii killunemise kui ka kokkupakkimise motiividega:

Puudutan vaid korraks klahvi ja plõks! Su
 lootused killunevad igavikku Tulen läbi
 ja samast luuletusest:
 naiseihu mis ei erinegi tihedalt pakitud
 tulbikimbust veetilgad sädelemas peal Kõik

Vrd ka Aare Pilve “Verbascum Thapsus” (1), milles siirded kaasnevad sulgemise, põimumise, vanikute ja väätide teemaga:

avan uneringi ja sisenen,
 olles sulgenud elupärja,
 lõpuni põiminud suvede
 loorberivaniku, põimates
 viljunud varje, valgus-
 väätide varin juustel,
 kuulen – „elamine võtab
 aega; hoia hinge – kulub ära“;
 läbi tubade kuulen –

“õhtusöök”

Samuti vrd Aare Pilve luuletust “Read ei lõpe ära” ning selle autometakirjeldavaid efekte (Lotman, Lotman ja Lotman 2009: 58–59).

8.3. Vahekokkuvõte

Rütmiga seotud semantilised efektid üleüldse ja autometakirjeldavad sealhulgas erinevad nendest, mis on seotud värsimõõdu ja graafikaga. Emblemaatiliselt tähendused kas puuduvad üldse või on märksa nõrgemad (vrd Andrei Belõi neljajalalist jambi), eesti materjalist ei õnnestunud meil leida ühtegi sellist näidet. S.t rütmilise semantika on meetrumi omaga võrreldes fragmentaarsem ja iseloomustab tavaliselt mitte teksti tervikuna, vaid selle sisemist dünaamikat või veel sagedamini üksikuid rütmilisi žeste. Tuleb eristada juhuseid, kui verbaalne sõnum kirjeldab mingit rütmilist võtet (nt tsesuurist kõnelev tsesureeritud värs või *enjambement*’i nimetamine siirdega värsis), ning juhuseid, kui värsi semantika kajastub värsistruktuuris, nt paisumise motiiviga kaasneb lisasilp, kokkutõmbumisega silbikadu, murdumisega siire jne. Värsirütmilise autometakirjelduses on levinuimad ikoonilised märgid, ette tuleb ka sümboliseid, seevastu indeksaalsed märgid on haruldased.

Kirjandus

A. Allikad

- Alle, August 1954. *Valitud tööd*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Alliksaar, Artur 2007. *Päikesepillaja*. Tartu: Ilmamaa.
- Barbarus, Johannes 1946. *Vastu voolu. Valik varemilmunud luulekogudest aastaist 1920–1940*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Eisen, Matthias Johann 1885. *Kõu ja Pikker*. Tartu: Schnakenburg.
- Hiir, Erni 1979. *Luuletused*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaalep, Ain 2008. *Muusad ja maastikud. Luuletusi aastaist 1945–2008*. Tallinn: Tänapäev.
- Kaevats, Mihkel 2009. *Eile hommikul ja täna*. [Luige]: Verb.
- Kaidla, Juta 1960. *Süda nõuab laule*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kareva, Doris 2008. *Deka: ilmunud ja ilmumata luulet 1975–2007*. [Luige]: Verb ([Tallinn]: Pakett).
- Kesamaa, Manivald 1958. *Kodud jäävad kodudeks*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Koidula, Lydia 1969. *Luuletused*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kotjuh, Igor 2007. *Teises keeles*. Tallinn: Tuum.
- Kulhbars, Friedrich 1923. *Villi Andi luuletused: teine osa ehk Isamaaraamat*. Tallinn: Rahvaülikool.
- Masing, Uku 2002. *Luule III*. Tartu: Ilmamaa.
- Merilaas, Kersti 1986. *Valitud teosed I*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Merilai, Arne 1998. *Merlini aare. Luulemärss 1994–1998*. Tartu: Ilmamaa.
- Parve, Ralf 1979. *Õnnevalu*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Pihlak, August 1962. *Niagara: neljas kogu luuletusi*. [Buffalo: USA].
- Pilv, Aare 1996. *Üle. Tekste 1993–1995*. Viljandi: Hetika.
- 1998. *Päike ehk päike. Vanaaegset luulet 1993–1997*. [Tallinn]: Erakkond.
- 2002. *Nägemist*. Tallinn: Tuum.
- Rajamets, Harald 1997. *Aeg astuda*. Tallinn: Varrak.
- Rannit, Aleksis 1994. *Nii näen sind ikka*. Tartu: Ilmamaa.
- Ridala, Villem 1927. *Tuules ja tormis*. Tartu: Noor-Eesti.
- Ristikivi, Karl 1972. *Inimese teekond*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Semper, Johannes 1946. *Valik luuletusi*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst.
- Soomets, Triin 2004. *Leping nr 2*. Tallinn: Tuum.
- 2009. *Varjatud ained*. Tallinn: Tuum.
- Suits, Gustav 1959. *Luuletused*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

- Suuman, Aleksander 2002. *Tondihobu tõugud vetikatega: 1957–2002*. [Tallinn]: Huma, 2002 ([Tartu]: Greif).
- Sõelsepp, Venda 1993. *Narilaulud*. Pärnu: Anamnesia.
- Sütiste, Juhan 1955. *Teosed I. Luuletused*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Sööd, Karl Eduard 1942. *Kogutud luuletused*. Tartu: Noor-Eesti.
- Talvet, Jüri 2008. *Silmad peksavad une seinu*. Tartu: Ilmamaa.
- Tamm, Jaanus 1987. Oma häda on igal ajal... *Vikerkaar* 5: 19.
- Traat, Mats 2004. *Turg ilma Sokrateseta*. Tartu: Ilmamaa.
- 2006. *Traat armastusest*. Tallinn: Varrak.
- Tuglas, Friedebert 1986. *Tuhat aastat*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Under, Marie 2007. *Luule*. Tallinn: SE&JS.
- Viiding, Juhan 2008. *Kogutud luuletused*. Tallinn: Tuum.
- Visnapuu, Henrik 1964. *Kogutud luuletused*. Stockholm: Tryckeri AB Esto.

B. Viidatud kirjandus

- Belõi 1910 = Белый, Андрей. *Символизм*. Москва: Мусагет.
- Brijussov 1910 = Брюсов, Валерий. Об одном вопросе ритма. *Аполлон* 1/1: 52–60.
- Gasparov 1974 = Гаспаров, Михаил Леонович. *Современный русский стих. Метрика и ритмика*. Москва: Наука.
- Gasparov 1997 = Гаспаров, Михаил. Материалы к ритмике русского четырехстопного ямба XVIII века. М. Л. Гаспаров. *Избранные труды. Том III. О стихе*. Москва: Языки русской культуры, 158–180.
- Gindin 1967 = Гиндин, Сергей. Ритмика и композиция поэмы В. А. Луговского «Как человек плыл с Одиссеем». *Материалы 22-й научной студенческой конференции. Поэтика. История литературы. Лингвистика*. Tartu: Tartuskijski gosudarstvennijski universitet, 124–127.
- Lotman, Maria-Kristiina; Lotman, Mihhail 2007. Eesti silbilis-rõhulise neljajalalise trohheuse rõhuline struktuur. *Keel ja Kirjandus* 2: 116–142.
- Lotman, Maria-Kristiina; Lotman, Mihhail; Lotman, Rebekka 2009. Autometakirjeldus eesti luules II. *Acta Semiotica Estica* 6: 42–67.
- Põldmäe, Jaak 1978. *Eesti värsiõpetus*. Tallinn: Eesti Raamat.

- Taranovski 1953 = Тарановски, Кирил. *Руски дводелни ритмови*.
Београд: Српска Академија наука.
- Taranovski 2000 = Тарановский, Кирилл. Четырехстопный ямб
Андрея Белого. Тарановский К. Ф. О поэзии и поэтике. Москва:
Языки русской культуры, 300–318.
- Tarlinskaja, Marina 1987. *Shakespeare's verse. Iambic Pentameter and
the Poet's Idiosyncrasies*. New York, etc: Peter Lang.
- Томашевски 1929 = Томашевский, Борис. О стихе: Статьи. Ленин-
град: Прибой.
- Žirmunski 1925 = Жирмунский, Виктор. Введение в метрику.
Теория стиха. Ленинград: Academia.

MÄRKAMISI

Semiootika-elamus

Rein Veidemann

Proloog

Pealkirja sellele mälestuslikule essele olen laenanud 20. sajandi austria kirjanikult ja maalikunstnikult Albert Paris Gütersloh'lt (kodanikunimega Albert Conrad Kiehtreiber, 1887–1973). 1972. aastal ilmus Loomingu Raamatukogus Ain Kaalepi meisterlikus tõlkes vihikutäis Gütersloh' novelle, nende seas “Austria-elamus”. Olin seda lugedes Tartu (Riikliku) Ülikooli eesti filoloogia kolmandal kursusel, 26-aastane noor mees, avatud igale vaimsele kogemusele, mida jäiga ja järelevalvajaliku nõukogude režiimi jäetud pragudest õnnestus endasse ahmida. 1957. aastal ilmuma hakanud Loomingu Raamatukogu oli toonasele eesti lugejaskonnale vaieldamatult õhuaken silmapiiritagusesse kirjandusliku ruumi (ilmumishetkel ajakirja “raudnaelaks” kujunenud toimetaja Lembe Hiedeli sõnul “nagu õhuakna paotamine (aken Euroopasse!) esimeste kevadilmadega, millest loodeti ehk rohkematki, kui saabunud ilmad lubasid” (Hiedel 2006: 160)). Kui vaatan hoolega kogutud ja oma raamaturiiuleid täitvaid Loomingu Raamatukogu aastakäike, “nokkides” sealt välja üht või teist vihikut, siis tunnen end otsekui lugemis-elamuste kollektsoonäärina. “Austria-elamus” oli üks nende hulgas. Ent 1972. aastaks olin ka juba oma “semiootilise süütuse” kaotanud, mistõttu kirjandusteoste lugemisse ja nende üle mõtlemisse hakkas signema kirjandussemiootiline (tookord veel “strukturealistlik”) vaatepunkt. Ja samast “Austria-elamusest” avastasin ma “kirjandusliku tõestuse” märgi definitsiooni kuuluva denotaadi ja selle tõelisusevaste (objekti) omavahelise suhte kohta.

Novell jutustab sellest, kuidas ühel 1866. aasta suveõhtul tulevad läbi Erbswaldi metsa ühte Austria külakesse preisi sõdurid. Jutustaja ja tema isa istuvad maja ees pingil ja imestavad, kuidas see neil õnnestus. Ühtäkki märkavad nad, et üks sõdureist on laotanud oma ratsu kaelale kaardi ja teine näitab seda uurides otse nende poole. Seejärel ratsutavad sõdurid taluõuele ja küsivad, kas seal on kunagi kasvanud suur puu. Isa imestab, et see nende kaardi peal on, sest alles äsja on ta vana pärna küttepuudeks maha saaginud. Ta pole tahtnud minna varastama puid vürsti metsast. Nõnda on ta siis ohvriks toonud taluõue puu. Preislased

on selle üle nõrдинud, sest “maha võtta puu, mis seisab kindralstaabi kaardil”, mille all on istunud jutustaja esivanemad – see ei tähenda nende meelest midagi muud kui oma maa reetmist. Nemed, preislased oleksid enim vürsti tagant varastanud kui loobunud “tee-tähisest” (semiootikud ütlesid “tähistajast”). Novell lõpebki isa kahetsusega: oleks ta teadnud, et tema pärm on kaardi peal, poleks ta eluilmas puud maha võtnud.

Ma ei lasku siinkohal pikemasse analüüsi. Semiootikat õppinu loeb sellest loost välja suurepärase näitliku materjali (ja ühtlasi moraali): nagu objektide jäljendid kaardil võimaldavad taastada tegelikkust (vastupidine protsess märgi tekkimisele), nii tähendab tegelikkuse objektide hävitamine ühtlasi (võimalike) semiooside ahenemist.

Esimene vaatus: Buratino avastab ukse

Minu semiootika-elamus läheb aga tagasi aastasse 1969, täpsemalt septembrisse, mil meid, filoloogiat, psühholoogiat ja ajaloo toonaseid esmakursuslasi viidi mitmeks päevaks ülikooli spordibaasi Käärikule. Kogunemise taga seisis ülikooli komsomolikomitee (mäletan seal aktiivselt tegutsenud Sirje Endret, Jaak Allikut, Peeter Vihalemma jt), mis hilisematele insinueerivatele tõlgendustele vaatamata kujutas toona endast vaimuärksate ja liberaalselt meelestatud noorte eliiti. Nad korraldasid meile tõelise ajupesu selles mõttes, et panid käärima nõukogude keskkoolis ühemõõtmeliseks triigitud ajusagarad, äratasid julguse ise mõelda, fantaseerida, väljendada oma elujanust “mina” nii, nagu me seda ise ette kujutasime. Ma ei ütles, et see oli midagi süsteemivastast, ammugi mitte dissidentlikku. See oli orienteeritud näivuseks kivistunud dogmade kratsimisele, arusaamisele, et maailma muutmine algab iseenda muutmisest. Nojah, ja seal ma vist esimest korda kuulsingi ilmutuslikult kõlavat väljendit “sekundaarsed modelleerivad süsteemid”. Keegi kõnelejaist, kes ilmselt oli ise osa võtnud Juri Lotmani korraldatud Kääriku suvekoolidest, rääkis, kuidas just selles kohas, otsekui peripateetikud (seegi sõna tundus toona ahvatlevalt müstiline) Lykeioni jalutussaal, mõtlesid nad välja kirjanduse strukturalistliku uurimismeetodi. Sellest teadaaamine mõjus ühele “rebasele” niisamuti, nagu mõjus puunukk Buratinole Aleksei Tolstoi samanimelisest muinasjutust keldriust varjav palakas, millele maalitud kolle ja selle kohale pada. Mäletatavasti arvas näljane Buratino maalil

nähtava olevat tegelikkuse ning torkas oma nina patta. Ja ühtlasi palakast läbi. Nõnda avastasid Buratino ja papa Carlo keldriukse taga avaneva imede maailma.

Teine vaatus: kohtumine Saussure'iga

Minu teine kokkupuude semiootikaga jääb samuti 1969. aasta sügisse, mil sissejuhatust keeleteadusse luges oma kuulsuse tipul olev soome-ugri keeleteadlasest polüglott Paul Ariste. Kursuse aluseks oli Milka Iviči “Keeleteaduse põhisuunad”. Kui Ariste jõudis oma jutuga Ferdinand de Saussure'i õpetuse juurde, mida tahvile jäid tähistama sõnad *langue* ja *parole*, käsutas ta enne nende mõistete selgitamist kuulajaskonda õigesti hääldama semiootika isa nime. Nõnda me siis ulgusimegi kooris “fördinaa-aand dö sossüü-üür”. Tõsi, semiootika ise jutuks ei tulnud ja nagu teame, on kogu Saussure'i “Üldkeeleteaduse kursus” kokku pandud tema aastail 1906–1911 peetud loengute konseptide põhjal. See loengud polnud mõeldud raamatuks ja siiani käivad vaidlused selle üle, mis võis kuuluda Saussure'i väidetusse, mis aga võib olla tema kuulajate poolt juurde kirjutatud (teisisõnu: tõlgendatud). Saussure'i lähtekohaks oli arusaamine, et vajatakse erilist ühiskonnateadust, mida ta nimetas semioloogiaks (*sémiologie générale*), mille objektiks on ühiskonnas kasutatavate märgisüsteemide üldine teooria. Lingvistika oli tema meelest aga “erilist liiki märkide” teadus (*sémiologie linguistique*).

Elamuslikult võtsingi semiootikat esialgu vastu keeleteaduslikus kontekstis. Kui 1969. aasta novembri algul kohtusin kodulinnas Pärnus oma kunagiste klassikaaslastega, kes sel ajal samuti ülikoolis õppisid, kes arstiteadust, kes võõrkeeli, kes majandust, ei jätanud ma edevusest mainimata, et üheks mu huviks ülikoolis võib kujuneda semioloogia. “Mis see on?” küsis üks arstiteaduskonnas õppiv klassiõde. Tema teab küll semiootikat kui õpetust haiguste sümptomitest, aga semioloogia – ons see midagi sarnast filoloogias, keelesümptomite õpetus? Häbenedes pidin vastuse võlgu jääma, sest siis ma ei teadnud veel, et semiootika enda juur seostub tõepoolest arstiteadusega. Ammugi ei osanud ma kujutleda, et see pakub samavõrra või isegi veel enam võimalusi kirjanduse ja kogu kultuuri uurimiseks. Selle mõistmiseni jõudsin paar aastat hiljem.

Kolmas vaatus: kohtumine Lotmaniga

Sellel semiootika-elamuse vaatusel on omakorda väike, kuid oluline eellugu. Ennast ülikoolis n-õ sisse seadnud, panin end kirja üliõpilaste teadusliku ühingu – jah, oli niisugune akadeemiline organiseerumismvorm, mida nüüd asendavad seltsid ja korporatsioonid – kirjandussekt-siooni. Õppejõuna juhatas seda minust üksnes neli aastat vanem, aga värsiteoreetikuna silma paistnud Jaak Põldmäe (1942–1979). Põldmäe vanemad Rudolf Põldmäe ja Aino Undla-Põldmäe olid olnud Gustav Suitsu õpilased. Nõukogude võim oli Põldmäede pere küüditanud Venemaale, Jaak Põldmäe sai põhihariduse venekeelses koolis.

Põldmäed on eeskujude ja õpetajatena mõjutanud vahest veelgi enam Sirje ja Peeter Oleski eluilma ja nende kirjanduskäsitlust. Jaak ja Rudolf Põldmäe olid need, kes mind 1977. aastal soovitasid kogu oma autoriteediga kirjandusmuuseumi teadussekretäriks, kui mu jalgealune ülikoolilehe toimetajana (1974–1977) oli poliitiliselt kõrbema läinud.

Traagiliselt vara lahkunud Jaak Põldmäe teaduslik orientatsioon oli struktuuri ja süsteemsuse suunaline. Ta suhtles vahetult mitme toonase vene kirjandusteoreetiku, ka Juri Lotmaniga. 1971. aastal (29-aastaselt!) kaitses Jaak Põldmäe kandidaadiväitekirja 20. sajandi eesti värsisüs-teemidest. See oli nii mahukas ja algupärane, et kaitsmisnõukogu taotles Põldmäele kohe doktorikraadi. Mitu aastat ei tulnud Moskvast kõrgemalt atestatsioonikomisjonilt ei ühte ega teist kinnitust. Neli aastat hiljem teatati: Põldmäe töö tunnistati siiski vaid kandidaadikraadi vääriliseks. Doktoritööks kavandas Põldmäe kirjutada eesti luule ajaloo värsi organiseerimise põhimõtete kaudu. Kohutav töökoormus (intensiivse teadustegevuse kõrval luges Jaak Põldmäe sissejuhatust kirjandusteodusse, kirjandusteooria aluseid, juhatas eriseminare) ja ebakindlus murdsid tema elutahte. Kuigi peale on kasvanud uus värsiteadlaste põlvkond (sealjuures just Lotmanite dünastiast Juri Lotmani poeg Mihhail Lotman ning Mihhail Lotmani tütrede Maria-Kristiina ja Rebekka Lotman), ootab eesti värsikultuuri ajalugu ikka veel kirjutamist. Jaak Põldmäe lahkumine oli selles mõttes korvamatu kaotus.

Ent 1970. aastate algul oli Põldmäe oma parimas vormis. Kirjandus-sektsioonis arutatud teemad olid ambitsioonikad ja samas eeldasid sügavutiminekut. Mäletan noort Linnar Priimäge esinemas seal ette-kandega ühest retoorilisest figuurist, mis kandis kreekakeelset nime – mida ma, häbi küll, ei suuda tänaseni mälus taastada – ning mille ümber arenes üsnagi kirglik mõttevahetus.

1971. aastal osales ühel seksiooni koosolekul aga mu tulevane kolleeg ja hea tuttav, nüüdseks samuti juba manalasse kolinud Pärt Lias (1940–2006). Teda on peetud üheks erudeeritumaks kirjandusteoreetikuks, kelle põhihuvi oli romaani teooria ja kitsamalt võttes eesti romaani ajalugu. Lias oli selleks ajaks juba avaldanud mitu artiklit struktuuralsemiootilisest meetodist kirjanduse uurimisel. Tema ja Peet Lepik olid esimesed, kes Lotmani ideid eestikeelses mõtteruumis juurutasid. Hiljem lisandus neile Peeter Torop, kes eestikeelses kultuuri-semiootikas (kõrvuti vene ja inglise keelega) ongi jäänud Lotmani töö mõtestajaks ja edasiarendajaks. Lotmani eestikeelsete raamatute järelsonades ja akadeemilistes väljaannetes ilmunud artiklites on teinud seda ka Mihhail Lotman. Liasest sai Juri Lotmani artiklite tõlkija eesti keelde. Liase kui kirjandusteadlase luigelauluks jäigi Lotmani 1970. aastal ilmunud “Kunstilise teksti struktuuri” tõlkimine eesti keelde (2006). See oli võidujooks surmaga. Mõned kuud pärast eestinduse ilmumist Lias suri.

Tollele jutuks võetud koosolekule oli Lias kaasa võtnud 1967. aastal Tartu Ülikooli Toimetiste sarjas ilmunud venekeelse “Tõid märgisüsteemide alalt”. See oli kolmas semiootikakogumik sarjast, mille iga köite ilmumine tähendas sündmust, sest sellele eelnes peitusmäng tsensuuriga ning järgnes pika varjuna õiendamine ülikooli kõrgemate ametnike ämblikuvõrgus, et kes mida ja milleks on kirjutanud. Käärrikogukonna jaoks olid kogumikud nende “nähtamatu kolledži” nähtavad ja viljastavad ilmingud. Mäletan ühte intervjuud, mille olin teinud ülikooli ajalehte ülikooli raamatukogu toonase direktori Laine Peebuga. Raamatukogule uuema teaduskirjanduse ostmiseks välismaalt läks vaja valuutat, mida eraldati aga vähe ja seegi oli seotud range bürokraatiaga. Ent Peep oli leidnud lahenduse: kuna just Lotmani-kogumikud olid väga nõutav lektüür lääne raamatukogudes, siis sai neid vahetada teiste väljaannete vastu. Nõnda osutus Tartu semiootika ise kõvaks (natuuraalseks) valuutaks.

Peeter Torop on meenutanud, et “1970. aastaks oli semiootika juba põlu alla sattunud ning kõige süütum kriitika semiootiliste tööde aadressil oli nende arusaamatus lugejale” (Torop 2006: 526). Pean tunnustama, et teadmata tookord kõiki asjaolusid, mis seesuguse õhustiku kujundasid – õige pea selgus minulegi, et tegemist on võimude poolt sallimatu akadeemilise teisitimõtle misega – nõudis semiootikaga kaasaminek valmisolekut seniste mõttemustrite muutmiseks ja tõsisest pühendumist. Semiootika oli uus valgustus neile, kes oma näo selle

poole pöörasid. Küsisingi Liaselt, et kas võiksin laenata temalt seda kogumikku ja mõnevõrra kauem ka enda käes hoida. Lias, lahke inimene, muidugi nõustus. Sellest “hoidmisest” on saanud nüüd nelikümmend aastat.

“Semiootika” kolmandas kogumikus on mitu võtmeteksti, mis tänagi kõlavad teedrajavalt, nagu näiteks Juri Lotmani “Kultuuritüpoloogia probleemi juurde”, Igor Černovi “Keeldude semiootikast”, Juri Lekomtsevi “Kujutava kunsti semiootilisest aspektist” jt. Lotmani kultuuritüpoloogia-alane uurimine kulmineerus 1970. aastal ülikooli rotaprinti tagasihoidlikus väljaandes ilmunud “Artiklitega kultuuritüpoloogiast”, mis nüüd, nelikümmend aastat hiljem on tõlgitud ka eesti keelde (“Kultuuritüpoloogiast”, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010). Peeter Torop on nimetanud seda kogumikku pinnase loomiseks “kultuurisemiootika distsiplinaarse identiteedi tekkimiseks” (Torop 2010: 9).

Kogumiku saatesõna oli toimetuse nimel kirjutanud Juri Lotman. Tõtt-öelda mõjus selle lugemine mulle kui ajaloost võrdlemisi lineaarse ettekujutusega noorele inimesele šokeerivalt. Esmakohtumine Lotmaniga oli niisiis ilmutuslik. Saatesõnas väidetakse, et struktuurne lähenemine ei muuda historismi põhimõtet (hiljem, juba harjununa semiootika metakeelega, tõlgendasin seda mõõndust kui varjatud poleemikat strukturalismi rünnanud dogmaatilise lähenemisega). Järgnevalt aga kinnitatakse, et oleks ekslik arvata, nagu peaks 20. sajandi teise poole historismikäsitlus kattuma sellega, mis töötati välja 19. sajandil ja kehtis 20. sajandi esimesel poolel. See Hegelist lähtuv ajalookäsitlus absolutiseeris epohhidevahelise erinevuse. Historismi nüüdisaegne kontseptsioon võtab Lotmani kuulutusel arvesse aga ühtlasi võimalikud tegelikkused. Eeskujuks on siin maavälise tsivilisatsioonide võimalikkus, millest 1960ndatel kosmose vallutamise ja uurimisega üha enam kõnelema hakati. “Võimalik” polnud niisiis enam fantastika, vaid teadusliku mudeli arvestatav koostisosa. Mõned tüpoloogilised tunnused iseloomustavad mistahes inimkultuuri ilminguid, teised aga pole neis üldse võimalikud.

Esimesi nimetab Lotman võimalikeks, teisi mitteväimalikeks universaalideks. Kultuuriajaloo avaldub see keelavate ja lubavate reeglite kombinatoorikas.

Teine moment, mida Lotmani sõnul tuli kaasaja historismis silmas pidada, oli ajalooliste universaalide suhestamine inimühiskonna univertsaalidega (Lotman 1967: 6).

Minust oleks ülbe väita, et sain kohe pihta, mida Lotman sellega öelda tahab. Vaimustusin aga täiesti nähtaval olevast ideest, et ajaloos ei vastandu üks ajastu teisele, vaid kasvab sellest välja, säilitades midagi niisugust, mis ulatub üle aegade. Hiljem arendab seda mõtet edasi Lotmani kolleeg ja sõber Boriss Uspenski oma ajaloosemiootika rekursiivsuse-kontseptis. Lotmani enda käsitluses tiheneb kultuuriuniversaalide problemaatika aga küsimuseks, millega ta alustab oma vaimseks testamendiks jäänud teost “Kultuur ja plahvatus”: “Kuidas saab süsteem areneda, säilitades samas oma identiteedi?” (Lotman 2001: 9). Arvan, et suurem jagu Lotmani kultuurisemiootikast ongi pühendatud selle eksistentsiaalse küsimuse avamisele ja vastamisele. Mis aga puutub 1970ndate algul mind nii väga lummanud Lotmani universaalidesse, siis on selle käsitlemisele pühendatud lausa terve doktoritöö (Lepik 2007).

1970ndate algul luges meile vana-vene kirjandust Lotmani kolleeg, slavist ja 1920. aastatel eesti linnaluule üks rajajatest Valmar Adams (1899–1993). Erudeeritud aga edeva Adamsi loengud olid tõelised lavastused, alates tema sisenemisest auditooriumi ning oskusest loengu põhiteemalt märkamatult üle minna tema enda isiksuse ja luule juurde. Adamsi stiil sobitus minu paatosliku hingemaastikuga. Meie kursuselased tegid parasjagu luuleteatrit ning nõnda lugesime teiste 1920ndate sensuaalsete luuletajate (Under, Visnapuu) loomingu kõrval ka luuletusi Adamsi selleks ajaks unustuse hõlma vajunud luulekogust “Suudlus lumme” (1924). See liigutas Adamsit. Tutvusin temaga lähemalt. Hakkasin tema pool kodus käima, “sitaanadel”, nagu ta ütles (lühend sõnapaarist “situatsiooni analüüs”); kirjutasin kursusetöö “Suudlus lumme” retseptisioonist, olin kutsutud vene kirjanduse kateedri üritustele, millest mõistagi võttis osa ka Adams. Seal suhtlesin põgusalt kõigi kateedriinimestega. Muide, 20. sajandi vene kirjandust luges meile Lotmani abikaasa, Zara Mints. Sellesse perioodi jäävad ka “hüpped” Juri Lotmani loengutele. “Hüpped” sellepärast, et toonane kursusepõhine õpe ülikoolis ei näinud ette vabakuulamist ainetes, mis üliõpilast võisid huvitada. Nõnda olid need, kes siiski seda üritasid, omaenda õppekava raames “kõrvalehüppajad”, teiste erialade üliõpilaste silmis aga “partisanid”. Privileeg ise endale aineid kuulamiseks valida langes osaks ainult individuaalset õppeplaani omavatele üliõpilastele. Need olid väga andekad üliõpilased, kellele neid protežeerivad kateedrid võitlesid välja vastava õiguse. Mina nende hulka ei kuulunud. Seetõttu jäid mu kokkupuuted Lotmani loetavate kursuste ja juhatatavate seminaridega juhuslikuks.

Suurejooneliseks kujunes vene kirjanduse kateedri dotsendi Valmar Adamsi 75. sünnipäeva tähistamine ülikooli kohviku nn sakstekambris 1974. aastal. Olin siis juba ülikooli lõpetamas ja kirjutasin parajasti diplomitööd Adamsi luule retseptisioonist. Sõnaga, minust oli saanud Adamsi jänger. Aga seal peol tutvusin isiklikult ka Jurmihhiga, nagu teda tema kolleegid hellitavalt kutsusid. Tema ja Zara Mints osutusid erakordselt soojadeks inimesteks. Neist kiirgus kõikjale imbuvat vaimust. Õhkkond oli tulvil teravmeelsust ja mängulisust. Adams krooniti *poeta laureatus*'eks. Seejärel mängis seltskond šaraadi, pantomiimimängu, mille käigus püüti ära arvata sõnu ja olukordi. Mälestustes Lotmanist olen lugenud, et sellele mängule anduti Lotmani seltskonnas sageli. Tookord tõlgendus see kõik mulle kui semiootika-elamus. Sest tõepoolest, šaraadis sisaldub ju ühe märgisüsteemi ülekandmine teise ja ülekande kaudu esimese äraarvamine. Võrratu analogia!

Neljas vaatus: semiootika liistu proovimine

Teadlikumalt hakkasin kirjanduse struktuuriuurimisega (see oli meil kõigil alles n-õ strukturalismi periood) tegelema kohe pärast ülikooli lõpetamist 1974. Aspirantuuri – mis tänapäeval vastab doktorantuurile – astumiseks 1976 lugesin semiootikakogumike kõrval läbi Lotmani “Loengud struktuuralsest poetikast”, mis oli ilmunud küll juba kümme aastat varem (1964) ja “Kunstilise teksti struktuuri” (1970) – vene keeles mõistagi. Vene keel oli üldse tol ajal minu jaoks väravaks teoreetilisse kirjandusse. Kuigi õppisin eesti filoloogiat, oli mul kaasüliõpilaste ees see eelis, et olin käinud nõukogude armees. Kolm aastat venekeelses keskkonnas – tõsi küll, kaugel humanitaarsest (*resp.* kultuursest) keelekasutusest, mida kompenseerisin Lenini toas (“leninskaja komnata”, nii kutsuti sõjaväes puhketuba, kus sai riulilt lugeda ka muud peale militaarse perioodika) – võimaldasid mul kohaneda selle keelega. Tänapäevaste (interneti)põlvkondade silmis võib tunduda absurdse, et välismaalt tellitud inglise-, saksa-, hispaania- või prantsuskeelset erialakirjandust tuli oodata kuude kaupa, ja võis sellestki ilma jääda. Minu sõber Jüri Talvet näiteks, kes uuris hispaania barokk-kirjandust, sai alatasa postkontorist teateid, et tema tellitud raamatupakk või ajakirjad on küll kohal, aga ta endale neid ei saa, sest “pädevad organid” kvalifitseerisid need kuuluvaks raamatukogu erifondi. See

tähendab, et ta sai talle kuuluvaid raamatuid küll lugeda, kuid üksnes raamatukogu loal.

Tol ajal ilmus aga Nõukogude Liidus sari “Referativnõi žurnal” (“Referatiivne ajakiri”), väljaandjaks vist Moskva Lenini-nimeline Keskraamatukogu – suurim kogu Nõukogude impeeriumis. Selles ilmus valikuliselt ülevaateid ja annotatsioone värskematest läänes ilmunud teoreetilistest käsitlustest. Kui neist oskasid välja filtreerida – aga selle oskuse omandasin kohe – käsitlusi saatva nõukogude doktrinäärase kriitika, siis oli võimalus vähemalt fragmentaarselt ja kaude olla kursis uema teoreetilise kirjandusega. Mina kasutasin kõike loetut inspiratsiooni-ooniallikana, mistõttu minu teoreetiline kirjandusharidus ongi eklektiline. Neist aegadest kolm teost – otsustades põhjalike ääremärkuste järgi – paistavad olevat kuulunud mu ülikoolijärgse põhihariduse hulka: Saussure’i “Tõid keeleteaduse alt”, Erich Auerbachi “Mimesis” ja “Vana-Kreeka kirjanduskriitika” – kõik vene keeles. Lisaks imekombel tollist ja tsensuurist läbi tulnud, Kanadast mu toonaste naisepoolsete sugulaste saadetud saksakeelne tõlge 20. sajandi teise poole ühe kuulsaima kirjandusteoreetiku Northrop Frye “Analyse der Literaturkritik” (algupärand ilmus 1957 “Anatomy of Criticism” nime all). Mõlemaid viimati mainitud raamatuid olen “puurinud” ilmselt seetõttu, et olin valinud oma edaspidiseks uurimisvallaks kirjanduskriitika teooria ja eesti kirjanduskriitika ajaloo.

Minu diplomitöö juhendajaks oli olnud professor Harald Peep, kellel tänu oma toonasele abikaasale, ülikooli raamatukogu direktorile Laine Peebule, oli juurdepääs nn grifialusele (“ainult ametkondlikuks kasutamiseks”) kirjandusele. Peep luges eesti filoloogia üliõpilastele enne Jaak Põldmäed sissejuhatust kirjandusteooriasse. Nende loengute artiklivormistusi võib leida tema kogumikust “Tähtraamat” (1976). Kui mingil hetkel sain ise lugeda 1970. aastal ilmunud Manon Maren-Grisebachi “Methoden der Literaturwissenschaft”, siis avastasin, kust minu lugupeetud juhendaja oli omakorda ammutanud inspiratsiooni ja mõttekäike. Peep oli inimesena joviaalne, aga kirjandusuurijana resolootse ütlemisega. Oma diplomitöö mustandi äärelt võisin leida tema hoogsas käekirjas nõudlikke küsimusi *à la* “Kust võtate õiguse nii väita?” jne.

Kuna mu diplomitöö oli olnud Adamsi luule retseptioonist – Peep tundis seda lähedalt ka ise, sest oli teinud doktoritöö 1920-ndate aastate eesti luulest –, siis soovitas ta mul jätkata eesti kriitika uurimisega. Noil (nõukogude) aegadel olid teaduslikud uurimisteedad “dissertaablid” või “mittedissertaablid”. Ehk teisisõnu, kaitstavad teaduskraadi saami-

seks või mittekaitstavad (ebasoovitavad). Kahe maailmasõja vaheline eesti kriitika ajalugu oli seotud väga paljude materjalidega, mis 1970ndatel olid veel kirjandusmuuseumi erifondis, seetõttu soovitas Peep vahetada mul ajajärku ja võtta uurimisteemaks sõjajärgne Nõukogude Eesti kirjanduskriitika. Et ta aga iseend sellesse segada ei tahtnud, siis piltlikult andis ta mu aspirandina üle Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi vanemteadurile Maie Kaldale. Kaldast saigi järgnevatiks aastateks mu “akadeemiline ema”. Kalda oli avatud uutele uurimismeetoditele, kuid “vana kooli” kirjandusuurijana (Kalda õpetajaks omakorda oli Gustav Suitsu õpilane Arne Vinkel – nii et Eesti Vabariigi aegne järjepidevus!) nõudis ta, et lähtutaks ikkagi empiirist, s.t uurimisobjektist endast ega kammisetaks seda mingite teoreetilisspekulatiivsete *ad hoc* raamistikega.

Mind kiskus siiski otsima mahukast kriitiliste tekstide kogumist neid struktuurilisi (tüpoloogilisi) sarnasusi, mis võimaldasid jälgida kriitiliste tekstide ülesehitust ning muutusi selles. 1976. aastal puutus mulle kätte Igor Černovi koostatud venekeelne “Teoreetilise kirjandusteaduse krestomaatia I” (sisaldas vene formaalse kirjandusmeetodi koolkonna programmilisi ja võtmetekste). Ja sealt – bingo! – leidsin enda edaspidiseks teoreetiliseks häälestamiseks Roman Jakobsoni artikli “Dominant”. Jakobson defineerib dominantu kui kunstilise teksti fokuseerivat komponenti, mis määratleb, transformeerib ülejäänud komponente ja “kindlustab struktuuri integreerituse” (Jakobson 1976: 56–57). Mina haarasin sellest kinni ja – eeldades, et kirjanduskriitilised tekstidki on võetavad artefaktidena, kuigi tegemist on metatekstidega – laiendasin seda kirjanduskriitikale. Lisatoetust pakkus Jakobsoni väide, et dominantu võime otsida lisaks autorite endi teostest või mingist poeetilisest koolkonnast ka kunstiepohhist, mida käsitletakse tervikuna. Niisiis, *nolens volens* laiendasin “struktuuri” ja “poeetika” mõisted metatekstuaalsusele. Võib-olla tõesti sellises kohaldamises oli omajagu noore uurija kuraasi, tahtmist midagi juurde leiutada. Igatahes väitekirja kaitsmisel 1984. aastal, mil mu diplomitöö juhendajast Harald Peebust oli saanud mu ametlik oponent, keskendus väitlus just nimelt “poeetika” mõiste kaheldavale laiendamisele kriitika uurimises. Kui ma palju aastaid hiljem oma kriitikateoreetilised artiklid üheks raamatuks koondasin (R. Veidemann “Kriitikakunst”, Avita, 2000), siis märkasin, **kui** oluline oli siiski see teoreetiline leid, nii et ma sõjajärgset eesti kirjanduskriitikatki võtsin läbi valgustada **poeetikalise**lt. Kummalisel kombel tõstsin ma sellega eesti kirjanduskriitika kõrgemale positsioo-

nile, kui ta seda ehk vääri(nu)ks, võrdväärseks partneriks kirjandusele endale. Tagantjärele tarkusega võin öelda, et 1960ndate kriitika seda tõepoolest ka oli – kirjanduse partner. Tänapäevase eesti kirjanduskriitikale on aga minu struktuuraalsemiootikast inspireeritud analüüsivõrgustikku üpris küsitav rakendada. Sest kriitika kui suveräänse vaimuvalla identiteet on peaaegu täielikult lahustunud ja kriitika kui looming lakanud olemast. On jäänud vaid üksikud nimed, aga väga raske on fikseerida kirjanduskriitikat kui institutsiooni.

Viies vaatus: elamusest tõlkimise ja tõlgenduseni

1970. aastate lõpuks olin küpsenud semiootikahuvilisena ning struktuuralismi eesti kirjandusuurimisse “eksportijana” sedavõrd, et tundsin vajadust tõlkida Lotmanit eesti keelde. Oma tagasihoidlikku tõlkijavõimekust, mida samas korvas entusiasm, ei katsetanud ma kõigepealt küll mitte Lotmani tekstide peal, vaid hoopis Tartu teise suure juudi, esteetiku Leonid Stolovitši “Ilu filosoofiat” eesti keelde vahendades. Stolovitši ühte peateost, ““Kauni” kategooria ja ühiskondlik ideaal” (“Kategorija prekrasnogo i obštšestvennoi ideal”, 1969) olin küll juba varem lugenud, nagu ka mitmeid Stolovitši teisi esteetika-alaseid artikleid. Stolovitšile soovitas mind tõlkijana Marju Lauristin, kes kuulus koos paljude teiste 1960ndate põlvkonna esindajatega sotsiaalkriitiliselt mõtleivate vaimuinimeste kilda. “Ilu filosoofia” ilmus eesti keeles 1980. Umbes samal ajal hakkasin sagedamini külastama ka Lotmani kodu Burdenko (praegu Veski) tänaval. Sellega seostub varasemast üks anekdootlik lugu. Nimelt, nagu teada, oli Lotman 1970. aastatel ajal pidevalt KGB jälgimise all. Aga ülikoolile kanti ette ka nendest, kes külastasid Lotmani kodu. Ühel päeval kutsuti mind ülikooli parteikomiteesse – olin siis juba ülikoolilehe toimetaja –, kus sekretär muu jutu seas uudistas, et kas ka mina kuulun Lotmani perekonnaringi, sest mind olevat nähtud majja sisenemas. Esimese hooga vastasin, et “ei, mina käisin hoopis selle maja esimesel korrusel olevas suguhaiguste dispanseris.” Lotmani kodumajas tõepoolest oligi esimesel korrusel niisugune asutus. “Aga seltsimees Veidemann, mis vahet seal, ühtemoodi on ju tegemist nakkushaigusega – vaimse või sugulisega.” Ma ei tea, kas see kommentaar täpselt nii kõlas, aga edaspidi Lotmani juurde minnes piilusin vastasmaja nurga tagant, kas

tänaval taas mõnd nuhki pole näha, kes minu käigust “sinna, kuhu vaja” ette kannab.

Siiski oli 1980. aasta vahetuseks olukord kujunenud sel määral soodsaks, et kirjastuse “Eesti Raamat” ühiskonnateaduste osakond ilmutas huvi Lotmani artiklikogumiku avaldamise vastu. Asja eestvedajaks oli ajaloofilosoofiast uuriv ja ise samuti tõlkijana tegutsenud Mart Kivimäe. Temast sai ka käsikirja toimetaja. Minu Lotmani-tõlke “adjustaadiks” ehk proovitööks oli ajakirjas “Kultuur ja Elu” ilmunud Lotmani artikkel “Lavasemiootika”. Lotman suhtus minu poolt vahendatud kirjastuse ettepanekusse küll leebe skepsisega, ent pani käsikirja siiski kokku, kirjutas sellele eessõna ning 1981. aasta algul oli “Kultuurisemiootika” nime kandev mapp (osalt koopiad ilmunud venekeelsetest artiklitest, aga ka masinakirjas algupäraseid kirjutisi) tõlkimiseks minu laual.

Hindasin tõlkijana oma võimeid üle. Lisaks sattus 1980. aastate algusse minu kolimine Tallinna, uus abielu, abikaasa lapseootus, nooremteadurina tööleasumine Keele ja Kirjanduse Instituuti ning väitekirja kokkukirjutamine. Nõnda kaasasin tõlkimistöösse kolleeg Pärt Liase ja Leningradi (Peterburi) ülikooli filosoofia-aspirandi Inta Somsu, kellega olin tuttavaks saanud 1983. aastal, kui Kirjanike Liidu esimees Paul Kuusberg ja Loomingu peatoimetaja Kalle Kurg kutsusid mind tööle Loomingu peatoimetaja asetäitja kohale.

Lotmani “Kultuurisemiootika” raamat sai tõlgituks 1987. aastal, laulva revolutsiooni eelõhtul. Enne seda jõudis ilmuda eesti keeles Lotmani Puškini-monograafia (1986). Võttis ometi veel kolm aastat, enne kui “Kultuurisemiootika” tõlkekäsikirjast sai päris raamat. Selle saateteksti lõpetab Lotman sõnadega “Kultuurisemiootika koputab oma sünnikodu uksele.” Mulle isiklikult oli see üks selleks ajaks juba pärani avatud.

Kirjandus

- Hiedel, Lembe 2006. ““Loomingu” Raamatukogu” alaeast. Märkmeid ja meenutusi aastaist 1957–1973. – ““Loomingu” Raamatukogu” viiskümend aastat. Bibliograafia. *Loomingu Raamatukogu* 37/40: 159–204.
- Jakobson 1976 = Якобсон, Р. О. Доминанта. – Игорь Чернов (сост.). *Хрестоматия по теоретическому литературоведению*. Тарту: Тартуский государственный университет, 56–57.

- Lepik, Peet 2007. Universaalidest Juri Lotmani semiootika kontekstis. *Tartu Semiootika Raamatukogu* 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lotman, Juri 1967 = Лотман, Ю. От редакции. *Труды по знаковым системам* III: 5–6.
- 2001. Kultuur ja plahvatus. Tallinn: Varrak.
- Torop, Peeter 2006. Tekst ja/kui struktuur. – Juri Lotman. *Kunstilise teksti struktuur*. Vene keelest tõlkinud Pärt Lias. Tallinn: Tänapäev, 505–535.
- 2010. Tüpoloogia ja artoonika. – Juri Lotman. Kultuuritüpoloogiast. Tõlkinud Kaidi Tamm, Tanel Pern, Silvi Salupere. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 9–21.

Semiootika suvekoolid Käärikul

Silvi Salupere

Nüüdseks legendaarsete semiootika suvekoolide loomise initsiaatoriks oli Juri Lotman, kes, saanud innustust esimesest modelleerivate süsteemide sümposionist 1962 (milles ta ei osalenud, aga oli lugenud teese), sõitis Moskvasse ettepanekuga teha koostööd. Tartu Ülikoolis oli tol ajal rektoriks Fjodor Klement, kes toetas igati Lotmani algatust. 1963. aasta lõpus kirjutab Lotman Vladimir Toporovile: “A. M. Pjatigorski ütleb teile edasi, et me leppisime meie rektoriga kokku Tartus (Tartu lähedal, metsas järve ääres) 10-päevalise sümposiooni korraldamises, kuhu võiks kutsuda umbes 20 inimest (rohkem, ma arvan, pole vaja) tõsiseks vestluseks “omavahel”” (Lotman 1997: 675–676). Sama mõte, nüüd juba konkreetsemana, on ka kirjas Vjatšeslav Ivanovile 31. jaan 1964: “Enne sümposiooni võiks (ja tulebki) kavandada esialgne temaatika ja arutlusele tulevate küsimuste ring. (Ma tahan, et see ei oleks üle koormatud “plaaniliste” töödega, et ei oleks tavaliste konverentside hullumeelset sagimist, vaid oleks aega vestlusteks vabal teemal ja koguni jalutuskäikude ajal. Selleks on ka koht välja valitud – mitte Tartu, vaid metsas, järve ääres. Ja kõige tähtsam, et ei oleks kõrvalisi isikuid ja saaks rääkida “Hamburgi skoori”¹ järgi.)” On juba ka esialgne nimetus “Semiootika suvekool (ekstralingvistilised märgisüsteemid)”. Lotmani nägemuses peaks osavõtjate maksimaalne arv olema 35–40 inimest, neist 5 Leningradist (tingimata Knorozov²), 10 Tartust ja 20–25 Moskvast ja väljastpoolt (samas, 646–647).

29. juuli kirjas Ivanovile teatab Lotman, et on koos Vladimir Uspenskiga³ koostanud kutsutute nimekirja (suevekoolidesse saigi ainult kutsetega). Moskva osaliste hulk on juba 32 ja seetõttu palub Lotman Ivanovit uusi inimesi ilma äärmise vajaduseta mitte kutsuda, sest muidu tekib probleeme majutusega.

Kõige paremini on suvekoolide algust kirjeldanud Vladimir Uspenski (Boriss Uspenski vanem vend), kes tol ajal (1964) soovitas perega Elvas, kus tema naabriteks oli Lotmani pere. Pikkadel jalutus-

¹ Ausalt ja ilma hinnaalanduseta.

² Juri Knorozov (1922–1999), lingvist ja etnograaf, maiade kirja dešifreerija. Kasutas matemaatilisi meetodeid erinevate kirjasüsteemide dešifreerimisel.

³ Boriss Uspenski vend, matemaatik.

käikudel Juri Lotmaniga oli üheks põhiteemaks semiootika suvekoolid, millele oli vaja sobilikku nimetust. Selleks ajaks oli sõna “semiootika” juba põlu alla langenud ja oleks võimulolijaid ainult ärritanud. Kuid juba oli ilmunud Aleksandr Zaliznjaki, Vjatšeslav Ivanovi ja Vladimir Toporovi ühisartikkel “Mõningate modelleerivate semiootiliste süsteemide struktuuraltüpoloogilise uurimise võimalustest” (1962) ning “Modelleerivad semiootilised süsteemid” oli ka semiootika sümposiumi jaoks välja lastud teesikogumiku ühe osa pealkiri. Just nende pealkirjade mõju all pakkus Uspenski Lotmanile välja nimetada need koolid “Sekundaarsete modelleerivate süsteemide suvekoolideks”. Uspenski ise meenutab: “Sellel pealkirjal olid minu jaoks järgmised olulised väärtused: 1) kõlas väga teaduslikult; 2) täiesti arusaamatu; 3) kui väga vaja, võib siiski ära seletada: primaarsed, tegelikult modelleerivad süsteemid on loomulikud keeled ja kõik teised, mis ehituvad nende peale, on sekundaarsed. [...] Ma ei varjanud Lotmani eest oma ettepaneku lõõpiv-huligaanset iseloomu, kuid minu imestuseks haaras ta sellest hoolimata sõnasabast kinni. Ta selgitas, et mitteamusaadavus ei ole mitte paroodia tunnus, nagu ma ekslikult arvan, vaid kõrgetasemelise teaduse tunnus.” (V. Uspenski 1995: 106–107.)

Esimene suvekool toimus 19.–29. augustini 1964 Tartu Ülikooli Kääriku spordibaasis ja selle avas seesama Vladimir Uspenski semiootilise märgiloomu katsetusega: “Kui tõlkida eesti keelde väljend “7 пьяниц”, saame “7 joodikut”. Kui seda lugeda valjult nii, et “7” loeme vene keeles (sem’), siis on hääldus väga lähedane sõnale “semiootikud”.” (Samas, 107.) Seepärast palus Uspenski joonistada tahvlile 7 alkoholilembest lõusta, mida ta kasutas siis näitliku materjalina, rääkides märgi erinevatest külgedest ning märgi ja märgisüsteemi seostest. Vahetult enne suvekooli ilmus teesikogumik mahuga 110 lk, mis sisaldas 30 ettekannet. Tuleb märkida, et üks ühele ei kattunud peetud ettekannete ja teeside hulk (ja ilmselt ka sisu). Nii näiteks ei ole esimeses teesikogumikus Vladimir Uspenski (see oligi ilmselt eksrompt ja naljatlev) ja Igor Černovi sõnavõtte ning avasõnad on hoopis Juri Lotmanilt.

Ühe osaleja, Jaan Kaplinski sulest ilmus Keeles ja Kirjanduses põhjalik ülevaade:

Seal peeti ja arutati läbi ligemale nelikümmend ettekannet [nimetab küll ainult 31 – S. S]. Osavõtjais olid peaaesjalikult filoloogid ja matemaatikud Moskvast ning Tartust. Kõiki käsitlusi ühendas strukturalistlik-semiootiline kallak. Ka Kääriku ettekannete hulgas oli töid väga paljudelt aladelt. Semiootiline lähenemisviis ei olnud siiski peamine ja üldine, kuigi käsitle-

tavad **objektid**⁴ enamasti olid semiootilised. Kõigile ettekannetele ühiseid juhtmõtteid võib leida küll struktuuralse lingvistika põhitõdede seast ja püüetest humanitaaralasil eksaktistada (olgu matemaatika või mõne muu eksaktsust lubava vahendiga). (Kaplinski 1964: 764)

Seda erilist atmosfääri, mis suvekoolides valitses, on mitmed osalejad oma mälestustes kirjeldanud. Kõige paremini on asja olemuse kokku võtnud Vladimir Uspenski (kes ise osales ainult esimeses), kelle arvates olid suvekooli eripäradeks:

- *Isoleeritus*. Jalutuskäigud metsas, suplus järves, mille kaldal oli Soome saun (Soome presidendi Kekkoneni külaskäigu puhuks ehitatud) kolmele, maksimaalselt neljale inimesele.
- *Demokratism*. Kõik elavad kasarmu olukorras, neljalistes tubades, kus on kahekordsed narid. Toidukorrad on kindlatel kellaaegadel ühe suure laua taga. Hilineda ei olnud viisakas, pärast sööki pidi enda järelt koristama nõud ja pühkima laua. Kõik olid võrdsed nii söögilauas kui auditooriumis.
- *Kõrgendatud meeleolu*. Valitseb eriline õhkkond, igaüks võib oma mõtteid vabalt väljendada. Edasi on võimalikud variandid: ühete jaoks oli valdav pühamus viibimise, teiste jaoks – selles pühamus avaneva tõe (kasvõi kujuteldava) tunnetus. Kuid nii üks kui teine kirkastavad emotsionaalselt.
- *Juri Lotmani innustav kohalolek*. Lotman on selle orkestri häälestaja, dirigent ja esimene viiul, kes jälgib intellektuaalse lati kõrgust ning demokraatlikku rituaali. Aitab daame bussist välja, vaatab, et söögilaud oleks koristatud, nimetab kõiki (ka üliõpilasi) ees- ja isanime pidi. (V. Uspenski 1995: 108)

Huvitav on aastaid hiljem puhkenud vaidlus Boriss Gasparovi (kes ei osalenud kahes esimeses suvekoolis) ja Lotmani ning Boriss Jegorovi vahel. Rääkides sulaaajal tärnanud suvekoolidest mainib Gasparov erilist akadeemilise vabaduse õhkkonda: “Siia kogunesid need, kelle jaoks alanud “sula” avas võimaluse vabaneda kui mitte ametlikest institutsioonidest, siis vähemalt ametlikult sanktsioneeritud intellektuaalsete

⁴ Objektidena võib teeside põhjal välja tuua: müüt, rituaal, kaartidega ennustamine, Atharveda, budism, loits, etikett, mäng, õpetamine, huumor, krimikirjandus, maalikunst, ikoon, india muusika, kunstiline kujund, Rigveda hümn, india pulmahümn, antonüüm luules, riim, tähendus kinokeeles, personoloogia. Huvitav, missuguseid neist peab Kaplinski mittesemiootilisteks?

väärtuste süsteemist. [...] Juba taolise erilise maailma olemasolu fakt tekitas sisemise sõltumatuse, vaenulikust keskkonnast eraldatud vaimuruumi sisenemise tunde.” (Gasparov 1994: 281.) Samas arvab Gasparov, et suvekoolid olid omalaadseks elevandiluuorniks ja neid iseloomustas hermeetilisus ja esoterism (tulenevalt paljuski sõnavarast, mida osalejad kasutasid ja mis kõrvalseisjatele arusaamatuks jäi). Lotman ja Boriss Jegorov (Lotman 1994a, 1994b; Jegorov 1994) väitsid, et koolid olid eelkõige valgustusliku, hariva iseloomuga. V. Uspenski märgib ära, et samas kumbki ei vaielnud vastu Gasparovi väitele, et suvekoole iseloomustab “utoopiline mõtteviis” (V. Uspenski 1995: 107–108).

Teine suvekool toimus, nagu planeeritud, kahe aasta pärast, 16.–26. augustini 1966. Seekord oli kohal ka Roman Jakobson USAst (tuli koos Ivanoviga 17. augustil), mis oli täiesti erakordne sündmus nõukogude aja tingimustes. Teesikogumikus oli 26 ettekannet ja selle maht oli 107 lehekülge.

Juri Lotman paneb oma 16. mai 1966 kirjas Boriss Uspenskile vastutuse Moskva grupi eest tema peale ja palub silmas pidada, et grupp ei ületaks arvuliselt “esimest koosseisu” ja koosneks samadest inimestest, kes olid esimeses suvekoolis. “Uute” inimeste kutsumisel tuleks olla väga kitsi ja kogu grupi suurus peaks olema maksimaalselt 30 kuni 35 inimest (Lotman 1997: 475).

Probleem osalejate arvuga on pidev ja kuidas Juri Lotman ka ei püüaks seda kontrolli all hoida, on ikkagi tavaliselt kohal vähemalt 50 inimest, sest suvekoolid on juba muutunud legendaarseks ja nendel osalemine on teatud staatuse näitaja. Ilma kutseteta “kiibitsejad” otsivad endale ise öömaja ja kedagi tagasi ei saadeta.

Suvekooli orgkomitee esitas programmi koostamisel järgmised probleemid: kultuuritüpoloogia, tekstide tüpoloogia, aja ja ruumi modelleerimine semiootilistes süsteemides, isiksus ja kollektiiv ning muud. Selles suvekoolis töötati välja ka edasiste semiootiliste uurimuste temaatika (vt Rimmel 1967).

Kolmas suvekool nihutati rohkem kevade poole ja oli natuke lühem – 10.–18. maini 1968. Ettekandeid oli 255-leheküljelises teesiraamatus 43. Lotman kirjutab aprilli kirjas Jegorovile, et on kutsutud ka välismaised külalised, aga reaalselt keegi siiski kohale ei jõua.

Selleks ajaks olid semiootilised ideed juba laialt levinud ja kui esimest suvekooli iseloomustas objektipõhine käsitlus, siis nüüd andsid tooni teoreetilisemad, üldküsimumi puudutavad ettekanded. Nagu võime lugeda Keeles ja Kirjanduses ilmunud Jaak Põldmäe ülevaatest, sai:

iga istungi juhataja õiguse improviseerida semiootika arengu kõige üldisematel teemadel. A. Pjatigorski kasutas seda õigust nentimaks, et praegu opereerib juba enamik uusi meetodeid kasutavaid humanitaarteadlasi terminiga märk kui metafüüsiliselt antuga. Teaduse ajalugu näitab, et iga uue terminiga käib kaasas püüd seda võimalikult laialt rakendada. Sellises tihti ebakorrektseski laiendamises tuleb halva kõrval näha ka positiivset: nii astub termin teadusest välja ja muutub üldise kultuuri koostisosaks. (Põldmäe 1968: 701)

Kaminaõhtul räägiti semiootika arenguperspektiividest ja oldi vägagi optimistlikud.

Neljas suvekool. 17.–24. augustini 1970 Tartus (algselt oli planeeritud kolm esimest päeva Tartus ja neli Käärikul). Üldteemaks oli kultuuri-semiootika, teesikogumikus oli 42 ettekannet. Põhjaliku ülevaate sellest kokkusaamisest annab Olga Revzina “Töid märgisüsteemide alalt” 6. numbris (Revzina 1970). Väliskülalisena esines Thomas Sebeok, kes rääkis märgitüüpidest.

Neli suvekooli olid edukalt läbi saanud, samas hakkasid semiootika pea kohale ka Tartus mustad pilved kogunema. Järjest raskem oli välja anda kogumikke (vähenesid mahud, artikleid tsenseeriti Tallinnas ja Moskvast, sellega pikenes oluliselt väljaandmistsükkel). Ka ülikooli siseselt oli palju kadestajaid ja takistajaid. Näiteks kirjutab Lotman oma 18. septembri 1966 kirjas Jegorovile: “Kääriku kutsus esile hiiglasliku kadeduspurske Ariste jt poolt. Aga jumal nendega.” (Lotman 1997: 196)

Pärast Klementi lahkumist rektori kohalt 1970. aastal kaotas Lotman tugeva seljataguse ja toetaja, Arnold Koobiga enam koostöö ei laabunud. Järgmise suvekooli eest peetakse pikki võitlusi. Plaanilisel 1972. aastal ei õnnestunud, 1973. aasta aprillis kirjutab Lotman Jegorovile, et suvekool viiakse üle järgmisse aastasse ja mainib, et “Võitlus oli karm, nädal möödus nagu rindel, kuid jõu vastu ei saa” (Lotman 1997: 245). Detsembris otsustatakse, et suvekool toimub 5. mail. Siiski plaanid muutuvad ja 8.–12. veebruarini 1974 peetakse Tartus **Esimene üleüldine humanitaarsemiootika sümposium**. Kuigi tegemist oli üle-

liidulise üritusega (mis omakorda oli järg 1962. aasta Moskva sümposiumile), olid osalejad väheste eranditega ikka needsamad. Kuid üritus toimus Tartus, kestis vaid neli päeva ja suvekooli hõngu (suve ju ka ei olnud) jäi sellega tunduvalt vähemaks. Teesikogumikus (numbriga I (5), et rõhutada, et tegemist on ühtlasi viienda suvekooliga) oli seekord 47 ettekannet. Toon siin ära väljavõtte Jaak Põldmäe ülevaatest:

Sümposiumi kava peegeldas nn Tartu koolkonna huvide laienemist sõnakunstilt kultuuritüpoloogiale ja käitumise semiootikale. [See oli nähtav juba kolmandas suvekoolis – S. S.] Ettekannetes ja elavas mõttevahetuses, mis alatasa ohustas ajakava, osutati korduvalt semiootika saavutuste rakendamise võimalustele tuleviku tehnikas, kontaktide loomisel maaväliste tsivilisatsioonidega jne. [...] Sümposiumi raames toimus diskussioon “Sekundaarsete modelleerimissüsteemide uurimise tulemused viimase 10–12 aasta jooksul”. (Esimene vastavasisuline sümposium oli 1962. a.) Diskussioonil võtsid sõna I. Revzin (uue lähenemisviisi tekkimise ajaloost ja tähtsusest keeleteadusele), J. Meletinski (semiootika mõjust tänapäeva folkloristika ümberkujunemisele), I. Krein (küberneetikute raskustest mõistusega olendi defineerimisel maaväliste tsivilisatsioonidega kohtumise modelleerimisel ja märgisüsteemide osast inimese “mittetehisliku” päritolu tõendamisel) ja L. Stolovitš (vajadusest filosoofiliselt mõtestada semiootika tulemusi. [...]) J. Lotman esitas kokkuvõtte senistest töödest ning avaldas kahetsust, et mitte kõiki suvekoolides esitatud ideesid pole suudetud välja arendada monograafilisteks käsitlusteks. (Põldmäe 1974: 318)

Selle kokkusaamisega suvekoolide traditsioon katkes. Seda püüti küll reanimeerida 1986. aastal, kui Käärikul toimus jaanipäeva aegu vaid kolmepäevane (24.–26. juunini) üritus. Juri Lotmani tervis ei olnud sel ajal kõige parem, ta oli küll kohal ja esines ka ettekandega, kuid tema palvel võttis istungite kureerimise enda peale Vjatšeslav Ivanov. Sel ajal oli täies hoos Gorbatšovi karskuskampaania, mis jättis ka oma jälje.

Lõpetuseks tuleb kindlasti veel kord alla kriipsutada Juri Lotmani rolli suvekoolide erilise atmosfääri loomisel (mida peale eelmainitute on rõhutanud ka kõik teised osalised⁵). Olles kõikidest osalejaist vanim,

⁵ Nimetame siinkohal ka olulisemad suvekoolide osalised: Vjatšeslav Ivanov, Aleksandr Pjatigorski, Vladimir Toporov, Boriss Uspenski, Mihhail Gasparov, Tatjana Nikolaeva, Isaak Revzin, Olga Revzina, Andrei Zaliznjak, Jelena Padutševa, Boriss Ogibenin, Tatjana Tsvijan, Juri Lekomtsev, Dmitri Segal, Juri Levin, Sergei Nekljudov, Tatjana Jelizarenkova, Eleazar Meletinski, Aleksandr Sörkin jt; Tartu poole pealt – Juri Lotman, Boriss Jegorov, Zara

suutis ta luua erilise dialoogilise õhkkonna, kus kõik olid võrdsed, igaühel oli õigus oma arvamusele, kus tõsiselt ja kirglikult tegeleti teadusega ja samas kõik toimus mängleva kergusega ja lõbusalt. Boriss Uspenski kirjutab, et eriline on see, et ei olnud mingit organiseerimist ja tsiteerib Roman Jakobsoni: “Ma ei ole kunagi näinud sarnast korraldust. Konverentsiosalistel võis jääda mulje, et mingit korraldust ei olegi – kõik ettekanded ja esinemised toimuvad justkui iseenesest, diskussioonid tekivad spontaanselt. Kuid kõige selle taga oli konverentsi käiku kureeriva Juri Lotmani – suurepärase, võrreldamatu organisaatori – raudne haare!” Boriss Uspenski märgib, et kuulas seda erilise heameelega, sest ta teadis kindlalt, et mingit organiseerimist ei olnudki – kõik kulges iseenesest. Organiseerivaks momendiks oli ennem Juri Lotmani isiksus, aga mitte tema raudne haare (B. Uspenski 1994: 272).

Kirjandus

- Gasparov, Boriss 1994 = Гаспаров, Б. М. Тартуская школа 1960-х годов как семиотический феномен. – Кошелев, А. Д. (ред.). *Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа*. Москва: Гнозис, 279–294.
- Jegorov, Boriss 1994 = Егоров, Б. Ф. Полдюжины поправок. – Кошелев, А. Д. (ред.). *Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа*. Москва: Гнозис, 304–308.
- Kaplinski, Jaan 1964. Semiootika suvekoolist Käärikul. *Keel ja Kirjandus* 12: 764–765.
- Lotman, Juri 1994a = Лотман, Ю. М. Зимние заметки о летних школах. – Кошелев, А. Д. (ред.). *Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа*. Москва: Гнозис, 295–298.
- Lotman, Juri 1994b = Лотман, Ю. М. Заметки о тартуских семиотических изданиях. – Кошелев, А. Д. (ред.). *Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа*. Москва: Гнозис, 497–501.
- Põldmäe, Jaak 1968. Sekundaarsete modelleerimissüsteemide III suvekool. *Keel ja Kirjandus* 11: 701–703.
- Põldmäe, Jaak 1974. Esimene üleliiduline humanitaarsemiootika sümposioon. *Keel ja Kirjandus* 5: 317–318.
- Rommel, Mart 1967. Sekundaarsete modelleerimissüsteemide teine suvekool. *Keel ja Kirjandus* 1: 59–51.

Mints, Igor Černov, Jaak Põldmäe, Linnart Mäll, Mart Rommel, Uku Masing, Boriss Gasparov, Peeter Torop.

- Revzina, Olga 1970 = Ревзина, О. Г. IV Летняя школа по вторичным моделирующим системам (Тарту, 17–24 августа 1970 г.). *Труды по знаковым системам (Sign Systems Studies)* 6: 553–566.
- Uspenski, Boriss 1994 = Успенский, Б. К проблеме генезиса тартуско-московской семиотической школы. – Кошелев, А. Д. (ред.). *Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа*. Москва: Гнозис, 265–278.
- Uspenski, Vladimir 1995 = Успенский Вл. А. Прогулки с Лотманом и вторичное моделирование. – Пермяков Е. В. (ред.). *Лотмановский сборник 1*. Москва: «ИЦ-Гарант», 99–127.

Vale semiootikast

Juri Levin

0. Ettekande eesmärk on kirjeldada tõe moonutamise (TM) mooduseid, põhiliselt semantika vaatepunktist lähtuvalt.

TM tekib teksti suhestamisel situatsiooniga: juhul, kui tekst ei ole situatsiooni adekvaatne kirjeldus, s.t, kui hulk sündmusi Σ_i , olles teksti denotaadiks, ei kattu sündmuste hulgaga Σ , mis justkui moodustavad teksti poolt kirjeldatava situatsiooni. TM eeldab vähemalt kahe tegelase olemasolu – rääkija (S) ja kuulaja (H), kusjuures meid huvitab ainult teadlik TM (s.t Σ tuleb vaadelda kui rääkija universumi juurde kuuluvat), kui S püüdleb selle poole, et H-l oleks ettekujutus, et aset leidis situatsioon Σ_i , aga mitte tegelikult (täpsemalt, S-i vaatepunktist) aset leidnud situatsioon Σ . Märgime ära, et situatsioon peab olema orienteeritud H-le, s.t koosnema sündmustest, mis on H jaoks relevantset (jällegi S vaatepunktist).

Situatsiooni Σ_i võib vaadelda kui Σ -st teatud ümberkujunduste tulemusel saadut. Me eristame annulleerivat, fingeerivat, indefiniitset ja modaalsset ümberkujundust.

1. Annulleeriv ümberkujundus $\Sigma \rightarrow \Sigma_i$ seisneb Σ -st sündmuste teatud allhulga eemaldamises. Seda kasutatakse, kui on vaja varjata asjade tegelikku seisu. Äärmuslikul juhul on Σ_i tühi, s.t situatsiooni kirjeldusena on meil null-tekst – vaikimine. Sellise teksti pragmaatiline staatus ja tema sõltuvus H küsimusest.

Vaikimisega semantiliselt ekvivalentne on “ignoratiivne vale” nagu “Ei tea”, “pole näinud” jms. Selle pragmaatiline ja semantiline (need on metaväljendid) staatus.

Osaline annulleerimine kui “pooltõde”. Osalise annulleerimise raskused seoses teksti sidusega – ilmuvad lakuunid. Mis nõuavad täitmist, mis omakorda toob endaga kaasa situatsiooniväliste sündmuste sissetoomise, s.t fingeeriva ümberkujunduse.

2. Selline ümberkujundus seisneb Σ_i -sse “kõrvaliste” sündmuste ja/või objektide sissetoomises. Seda võib kasutada nii koos annulleerimisega kui ka ilma selleta. Tuleb eristada järgmisi ümberkujundusi.

2.1. Tegelikult asetleidnud, kuid situatsioonivälise sündmuse (objektiga, mis on olemas Σ -s) sisseviimine. Vastav väljend on küll tõene, aga “mitte asjakohane”. Tavaliselt esineb koos annulleerimisega, täites tühikuid.

2.2. Mitteasetleidnud sündmuse (objektiga, mis on olemas Σ -s) sisseviimine – vale puhtal kujul. Kõige levinum variant on, kui Σ -s leiab aset vastupidine sündmus (kontradiktoorne vale).

2.3. Sündmuse, kus on situatsiooniväline, kuid eksisteeriv objekt, sisseviimine (“hambasse puhumine”).

2.4. Mitteeksisteeriva objektiga sündmuse sisseviimine. Vastavate väljendite semantiline staatus (ei tõe ega vale). Sellised tekstid peavad algama kas (ilmse või mitteilmse) vale (2.2. tüüpi) eksistentsiaalse väljendiga.

3. Indefinitseeriv ümberkujundus on lähedane osalisele annulleerimisele ja seisneb objekti või predikaadi osade omaduste mahavaikimises, mistõttu sündmus osutub mitte lõpuni määratletuks (“Kes sind saatis?” – “Üks tuttav”). Äärmuslikuks juhtumiks on puht “asesõnalised” ütlused, nagu “Ma olin ühes kohas”, mis on semantiliselt ekvivalentsed null-tekstiga.

4. Modaalset ümberkujundused on väga mitmekesised. Märgime muuhulgas ära järgmised.

4.1. Modaalused, mis on seotud hüpoteetilisusega: a) hüpoteetiliselt esitatakse kui tõeseid; 2) tõene või väär esitatakse kui hüpoteetiline (oletuslik). Näiteks olgu tõene, et Pjotr oli restoranis, sel juhul käib jutt seda tüüpi ütlustest nagu “Võimalik, et ta oli restoranis” – pooltõe erijuhtum, ja “Võimalik, et ta oli teatris” – mida võiks nimetada “häbelikuks valeks”.

4.2. Hinnangulised modaalused: jutt käib “perifeersetest” hinnangutest, mis moodustavad aktuaalsetes jaotustes teise astme reema. Huvipakkuvad on juhtumid, kui ütlus ilma hinnanguta on tõene, aga hinnang on väär või situatsiooniväline.

4.3. Situatsioonivälise subjekti sisseviimine (vastavaid ütlusi võib nimetada nihutatuteks): “egotsentreerimine” (“Niipalju kui mina tean...”), “alterotsentreerimine” (“Nagu ütles Ivan Ivanovitš...”), “indefinittsentreerimine” (“Hästiinformeeritud allikatest pärit andmetel...”). Sellised ütlused sisaldavad TM (isegi juhul, kui teatav fakt leidis aset), kuna sisseviidud subjekti peegeldus ei ole oluline situatsiooni

jaoks. Selle võtte pragmaatika: S püüab endalt vastutust teate eest kõrvale heita.

5. Igasuguse TM mudeli mitteadekvaatsus, selle ontoloogilised, gnoseoloogilised ja keelelised põhjused. Ontoloogilised: tegelikkuse voolavus, selle ähmane piiritletus objektideks, sündmusteks, situatsioonideks; eriti ähmased/määratlematud on situatsiooni piirid: nii nt väide, et “A on halb”, võib olla tõde, kuid ilma lisanduseta, et “B on veel halvem”, on see “tõde, mis on hullem igasugusest valest”; samas küsimus B osalemisest A-ga seotud situatsioonis võib olla üsna ebaselge. Gnoseoloogilised: S-i poolt produtseeritud teate orienteerituse tõttu N-ile peab TM analüüsi puhul jutt käima topeltpeegeldatud tegelikkusest ja nimelt sellest, kuidas kujutab S endale ette tegelikkuse peegeldust N-i teadvuses. Keelelised: igasuguse teksti üldistatus ja ebatäpne esemelis-sündmuslik suhestatus; sünonüümia. Poltuseemia, emotiivse funktsiooni sekkumine.

Vene keelest tõlkinud Silvi Salupere

Originaal ilmunud neljanda suvekooli teesides – Материалы симпозиума по вторичным моделирующим системам. Вып. 1 (5). Тарту, 1974, 245–247.

Postmoderni positiivne määratlus: uusprimitiivsus

Igor Gräzin

1. Lyotard'i pole enam vajagi, et aru saada: postmodern on määratletud isegi aastal 2011 – negatiivselt. Sest kulturooloogilises plaanis pole midagi Lyotard'i kirjeldatust nende aastakümnete jooksul muutunud. Seega: endine kehtib. Kõigepealt siis: meil on tuhandeid raamatuid ja raisatud miljoneid dollareid teadmaks seda, mida postmodern ei ole. Woody Allen ei ole ja Warhol pole üldse mitte. Igatahes ei ole postmodern ka kunstide koolkonnad, arhitektuuride stiilid, ühiskonna-teaduslikud teooriad. Postmodern ei ole isegi tehnoloogiline infrastruktuur – kui arvestada Tšernobõli või Sajano-Šušenskoje katastroofe. Viimased olid modern, kuigi varasem Matthias Rusti maandumine (s.t NSVL õhuseire katastroof) seda polnud. Muide: selle erinevuse tajumiseks oli vaja väga peent stiilitaju – just kirjanik ja filosoof Lennart Meri märkas seda esimesena, nimetades Rusti auks oma koera. (Samas kubisevad kõik maailmamandrid neljajalgsetest lemmikutest nimega Churchill.) Meie eneste kuulsaim lause nüüdseks lahkunud Akadeemia Nordis oli: postmodern on suurte narratiivide lõpp! Ja, issanda abiga, leidis Nord puhtakujulise postmodernistliku lõpu: ta lihtsalt pandi kinni ja tema asemele loodi nüüdisajale vastav Õigusakadeemia (Tallinn University Law School, mis kõlab muidugi paremini ja paitab silma akadeemilisel visiitkaardilgi).

2. Olgu. Lisame näiteid selle kohta, kuidas postmoderni ikkagi ei saa määratleda. (Märkus: terminit 'postmodernism' väldin ma meelega sellepärast, et tegemist pole mitte nähtuse, vaid olekuga, s.t sõnaks ei saa olla noomen, vaid adjektiiv.) Tänane eesti poliitika ei jagune parem- ja vasakpoolseks. (Olemuselt kulaklik ja vormilt kolhooslik Rahvaliit otsib ühendust sotsidega; liberaalne Keskerakond võtab sotsid isegi linnapartneriks... kusjuures sotsialistide "valget" tiiba hoiab kontrolli all nende endi "roosa" prokurör ja "helepunane" salapolitsei ülem.) Teatri NO99 idee etendada uut parteid on võetud aastast 1926, mil ekspressionism kordas Berliini trahterites ideed: kui poliitika on teater, miks ei võiks teater olla poliitika. (Vt Klaus Manni romaani "Mefisto".) Kuid kas Henrik Höfgen siiski on nii orgaaniline näitleja, et kompenseerib administratiivselt oma kunstnikuande puudulikkuse? NO-teatri

näitlejad tulid elusse integreerunud näitlejate-poliitikutena, kes peaaegu ei teinud vigu ja kui tegidki, siis amatööridele tuhandest andestatavaid. Postmoderni variant *à la Estonie* pole kahjuks senini suutnud produtseerida head funki Albert Speeri või Dali tasemel. Ent postmoderni positiivse väärtustamise korral hakkab asi minema ju! NO-teatri ajutine siirdumus poliitikasse oli väga tähtis ja suur nähtus tervele maailmale, kes veel pole seda märganud. Ma arvan, et need ajad on veel ees, mil NO-teatri ühtse-vabariigi-*performance*'it (või mis ta nüüd oli?) hakatakse õpetama maailma kultuurilugude aabitsates. Või hullelgi veel: Eesti jääb maailma kultuurilukku NO-teatri ühe-etenduse-kodumaana. Mille semiootiline tähendus on mõõtmaltul kõrgem kõigist “Kalevipoegadest” ja “Pulgatantsudest”, küündides näiteks Da Vinci teoste mastaapidesse.

Joonis 1. Tänavaskulptuur Bratislavas.

3. Erinevus eklektika ja suri-muri vahel seisneb selles, et esimene on ot-singu ja vaimse pinge tulemus. Bratislava skulptuur (joonis 1) tänavakaevust väljavaatavast santehnikust on sama humoorikas kui Bushi elu-suurune vasest kuju Houstoni lennuvälja metallidetektori kõrval. Bratislava torujüriil puudub mis tahes nimetus, aga Bushi stalinistlikku skulptuuri nimetatakse – “Winds of Change” (joonis 2). Kaks skulptuuri on naljakad, ainult selle vahega, et Texase skulptoril puudub huumoritunne. Ta lõi skulptuuri viitega president Bushiga kaasnenud vabaduste avardamisele ja asetask selle inimest läbivalgustava metallidetektori kõrvale. (Viimane hitt: kuivõrd masinad saavad nüüd kiigata ka läbi aluspesu, siis – kas seadus lubab meespolitseinikel teostada ka daamide ekraanivalgustust? Või USA põhiseadus seda siiski ei luba? Aga Texase oma?) Bushi ausamba teeb koomiliseks tõsidus, millega skulptor on

loonud kuju presidendile, kes laskis sündida maailma suurimal terroriaktil ja seejärel: viidi sisse tsensuur kirjastustesse, ülikoolidesse jne. (Muide, ausamba kõrval on silt, et lennuvälja töötajatega ei tohi... nalja teha!)

Joonis 2. Georges Bushi ausammas “Winds of Change” Houstoni lennuväljal. Autor David Adickes (1990).

4. Ma kardan, et samasugust interpretatiivset jama võib kirjutada kaua. Mille sisu on see: on olemas postmodernism ja me ei tea mis asi see on. Kindel värk: postmodernismi ainus positiivne määratlus on tema määratlematus, nagu on öelnud seesama Lyotard.

5. Täna, aastal 2011, on alust leida postmodernismi positiivne määratlus: et mis asi see on.

6. OLGU: POSTMODERNISM ON REPRIMITIVISM. Või: taasprimitivism. Taasnaivism. Vaadake kasvõi kõige ilmsemat: rahalisi arveldusi eelistatakse teha tavalises “vanamoelises” sularahas ja vähem mistahes “plastikuga”. Esteetiline probleem, mida puudutame hiljem, on aga selles: mille poolest erineb positiivne postmodernism näiteks

taotluslikust naivismist? Rousseau nähtavasti soovis saada pilte, mida ta maalis. Osaliselt soovisid seda ka Zagrebi naivistid, aga juba Pirosmanni puhul pole see kindel. Ehk tegi ta pilte nii nagu suutis? Ja oli selles mõttes kaasaegsest postmodernismist (kui uusnaivisusest) lihtsalt 100 aastat ees ja tema avastanud Prantsuse modernistid lihtsalt 100 aastat taga?

7. Seal, kus me leidsime eest eklektika, seal me leiame normaalsuse. Näiteid. Delfis me ei leia demokraatiat, vaid pööbli võimu, nagu Periklese ja Novgorodi aegadel. Tänu Interneti *chatroom*'idele avastame me alaarenenud vaimsed huvid ja tasemed. *Chatroom*'ist pole võimalik teada saada välispõlemismootori (Sterlingi masin) tööõhikmõtet ka siis, kui selgub, et sellel rajaneb Rootsi ja Eesti allveelaevadevastane kaitse. Tuumaenergia ja diisli kombinatsioon on tehniline modern, Sterlingi mootor – 19. sajandil juhuslikult kõrvale jäänud tehniline lahendus, mis määratleb post-moderni: uus-primitivismi tehnikas. Jättes võimsusearvutused kõrvale: tuuma-allveelaeva käitavad keerulised reaktorid, Sterlingi masinat – toidupoest ostetud küünel.

8. *Ash crisis* (maailma lennunduse halvamine vulkaanist tõusnud tuha tõttu) produtseeris hulgaliselt lugusid, mis iseloomustavad tänapäeva Euroopat. Eesti Vabariigi president liiklemas tavalise liinibussiga üsna tagumisel istmepaaril, EV kaks tippfinantsisti sattumas külakesse, kus muulakoorem käib süüa toomas kaks korda nädalas – just see peaks olema postmodern *par excellence*. Ent ei ole, sest tegemist oli kontinentaalse võimetusega lahendada ratsionaalne, postmodernistlik stiilisituatsioon. Seda positiivselt mõistes, s.t hinnates uus-primitivismina. Pangem tähele: kogu postmoderni kokku kukkudes töötas kõik edasi: muulad tulid külasse oodatud päeval, EV president sai vahetada busse, valuuta- ja rahavahetusüsteemid toimisid ka elektri välja lülitades ning lennukid lendasid – seal, kuhu riik oma näppe vahele ei toppinud.

9. Postmodernismi suur probleem on see, kuidas eristada ennast labasusest ja merkantilismist. Seda enam, et postmodern ei taju seda probleemi, vaid normaalse olelusena. (Seega: Igor Gräzin ei ole postmodern juba ainuüksi sellepärast, et ta seda artiklit kirjutab.)

Mil moel teha sisse vahe rahvusooperi ja Solarise keskuse vahel? Kuidas märgata kunstilist erinevust De la Gardie kaubamaja ja kõrvalasuva Olari Taali rajatud WC vahel? On võimalik luua ja ehitada

mida iganes, nimetades seda postmoderniks. (Olgu. Isiklik märkus: Taali tehtud peldid on stiilsem kaubamajast.)

Arhitektuur ilma mõjuta võib olla teoreetiliselt nigel, aga arhitektuur ilma funktsioonita pole isegi kunst. Arhitekt Fjuk, hea sõber, ütles raadios koos esinedes: Solarise joonistaja nimi vastab selle mõttele: Puusepp. Ja selles on oma mõte: kui võtta solkarhitektuuri mitte tema negatiivsest aspektist (seda on kole vaadata ja selles on paha olla – Solarises pole võimalik läbi viia näiteks konverentse, milles veendus esimesena selle maja patroon – Keskerakond), vaid positiivse määratlusena – uus-naivism-primitivism vms, siis omandavad selle kaasnähtused kulturooloogilise väärtuse: akende sisse- ja lagede allakukkumised, ausamba valgustuse läbipõlemised jne. Kusjuures lõpuks saavutatakse just neo-primitiivne, s.t tõeliselt post-modernne lahend: keeruka valguskeemiga Vabadussõja võidusammast hakatakse lihtsalt väljastpoolt lambiga valgustama (kooperides oma diagonaalsuunaga Šumovski valgustust Marxi ausambale Lenini kõne eelõhtul 1918. a, aga ka Feofani valguslahendust Nõukogude majale Moskvast), raadiomaja fassaadi klaaside hoidmiseks taasleiuatakse kitt jne. Selles kõiges ei puudu *happening*'i element. Ainult selle vahega, et kui varemalt oli *happening* väheste idealistlike näitlejate kunst, siis on see nüüd ühiskondlike ja riiklike makroprojektide eneseteostuslik vahend. Kaks näidet ühe ja sama objekti – jala kohta. Tartu Kaubamaja sambad meenutavad igauhele, kes kordki on käinud I kursuse anatoomia praktikumis, rasket sünnitraumat – rahhiiti. Igaüks, kes on kordki “nautinud” Tallinnas Tammsaare teel Parditiigis lebatvat “nümfi”, võib kinnitada, et tema ainus veest väljapaistev kehaosa (nimelt põlv) annab tunnistust väga viletsast kirurgist, kes on teda põlvetrauma osas lihtsalt valesti opereerinud. Isegi Picasso ei üritanud oma kujundeid kokku käkerdada, vaid edastada nende taga sõnumit.

10. Postmodernism on sigadus kuubis. Sest seal ei saada kuidagi kaubale, mis asi see (postmodernism) on. Kuigi ilmneb ikka ja jälle, et ta tekitab meile halba. 9/11 poliitikas, Sajano-Šušenskoje energeetikas, Tsereteli taiesed skulptuuris ja massiline “kartulipõlluehitus” Eesti kinnisvaras. Isegi Eesti üleminek eurole just sel hetkel, kui see varisema hakkas, on postmodernistliku sigaduse musternäide.

Kordan ent oma mõtet:

11. Kui postmodern ümber mõtestada uue primitivismina, siis hakkavad ebameeldivad (negatiivsed, ohtlikud) asjad paistma kui mitte heas, siis vähemalt normaalses valguses. Toon juhuslikud näited.

a) Kui teil millegipärast auto käima ei lähe, siis Internet aitab teil kas vea üles leida või juhatab kätte lähima mehaaniku.

b) Kui ma ei saa vaadata finaalmängu õigel ajal, siis saab teha nii, et ma ei tea selle tulemust ja vaadata seda mängu mis tahes ajal hiljem. Ilma ei-tea-mis-keeruliste vidinateta. (Primitiivsuse rõhutamiseks: võrreldes seda meeletut tehnilist arsenalit, mida on inimkond valmis kulutama Tarva ja Rocki mängu edastamiseks selle kuluga, mis tuli kanda Leonardol oma “Madonna” maalimiseks... Viimase värvidest poleks piisanud sellekski, et varumeeste särkidele numbrid joonistada.)

c) Nüüd ringi sõites teame me hästi, et linnas pole võimalik ära eksida!, sest alati toimib inimlik primitiivne kommunikatsioon (Remarque’i mälestused Lissabonist on aastal 2011 absurdsed);

d) Ainus eksisteeriv risk pole mitte see, et masinatega ja moderniga midagi juhtub, vaid see, et kaovad inimesed; olen läbi elanud kuulsa *New York blackout*’i (elektrikatkestus 8 tunniks) ja kinnitan, et inimeste ainus hirm oli see, et äkki kaovad nad ära! Sest niikuinii oli sul pooleks tunniks teekaaslane, kellega rääkida ja niikuinii kisati poodidest välja – et kas keegi tahab süüa või juua. Tasuta, loomulikult. Nagu neoprimitivismis peabki.

e) Tallinna linnavalitsuse ametnik ei lange kellegi ohvriks, vaid lihtsalt upub Linnahalli juures öösel ära – täies riides. Nagu kord ja kohus. Ei mingit moderni. MM jalgpalli finaali lihtsalt ei kanta üle seletusega et tegemist on digiajastuga. Samal ajal läks ära aga hoopis – elekter. S.t postmodernne abilinnapea (T. Aas) usub tänini, et analoogtelevisiooni käitatakse küttepuudega.

11. Mitmeid postmodernistlikke näiteid on arvatud hilisfilosoofilise mõtlemise väljenduseks. Probleem on aga selles, et positiivset postmoderni pole tänini ikkagi formuleeritud. Mõneti problemaatiliseks fenomeniks on grafiti. Mis kahtlemata venib tänasesse päeva modernist (monumentaalmaalist, mida viljeldi eriti totalitaarses kunstis), kuid on ka enamat kui post-modernism, s.t neoprimitivism. Alates juba kunstilisest tasemest, mis on suutnud luua terve rida uusi koolkondi kaas-aegses šrifistikunstis (paralleel: Londoni Victoria-sildade kalligraafia on selgelt seotud omaaegse multifilmigraafikaga “Yellow Submarine’is”),

lõpetades selgelt positiivse sõnumiga, mille tase väljub post-modernismist: klassikaline grafiti on tänapäeval tehniliselt teostuselt kõrgetasemeline ja eeldab muuhulgas ka piisavalt keerulisi tehnilisi vahendeid. Suurparoodiad USA presidentide reljeefidele Mount Rushmore'is eeldasid grafiti puhul mitte ainult "värviballoonikesi", vaid laserkiirtega juhitavaid joon-kontuure.

12. Postmodernismi kui küünilise naiivi näideteks on ka Zurab Tsereteli ja Tauno Kangro, kelle massitaie on primitiivne, aga stiilipuhtalt uue positiivse alge kandja. Lihtseos eluga oleks see: sedasama, mis on Savisaar Kangrole, on Mosprojekt nr 2 Tseretelile. Raha – pooleks. Seejuures kinnitub teoreetiline eeldus: kui neoprimitivism on postmodernismi positiivne ilming ja post-modern on tõepoolest miski vaimuelu vool, mis järgneb modernile (Lyotard), siis peab neoprimitivismi ja modernismi vahel valitsema teatav seos. Kangro puhul näikse see olevat lokaalne, Tsereteli puhul – globaalne. Tema taies, mis on pühendatud 9/11 ohvrite mälestustele ja kannab ametlikku pealkirja "Leinapisar" (joonis 3), on New Jersey's (Hudsoni tollal kaldal, mille vastas seisid õnnetud Kaubanduskeskuse tornid), omandanud tänava-rahva hulgas neoprimitivistlikult selge hüüdnime – Pizda⁶. (Seda kinnitas usaldusväärne tunnistaja: just sel ajal lühidalt sinnakanti paariks päevaks peatuma jäänud üliõpilasest poeg. Vene keelt puhtalt valdava ameeriklasena ei saanud ta eksida.) Kui jätta kõrvale selle nimetuse mõnetine sirgjoonelisus ja meenutada seda, et vararenessansliku ja eriti pürjelliku (Brügge) mõtlemise aluste hulka kuulus rohkelt materjali, mida me täna peame mõneti frivoolseks (muide: kümnendikku Picasso ja veerandit Dali teostest peab Florida osariigi politsei endiselt pornograafilisteks), siis avaldub isegi siin stiihiliselt postmodernismi suhteliselt demokraatlik ja positiivset enesekindlust väljendav iseloom. New Jersey linnapea üritas seadusandlikult asendada sõna *pizda* ladinakeelsete *vulva* või *vagina*'ga (kuna vene turistid käivad ju!) – mis aga tekitas juba nii günekoloogilis-anatoomilisi kui ka kunstilisi vaidlusi ja kuna rahva poolt väljapakutud *cunt* on inglise keeles kindlasti veel see kõige koledam ja ropem sõna, siis jäigi nii, nagu oli algusest saati. Poliitilistes dokumentides figureerib taies nimetuse all "Pisar", aga raamatupidamisdokumentides (näiteks bilansi amortisatsiooni-arvestustes) aga kannab nimetatud kinnisasi nime "Pizda" (vene keeles,

⁶ Vene keeles *muzda* tähistab naise suguorganit.

milles mõistagi ei puudu teatav elegants). Seega siis näeme ka siin üleminekut negatiivselt postmodernilt – positiivsele.

Joonis 3. Zurab Tsereteli “Tear Drop” (2006) Hudsoni kaldal.

13. Kuigi *nomen est omen*, pole asi siiski ju ainult sõnades. Arvan, et meie, teadlased – filosoofid, tunnetusteoreetikud, kunstikriitikud, semi-ootikud vms, leiame aega, et lõpuni vaielda oma teoreetilised vaidlused või siis võimaluse neid ka pikendada täpselt niikaua, kuni selleks kestavad kokkukuivavad teaduslikud grandid. (“Kas teie ees seisev probleem on keeruline?” – “Oleneb grandisummast.”) Ja me leiame lõpuks ka nimed asjadele, mis meid ümbritsevad. Me saame lõpuks aru, mis on postmodernism, modernism, sekulo-fakto-bi-genealogism ja kuidas see kõverdub Doppleri ruumis jne. Lühidalt – terminoloogilised probleemid on lahendatavad. Ka kõige kangemate teoreetikute ees avaneb selge, lihtne ja rahulik perspektiiv – surnuaed ja sõprade igavene mälestus. Aga ega probleemid sellepärast veel ära ei kao! (Stalini suurim viga oligi see: ta arvas, et pole inimest ja pole probleemi! Vastupidi. Inimese kadudes suured jamad sageli alles algavad. Vaadake kunstiturgudel toimuvat. Twain on täheldanud: kunstniku surm mõjub väga positiivselt tema teoste turuhinnale.)

14. Primitiivsuse taassünni näiteks poliitikas on Indrek Tarandi fenomen. Tarandi (noore, ja mitte kui inimese, vaid nähtuse) fenomeni määratlevaks omaduseks on eetilise pinge puudumine: kõik on kõik ja kõik on ükskõik. Tarand (kui nähtus) on süüdimatuse apoteoos, mida

kinnitas tema etteaste tema ainsal poliitilisel foorumil – riigikogus. Mis aga, pangem tähele, ei välista (vaid pigem isegi jaatab) subjektiivset eetikat. Riigi ja rahva peale võib s...da palju tahes, aga sõber olgu sõber. Nagu J.-K. Raid. See ongi neoprimitivism: lojaalsust ei saa olla abstraktsusele (Eesti, rahvas, tsivilisatsioon vms), küll aga primitiivsetes päevasuhetes. Dekabrist Morozov rõhutas: olime nihilistid Venemaa suhtes, kuid ustavad sõbrad omavahel. Siin on kõik selge. Postmodern saabki neoprimitivismiks.

14a. Ma loodan, et ma ei pea vabandama neoprimitivistide ees mingite isiklike solvangute pärast? Olen nõus tunnistama: oma teooria algeid visandades olen ma lihtsamem ja rumalam kui nemad. Kas aitab?

15. Ent postmoderniga on probleem mujal. Ühtpidi tundub ta olevat teoreetiliselt ja intellektuaalselt väärtuslik (temaga tegelevad intelligent-sed inimesed), teisalt aga – ta ei ütle meile midagi selle kohta, kuidas elada tänases maailmas, kus probleem näikse minevat hullumaks. Olukorra teeb raskemaks veel seegi, et isegi otseselt selleks kutsutud teadus – teoloogia – tunneb huvi pigem kloonimise ja kromosoom-radioloogia kui Kristuse ja inimese vastu. Samas on siin küsimusel ka praktiline mõte: modernism oli selgelt teenistust võimaldav tegevus (kunst, poliitika, teadus vms – kui reeglitest kinni peeti), postmodernism sageli ei olnud, kui tegu polnud just kitsiga (Ilja Glazunov teenis miljoneid, enamik grafiti-meistreid, tagahoovide *happening*'i-virtuoose või ekstreemspordi kultuuri viljelejaid elasid vaesuses ja küllalt paljudelgi oli seljataga aasta või paari pikkune vanglakaristus või nime kirjasolek politseiregistris; muide – New Yorgis ei loeta räppariks seda, kel puudub karistus...) Ent kui me hakkame rääkima neoprimitivismist, võib see taas muutuda mingiks elatusallikaks või sotsiaalselt tunnustatud tegevuseks. (Bill Gates ja Donald Trump alustasid metalli-rokkaritenähtusega.)

16. Kas oleks patt arvata: postmodernism on saamas oma positiivses määratluses – neoprimitivismiks? Ja kui on – mis on selles siis halba? Positiivsetele näidetele juba viitasin: inimestevahelised suhted on saanud inimlikumateks. Ka neoprimitivism ei kesta kaua – pool sajandit või sajand ehk kõige rohkem. Kuid seda tunnistades oleks meie ülesandeks seda nähtust uurida. Näha selget vahet NAIVISMI, EKLEKTITSISMI ja POSITIIVSE POSTMODERNISMI vahel, sest

seada nähes võivad ju tekkida ideed sellest, kuidas küll elada? Selles ainsas elus, mis kellelegi meist ei kesta üle aasta 2070.

17. Arvan, et mul on õigus öelda: ma ei tea, mida teha või kuidas olla. Meil on faktid: (a) inimeste eluruum hõlvab üha enam semiootilisi sfääre; (b) selle taustal muutub inimsuhete vahekord aina lihtsamaks ja pöördub tagasi selle algsete vormide juurde; (c) vanad süsteemid ja klassifikatsioonid enam ei tööta (postmodernil on õigus!); (d) aga mingid lihtsad inimlikud suhted töötavad mis tahes tehnoloogiliste tõrgete puhul.

18. Seega siis ainus, mida julgeksin järeldada, on see: postmodernism elas läbi oma lapseõlve, milles ta ka ise ei teadnud, mis ta on. Nüüd me teame, et ta on inimkonna tagasipöördumine oma alg-inimlikku olemusse, nagu see oli. Täna inimest eristab kromanjoonlasest (mitte segi ajada neandertallasega!) kõigest Internet. Ilma milleta saab hakkama. Nagu ütlesid kolleegid 2010. a semiootika suvekoolis samu asju arutades: postmodernism on aeg, milles elatakse ja juba see teeb tema positiivse määratluse võimalikuks ja Lyotard'i – muumiaks.

KROONIKA 2010

Ülevaade

2010. aasta kõiki semiootikaüritusi kokku võttes võiks siin küll ruumist puudu jääda. Tegemist oli sisuka ning võrdlemisi palju erinevaid semiootika tahke lahkava aastaga. Veebruaris kohtusid biosemiootikud **Kalevi Kull**, **Jesper Hoffmeyer** ning **Scott Gilbert**, pidades seminari “Semiotics of Organic Form”, samuti mahtus samasse kuusse traditsiooniline Lotmani seminar. Aprillis arutleti zoosemiootika ja loomade representatsioonide üle ning Eesti rakenduslingvistika ühing kutsus semiootikuid konverentsile “Kommunikatsiooni moodused ja keeled”, kus teiste seas pidas ettekande ka **Gunther Kress**. Sisukaimaks kuuks kujunes kindlasti aga mai, kus 2. mail oli Kultuuriteooria tippkeskuse kevadseminar “Vaba aeg ja koht” – küsiti nii vaba aja ja koha sõltuvuse järele ajas ja ruumis kui sellises ning mis on vaba koht ja aeg meie mõtlemises ning kujutlusvõimes. Germaani-Romaani Keelte ja Kultuuride Instituut ning Eesti Humanitaarinstituut koostöös Liège’i Ülikooli ja Prantsuse Kultuurikeskusega korraldasid 6.–8. mail konverentsi “From Observation to Text, from Text to Culture: Two Paths of Semiotics?”; 15.–16. mail oli XI semiootika kevadkool “Objekt: Subjekt” ning 27. mail toimus rakendussemiootiline avalik seminar “Semiootik vastutab”, kus lahati ekspertiiside eetilisi ja praktilisi tahke. Isegi suvekuudel ei puhatud – peeti nii semiootilise modelleerimise kui ka ökosemiootika seminare. On meeldiv näha, et ka välismagistrandid semiootilisi üritusi korraldada võtavad, huvitavaks kogemuseks kujunes “International Poetry Readings”, kus emotsionaalses õhkkonnas võis nautida luulet pea 20 erinevas keeles.

Otse loomulikult käisid ka seekord semiootikud Sozopolis sotsiosemiootilises rahvusvahelises sügiskoolis, ning esinduslik hulk välislektoreid väisas ka Tartut. Paul Cobley kõneles teemal “Peircean Analysis – What’s the Use?”, Urbino ülikooli professor Almo Farina pidas loengu “The Soundscape and the General Theory of Resources” ning toimusid ka Göran Sonesson ja Winfred Nöthi huvitavad loengud. Samuti semiootikaassotsiatsiooni presidendi Eero Tarasti seminar maailma tõlgendamisest ja rahvuslikust vaatepunktist. 26.–27. novembril aga toimus 2010. aasta suursündmus: professor Peeter Toropi sünnipäevakonverents “Culture in Mediation: Total Translation, Complementary Perspectives”.

Seminar “Orgaanilise vormi semiootika”

18. veebruaril 2010 toimus semiootika osakonnas seminar “Orgaanilise vormi semiootika”. Seminaril astusid üles kolm esinejat: **Scott F. Gilbert**, **Jesper Hoffmeyer** ja **Kalevi Kull**. Arengubioloog Scott F. Gilbert on Swarthmore College’i bioloogiaprofessor, kelle kirjutatud arengubioloogia õpikud on kasutusel paljudes maailma kõrgkoolides (sh Tartu ülikoolis). Tema viimane raamat “Ecological Developmental Biology: Integrating Epigenetics, Medicine, and Evolution” (2008) ei räägi mitte ainult sellest, kuidas ontogeneetilised protsessid fülogeneesi radasid mõjutada saavad, vaid ka, kuidas organismi arenguprotsessid ise tugevalt keskkonna kontekstist sõltuvad. Jesper Hoffmeyer on Kopenhaageni ülikooli emeriitprofessor, biosemiootilise monograafia “Biosemiotics: An Examination into the Signs of Life and the Life of Signs” (2008) autor. Hoffmeyer on hariduselt biokeemik, samas on teda pikalt huvitanud ka tehnoloogia, ühiskonna ning looduse seosed ja teised loodust ja ühiskonda siduvad filosoofilised ja teoreetilised küsimused. Tartu Ülikooli biosemiootika professorit Kalevi Kulli seob kahe mainituga loodusteaduslik taust ning avar filosoofiline ning teoreetiline huvi elunähtuste süvamehhanismide vastu.

Veebruarikuises seminaris lahati orgaaniliste struktuuride muutlikkust ning kujunemispõhimõtteid ning nende seoseid tähendusprotsessidega.

Kalevi Kull sidus oma ettekandes “Strukturalism ja orgaanilise vormi semiootika” biosemiootilise bioloogilise vormi käsitluse varasemate vormikesksete lähenemistega bioloogias. Nii tuli jutuks J. W. Goethe idealistlik morfoloogia, strukturalistlik bioloogia ning ühtlasi viimase seos strukturalismiga keeleteoorias ning kultuurisemiootikas. Strukturalistlikku bioloogiat pidas Kull ka üheks biosemiootika eelkäijaks.

Jesper Hoffmeyer kõneles oma ettekandes “Vorm, materia ja semioos”, millise tähenduse on mitmed tema biosemiootika jaoks olulised mõisted (nt vorm, intentsionaalsus, interpreteerimine) omandanud lääne mõtteleo võtmekujude tõlgenduses. Hoffmeyer sedastas, et Aristoteelse vormi mõiste ja bioloogiline informatsioonikäsitlus on küllalt lähedased – materia on mõlemas substraat, mida vorm või informatsioon mingis suunas vormib. Tõdemus, mida Hoffmeyer oma töödes ning selleski loengus tugevalt esitas (kuid millega mitte kõik biosemiootikud ei nõustu), kõlas: eluprotsesside tuuma mõistmiseks tuleks informatsiooni asemel eluteaduste keskmesse nihutada interpreteerimine.

Ka Scott F. Gilberti ettekanne “Ökoloogiline arengubioloogia: semiosfäär arengus” kõneles interpreteerimisest. Nii võib sama signaal sõltuvalt raku ajaloolisest kontekstist olla erinevalt interpreteeritud ning anda seetõttu ka erineva organismi vormi. Gilbert kutsus üles tegema rohkem uurimusi *in situ*, kuna vaid nii on võimalik jälgida ja uurida organismide vormi mitmekülgeid kujunemispõhjuseid ning sellest tulenevat polüfeeniat. Labori kontrollitud tingimustes puuduvad paljud faktorid, mis organismide arengut mitmetes suundades saaksid mõjutada. Gilbert seadis küsimärgi alla ka arenguprotsesside autonoomia, näidates bakterite ning imetaja eukarüootsete rakkude sümbioosi kaudu, kuidas fülogeneetiliselt kauged organismid on arenguprotsessides teineteisele hädavajalikud ja läbipõimunud. Kokkuvõttes leidis Gilbert, et ökoloogiline arengubioloogia seob Hoffmayeri poolt vertikaalseks semiootiliseks süsteemiks (geneetiline kommunikatsioon) ning horisontaalseks semiootiliseks süsteemiks (kommunikatsioon keskkonnas) kutsutu ühtsesse evolutsioonilisse raamistikku.

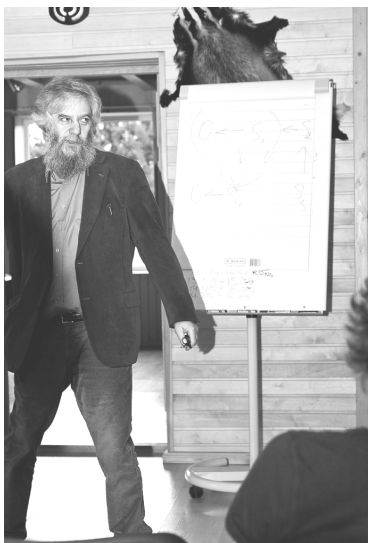
Riin Magnus

XI semiootika kevadkool “Objekt: Subjekt”

15.–16. mail toimus Viljandimaal Kopra talus Eesti Semiootika Seltsi egiidi all juba XI semiootika kevadkool, seekordseks teemaks oli “Objekt: Subjekt”. 2010. aasta kevadkool jätkas eelmisel aastal väljakujunenud “traditsiooni” – varasem sügiskool on nüüd kantud kevadesse. Tartu Ülikooli semiootika osakonna üliõpilastest koosnev toimkond – **Kadri Kallast, Mari-Liis Madisson, Mirjam Männik ja Lona Päll** – jätkas juba 1999. aastal üliõpilaste initsiatiivil algatatud ning Tartu–Moskva koolkonna Kääriku suvekoolidest inspireeritud üritustesarja. Kusjuures teemana kätkeb “Objekt: Subjekt” endas mitte ainult TMK raamistus huvitavat probleemistikku – vaieldamatult on “subjekt” ka üks sagedamini kasutatavaid termineid humanitaarteadustes.

Kevadkooli esimesel päeval kuulati meeldivalt avaras Kopra talu rustikaalses keskkonnas erinevatest valdkondadest esinejate arutlusi subjekti ja objekti vahekorraist nii filosoofilises plaanis kui konkreetsemalt; nende keerulistest suhetest ümbritseva maailma, teaduse,

kirjanduse, kunsti jm-ga. Otsa tegi lahti **Timo Maran**, järgnevalt rääkis **Marina Grišakova** autorlusest vägagi huvitava nurga alt – nimelt, “kellele kuuluvad mõtted”. Ettekanne oli põhjalikult argumenteeritud ja võrtsitatud rohkete muljetavaldavate näidetega. Elava diskussiooni kutsus esile **Mihhail Lotmani** vabas vormis karismaatiline esinemine subjekt-objekt suhete üle nende pidevas põimumises. Pärast lõunat ning vaba aega, mida paljud kasutasid ringiudistamiseks, pidas **Riin Magnus** loengu “Mulje ja ilme eristumine kui subjekt-objekti algus; biofilosoofilisi käsitlusi”, mis pööras tähelepanu meie tajueristustele ja erines ülejäänud esitlustest just oma vaatenurgalt. Mõnevõrra (meeldivalt) üllatuslikuks osutus **Kiwa** suurepäraselt ülesehitatud arutlus metasemiootilistest strateegiatest ja nothingoloogias, mis oli rikkaliku näitematerjaliga; samuti hoolitsesid Kiwa ja **Barthol Lo Mejor** õhtuse peolisema programmi eest. Viimases blokis oli **Sven Vabari** mõnus arutlus kirjandusteemadel – “Tumeda poole tume pool: subjektiivsed variatsioonid subjekti lagunemise teemadel”, kus saime kaasa rännata autori hirmkaunites unenäomaailmades. Ning punkti pani **Roy Strideri** palju poleemikat ja vastukaja tekitanud ettekanne “Objekt. Subjekt. Ehitaja objektil – inimene ja riik”, mida ilmastasid budistlikud puhastusrituaalid ja esineja rahutu koer.

Mihhail Lotman ja Roy Strider XI semiootika kevadkoolis 2010. a.

Võib öelda, et seekordse kevadkooli esinejad ja teemad moodustasid tugeva tervikpildi, mis tekitas keskkonna laiemaks aruteluks; teine kevadkooli päev oligi aeg kokkuvõteteks ja teeside sõnastamiseks. Samuti on meeldiv tõdeda, et kuulajaskond oli seekord üpris kirju – ei piirdunud vaid Tartu semiootika huvilistega, vaid ka Tallinna Ülikooli noored semiootikud olid kuulamas.

Mirjam Männik

Vastutus on see, mida me ootame teistelt

Säherduse, Oscar Wilde'ilt pärineva tõdemusega sai avalöögi 27. mail 2010. aastal Tartus, Eesti Riigikohtu konverentsiruumides Eesti Semiootika Seltsi poolt korraldatud kevadseminar “Semiootik vastutab”.

Seminar, mis seadis eesmärgiks vaadelda semiootikute distsiplinaarse vastutusega seotud küsimusi, tõi kuulajate ette nelja erineva vaatepunkti esindajad. Päev lõppes ühisaruteluga “Eksperdi vastutus ja ekspertiisi piirid”. Esimese osa sõnavõtte juhatasid sisse Riigikogu liige **Igor Gräzin** ja Eesti Riigikohtu haldusõiguse analüütik **Liina Kanger**.

Igor Gräzini ettekanne “Semiootiku vastutus rahvaesindajana” keskendus poliitilisele protsessile kui semiootilisele nähtusele *par excellence*. Gräzin pani ette jagada semiootilised nähtused kolme järku: esiteks tavakeel, teiseks müüdid ja uskumused ning kolmandaks “müüdid, mis on muutunud reaalsuseks tagasi”. Viimase musternäideteks võib nimetada eesti rahva “700-aastast orjapõlve” ja venemaalaste uskumust “tatari-mongoli ikkest”. Gräzini väitel saab “rahvas” ja seda esindavad “saadikud” tekkida üksnes kolmandat tüüpi nähtuste olemasolul ehk olukorras, kus mingid müüdid muutuvad laiapärgelisemate kokkulepete või talitusviiside reaalseteks alusteks.

Rahvaesindajast semiootiku vastutuse jättis Gräzin küll täpsemalt määratlemata, kuid visandas seevastu kaks lähtekohta, millele tugineks mistahes semiootiku juriidiline vastutus. Gräzini kinnitusel on semiootiku ülesandeks anda vastus mingis valitud kontekstis tekkivale küsimusele: “Mida see tähendab?” Seejuures saab semiootik toetuda kas analüütilisele või sotsioloogilisele lähenemisele. Neist esimene seisneb ajalooliste, etnograafiliste, visuaalsemiootiliste jms aspektide kaalutletud hindamises ehk filosoofilises analüüsis. Teine põhineks seevastu kõne all oleva ühiskondliku valimi sotsioloogilises käsitlemises ehk

teisisõnu selle väljaselgitamises, mida üks või teine vaadeldav nähtus – suhtarvude skaalal – seda puudutavatele inimestele tähendab. Viimaks esitas Gräzin – semiootilistest ekspertiisidest kõneldes – teesi, et kohtuniku vastutus on ekspordiks oleva semiootiku vastutusest suurem kui võrd lõpliku otsuse teeb kohtunik, kes võib ühe või teise osapoole esitatud ekspertiise nii esile tõsta kui neid ka kõrvale lükata.

Liina Kanger alustas oma ettekannet – pealkirjaga “Semiootiku vastutus õiguse tõlgendajana” – õigussüsteemi semiootilise kirjeldusega. Õigussüsteem jaguneb Kangeri kinnitusel õigusnormiks (kirjutatud nõuded), õigussuheteks (sotsiaalne praktika) ning õiguse metatasandiks (refleksioon). Iga tasand on omakorda võimalik lahutada vormiks ning sisuks (materjaliks), kusjuures need kaks poolt võivad õigussüsteemis eksisteerida ja toimida üsnagi iseseisvalt.

Kanger võrdsustas iga õiguse tõlgendaja semiootikuga ning semiootiku vastutuse vastavalt õiguse tõlgendaja vastutusega. Tõlgendusnäitena, mida võib mõista nii üht- kui teistpidi – millest tulenevalt tekib ka vastutuse kahetisus –, esitas Kanger vangla sisekorra eeskirja ning küsimuse sellest, kuidas interpreteerida keelatud asjade nimistus olevat “nööri” mõistet nõorsaabaste kandmise kontekstis... Tõlgendamise on Kangeri sõnul vastutusrikas eelkõige seepärast, et tõlgendusprotsessi tulemusena peab saabuma *õigusrahu* kõikidel õigussüsteemi semiootilistel tasanditel.

Seminaripäeva teise poole sisustasid Tartu Ülikooli kultuurisemiootika professor **Peeter Torop** ja loovagentuuri Mängiv Inimene juhatuse liige **Kaie Kotov**. Peeter Toropi ettekanne “Semiootiku kutse-eesitika alused” oli pühendatud humanitaaria kutse-eesitikale üldiselt ning semiootilistest ekspertiisidest saadud kogemustele spetsiifiliselt. Torop tõi oma ettekandes selgelt esile võimalike ekspertiiside – ja seega ka vastutuste – paljususe olenevalt sellest, kellele ja millisel eesmärgil ekspertiisi tehakse. Lisaks sellele mõjutab ekspertiisi/vastutust küsimus uurimisühikutest. Näiteks kas “Kommarid ahju” T-särgi uurimisel peaks lähtuma kitsalt särgist kui kultuurilisest artefaktist või tuleks aluseks võtta aset leidnud üritus – mille raames seda särki kasutati – laiemalt? Niisamuti omab olulist rolli kirjelduskeele valik ja uurija positsiooni piiritlemine – kas ja mil määral on uurija antud küsimuses ekspert ning kas on teisi, paremaid eksperte?

Ühtlasi vaidles Torop oma ettekandes vastu Gräzini pakutud teesile, et semiootik peaks suutma vastata küsimusele “Mida see tähendab?”. Toropi arvates peaks semiootik – vastupidiselt – oskama näidata, kuidas

mingi märk erinevates kontekstides töötab. Viimasega seostub – praktilisel tasandil – probleem ekspertiisiküsimuste mõistetavusest, sest tihtipeale pole võimalik üheselt mõista, mida ekspertiise taotlevad ametkonnad või isikud eksperdilt küsivad. Mis võib omakorda viia pikantse olukorrani, kus ekspert on sunnitud uurimisküsimuse ise püstitama. Samuti on eksperdi kohuseks oma teadmisi mitte monopoliseerida, mitte moonutada oma järeldusi meeldimise huvides, lähtuda oma kolleegide nõuannetest ja teiste distsipliinide komplementaarsete analüüside võimalusest.

Kaie Kotov avas oma ettekande “Millele me alla kirjutame? Semiootilise ekspertiisi dilemmad” sedastusega, et enamik seni Eestis sooritatud semiootilisi ekspertiise on lähtunud avalikust huvist ning seostunud võimalike juriidiliste sanktsioonidega ühele või teisele osapoolle. Mistõttu on kõik võimalikud järeldused ekspertiisidest paratamatult sellise taustateadmise kesksed.

Pikemalt peatus Kotov semiootilise ekspertiisi valiidsuse küsimusel, mis on seotud nii eksperdi kompetentsi, rakendatavate semiootiliste mudelite kui konkreetset vaadeldava probleemiringi asjakohase tajumisega. Lisaks tõi Kotov esile kolme sorti dilemmasid – sisulisi, juriidilisi ja eetilisi. Kõige olulisema sisulise dilemmana märkis Kotov tellijapoolset probleemipüstitust – tihti on tellija püstitanud küsimuse nii, et semiootik ei saa sellele vastata. Juriidilisest probleemistikast nimetas Kotov tarvidust selgitada edaspidi – eksperdi kohustuste kõrval – senisest enam eksperdi õigusi. Näiteks kas eksperdil on ekspertiisi kuritarvitamise kahtlusel õigus ekspertiisi esitamisest loobuda? Eetilistest dilemmadest tõi Kotov näite juhtumist, mil tellija küsimuste suunatus läks vastuollu eksperdi laiemate valdkondlike teadmistega ning seeläbi eksperdi eetikaga, mistõttu ekspertiisi teostamisest tuli loobuda.

Ettekannetele järgnenud arutelus ”Ekspertiisi vastutus ja ekspertiisi piirid” sõna saanud kaitsepolitsei juhtivspetsialist **Meelis Ratas** sepp nõustus, et senises ekspertiiside tellimise praktikas on asetatud liialt suur vastutuskoorem eksperdile. Samuti on loodetud liiga palju lõplike tõdede saamisele, sellal kui ekspertiis peaks uurijat abistama, mitte tema eest asju ära otsustama. Samas hindab kaitsepolitsei Ratasepa kinnitusel senitellitud semiootilisi ekspertiise vägagi asjatundlike ning tellijaid rahuldavatena.

Igor Gräzin tegi omalt poolt ettepaneku eristada lisaks kohtulikele ekspertiisidele semiootiliselt relevantsete ekspertiisidena veel esteetilisi ekspertiise (Solarise keskuse püstitamine) ja eetilisi ekspertiise (tantsu-

väljaku ehitamine surnuaia kohale Kopli poolsaarel). Ühтеаegu koorus arutelus idee luua Praxise-laadne instants või mõttekoda, mis võiks tegeleda semiootiliste ekspertiiside esitamisega ühiskondlikul tasandil.

Arutelu lõpuosas vaidles **Kalevi Kull** vastu Igor Gräzini teesile kohtuniku suuremast vastutusest võrreldes semiootika eksperdiga. Kulli arvates võiks selline vastutuse eristamine olla kohane keemia või füüsika eksperdi puhul, kes ei pruugi ega pea olema teadlik käsitleva küsimuse laiemast kontekstist (isegi sellest, millise kohtuliku uurimise-ga on ühel või teisel juhul tegemist). Semiootika ekspert peab seevastu arvestama kogu mõeldavat konteksti ning aduma seetõttu ka oma ekspertiiside hilisemaid võimalikke tagajärgi. Seega on semiootiku vastutus kohtuniku vastutusega Kulli arvates vähemalt võrdne.

Seminaripäeva õnnestumisele aitasid kaasa **Andreas Ventsel, Riin Magnus, Katre Väli, Katre Pärn** ning **Liina Kanger**. Institu-tioonidest andis suurima panuse Eesti Riigikohus, mille ruumides semiootikud oma vastutust arendasid.

Tiit Kuuskmäe

Ökosemiootika suveseminar Nüplis

10.–11. juulil toimus Otepää külje all Nüplis Gustav Wulff-Õie majamuuseumis TÜ semiootika osakonna ning ELUSi Jakob von Uexkülli keskuse ökosemiootika suveseminar.¹ Seminari sihiks oli heita mitmekülgseid pilke looduskultuurile, hõlmates valdkondi keskkonna-ajaloost looduskirjanduse ning filosoofilise ning semiootilise loodus-mõtteni. Vaba vestluskeskkonna lõi maalähedane ümbrus ning õdus õuehoov, kus ettekandeid peeti. Mõttevahetusel osalesid kõikide astmete üliõpilased, õppejõud ja teised, kellele ökoloogia ja semiootika südamelähedane.

Sõnavõttud puudutasid maailma ja mõnda – kõneldi nii bioloogia piiridest kui organismi määratlemisest läbi vajaduse, arutleti inimeste ja teiste loomade suhete (ning suhestumise) üle, peatuti looduskirjandusel ja talupoegade kahe sajandi tagusel söögikultuuril ning kirjeldati inimese eluväärtust uutes linnarajoonides.

¹ vt lähemalt http://www.ut.ee/SOSE/osakond/uudised_10.html

Õhkkonnale ja seminari sisule vastavalt kirjutasid nii mõnedki kõnelejad koosviibimise järelkajana südamest ja südamesse looduskirjeldusi Nüplist. Avaldaks lõpetuseks lõigukese Kalevi Kulli tähelepanekutest: “Taluõu pääsukeste, iiriste ja flokside, iseoleva sirelipõõsa ja vaarikapuhmaga, valgeristikuse rohuga, mõne kase ja ümber olevate suurte (talule nime andnud) lõhmuste, jalakate ja mitme muuga, tutt-pütiperega all järvel ja kährikuga sumpamas ülal niidurohus, see taluõu tõepoolest ei erine eriti loomulikest kooslustest mis siin on või võiks olla ümberringi. Ei erine põhilise – tasakaalu poolest. Rahu ja kooskõla mida siin igast nurgast õhkab – taimede ja ehitiste, õhu ja inimeste, lindude ja ussikeste vahel – ongi päris. Kui *oikos* kodu tähendab, siis võib ütelda, et see on kodumajanduslik ehk ökoloogiline tasakaal”.

Nelly Mäekivi

Peeter Toropi sünnipäevakonverents

26. ja 27. novembril 2010 tähistati professor **Peeter Toropi** 60. sünnipäeva konverentsiga “Culture in Mediation: Total Translation, Complementary Perspectives”. Selleks puhuks oli kokku tulnud nii Eestist kui ka mujalt maailma eri paigust akadeemiliselt kõrgetasemeline seltskond, kes vastavasisuliste ettekannetega Peeter Toropit tervitasid. Kokku üle 25 ettekande.

Kahepäevane konverents kultuuri vahendamisest lähtuski eelkõige teemaderingist, mis on just võib-olla kultuurisemiootikale ja tõlketeadusele südamelähedasem; märksõnadena võib veel välja tuua tõlkesemiootika, kirjanduse ja kirjandusloo, autokommunikatsiooni erinevad aspektid, intersemiootilised protsessid kultuuris, ka kultuurisemiootika ajaloo ja tõkeloo probleemid, ning kultuuri tõkelisuse mehhanismide kõrval ka biotõlke võimalused. **Elin Sütiste** kui ürituse peakorraldajaid tõi esile, et sageli saab keelte ja teiste märgisüsteemide abil toimuvat vahendamist tulemusrikkalt analüüsida tõkelise protsessina. Konverentsi pealkirjas sisaldus viide Peeter Toropi totaalse tõlke kontseptsioonile, mis osutab tõkeliste protsesside paljususele kultuuris.

Konverentsi avaettekande pidas **Peeter Torop** ise, kõneldes vahendamise semiootikast (“Semiotics of Mediation”) kultuurilises kommunikatsiooniprotsessis, seda nii Roman Jakobsoni kui ka Juri Lotmani ideede valguses. **Eero Tarasti** ettekande fookuses oli maailma tõlgen-

damine filosoofias, semiootikas ja kunstides (ettekanne “World and its Interpretation”), **Daniele Monticelli** vaatles kultuuri kui dekonstruktsiooni ja tõmbas huvitavaid paralleele Juri Lotmani ‘tõlke’ ja Jacques Derrida ‘différance’i vahele.

Anne Lange rääkis Eesti maineka tõlkija Enn Soosaare tegevusest (“On the Feasibility of Total Translation: A Case of an Estonian Translator”), **Anneli Mihkelev** aga naabrite – Läti ja Leedu kirjanduse “näost” Eestis (“The Image of Neighbours: Latvian and Lithuanian Literature in Estonia”). **Harri Veivo** kõneles linnamaastikest Soome 1960. aastate luules (“Urban Landscapes in Finnish Poetry of the 1960s: Mediations between the Past and the Present, the East and the West, the Center and the Periphery”). **Bruno Osimo** ettekannet tõlkeprotsessi tüüpidest kultuuris (“Types of Translation Process in Culture”) sai aga jälgida hoopis video vahendusel. Esimesel päeval TÜ ajaloo muuseumi valges saalis kõnelesid veel **Terje Loogus** tõlkija sisemistest konfliktidest (“Cross-Cultural Translation and Related Intraindividual Conflicts”), **Ene-Reet Soovik** võimust ja globaliseerumisest tänapäeva tõlketeaduses (“From a Cultural into Power Turn? Power and Globalisation in Contemporary Translation Studies”), **Tomi Huttunen** traditsiooni ja autogeneesi suhestumisest kultuurisemiootikas (“Autogenesis and Semiotics of Culture”), **Kaie Kotov** harjumuse osast semiootilise süsteemi identiteedi kujunemises (“The Role of Habit in the Dynamics of Culture”) ja **Jelena Grigorjeva** universumi keelelikust loomusest (“Understanding. System Approach”).

Õhtu jätkus samas saalis, kuid veidi vabamas vormis piduliku tähistamisega. Õnnitlustele järgnenud peoõhtu sisustamise eest hoolitsesid tudengid, peamiselt Tartu Ülikooli semiootika osakonna ingliskeelse õppekava magistrandid. **Arlene Tuckeri** kureeritud projekt “Tõlkimine on dialoog” hõlmas nii saalis eksponeeritud (audio)visuaalkunsti teoseid (foto, installatsioon, video, maal, graafika), klaveriimprovisatsioon (Nayden Yotov) kui ka tantsuetendust “Ajakaja” (autoriteks ja esitajateks **Kristin Orav**, **Alejandra Pineda Silva**, **Raul Taremaa**; kaasa aitasid **Andres Vago**, **Arlene Tucker** ja **Katrin Orav**). Tegemist oli kultuuri ja “totaalse tõlke” vaatlemisega hoopis kunsti/tantsu keeles, kusjuures oluliseks oli mõte, et tähenduslik dialoog kui selline nõuab pidevat tõlkimist, ning seda mitte ainult konventsionaalsetes keeltes. Kombineerides tantsu, muusika ja valgusefektid, oli tulemuseks mõjus sünergia. Selle kollektiivse improvisatsioonilise etenduse tähendusvälja ühetine mõtestamine oleks siinkohal ilmselt väär – selline spontaanne

multidimensioonilisus sobibki mõnes mõttes ka seda konverentsi hästi iseloomustama. Lisaks oli muuseumi fuajees üles seadnud oma interaktiivse projekti “Tõlkides Tartut” Suurbritannia kunstnik **Heather Connelly**.

Tantsuetendus “Ajakaja” Peeter Toropi sünnipäeva tähistamisel 26. novembril 2010. a.

Teise päeva ettekanded jätkusid Tartu Ülikooli peahoones. Esimese mõjusa ettekande pidas professor **Vilmos Voigt** Budapestist, kelle tähelepanu keskmes oli John Barclay kirjutatud “Icon Animorum” aastast 1614, üks esimesi Euroopa kultuure tutvustav raamat (“European Culture Mediation from 1614”). **Marek Tamm** kõneles keskaegsetest sotsiaalse diferentseerimise märgistamispraktikatest (“Mediating Difference: The Semiotic Practices of Marginalization in Medieval Society”). **Irene Machado** Brasiiliast rääkis transduktsioonist, tõlkelisest protsessist, mille käigus saab informatsioonist teadmine (“Semiotic Transduction in Knowledge Communication”). Ladina-Ameerikast olid ka **Ileana Almeida** ja **Julieta Haidar**, kes rääkisid Kechwa kultuuri ja maailmapildi tõlkimise raskustest lääne inimese jaoks (“Mythopoetical Model in Kechwa/Kichwa World: Problems in

Cultural Translation”). Kohal oli ka **Dinda L. Gorfée** oma tuntud headuses ettekandega, mis ühendas Goethe kolmetise tõlkemeetodite jaotuse semiootiliste märgikontseptsioonidega (“Goethe’s Glosses to Translation”); **Mihhail Lotman** kõneles värsisüsteemi tõlkimisest vene ja itaalia luule näitel (“Translating the Versification System: Russian-Italian Poetry”), ning **Maria-Kristina Lotman** keskendus oma ettekandes ekviprosoodilisele värsitõlkele (“Equiprosodical Verse Translation”). Ettekandega esinesid ka **Maarja Saldre** intersemiootilisest tõlkest kultuurimälu mehhanismina (“Intersemiotic Translation as a Mechanism of Cultural Memory”), **Katalin Kroó** kirjanduslike intertekstide vahendavast iseloomust (“The Cultural Mediation Dynamics of Literary Intertexts”) ja **Nayden Yotov**, kes rääkis sõnade suhestatusest piltidega (“From Word to Image – Culture in Transition”). Konverentsi lõpp paistis silma ootamatult suure kuulajaskonna ja elavate diskussioonide poolest, millele andsid ainet viimased ettekanded: **Kalevi Kull** kõneles biotõlkest (“On Biotranslation”) ning **Winfred Nöth** tõlke ja tõlgendamise seotud mõistetest Charles S. Peirce’i semiootikas (“The Interpreter as an Agent in Semiosis According to Peirce”).

Konverentsi “Culture in Mediation: Total Translation, Complementary Perspectives” teine tööpäev 27. novembril 2010.

Esimene konverentsipäev möödus Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi valges saalis, teine päev ülikooli peahoones, auditooriumis 238, milles on suurelt jaolt säilitatud 19. sajandist pärit interjöö: puupingid, -lauad, aknaluugid, kusjuures lauad on kaunistatud omalaadse grafitiga ehk neilt võib lugeda eri aegadest pärit tudengite sisselõikeid, nimesid nii aastast 1895 kui ka 2008. Ajaloo ja tänapäeva kooskõla neis konverentsi toimumispaikades sobis hästi sünnipäevalapse enda huvide ja ampluaaga: Peeter Torop on üks neid mitte liiga paljusid inimesi, kes on huvitatud oma kaasajast ning oskab selle ilminguid tõlgendada, seejuures leides tänapäevaste nähtuste juuri või selgitavaid paralleele tihti ammustest aegadest.

Veel väärib kindlasti ülestähendamist, et Eesti president Toomas Hendrik Ilves andis iseseisvuspäeva (2011) puhul professor Peeter Toropile üle autasu teadusvaldkonnas osutatud teenete eest.

Mirjam Männik, Elin Sütiste

Kogemus vahetusüliõpilasena Saksamaal

Aastakäigul 2007/2008, olles verivärskelt asunud kolmandale kursusele, sain võimaluse käia õpirändega Saksamaal Bremenis. Kolmas ülikooliaasta tundub rännaku alustamiseks ka ajana täpselt paras, selleks hetkeks on juba kindlasti läbi elatud esmane kutsealane vaimustus, millest on ehk hakanud sirguma juba algelised kriitikameelivõrsed, samuti on ka õppejõud seatud jätkuvalt vastakuti küsimustega semiootika piiridest ja piiritusest, mille pärandit ja mõju vaikselt ka ehk ise juba kombatud ning tõenäoliselt on kerkinud ka esmane segadusepuhang, mis paneb ühe semiootiku korra mäenõlvale istukile, vaatlemaks, kuhu siit edasi minna. Selliste arengulugude pleroom saab loodetavasti kunagi ka korralikult kaardistatud, aga aeg tundub üsna mitmeti küps ja muideks Saksamaal peetakse paljudes programmides vahetussemestril viibimist lausa kohustuslikuks osaks bakalaureusekraadi omandamisest. On tarvis avardada vaadet ja virgutada meelt.

Raha sain selleks Erasmuse vahetusprogrammilt, täna tema rahapada veelkord, ja koha leidsin esialgu üsna juhuslikult, aga pean ütleva, et kui valik tehtud, leiab ka tavaliselt võimaluse sinna minna. Kolme kuuga jõuab sõlmida ka uue lepingu, mina aga näiteks käisin Bremenis saksa filoloogia osakonna kaudu (tänu ka neile), maandudes

ka Saksamaal külg külje kõrvale kohalike filoloogidega. Peamiseks eesmärgiks oligi eelkõige turgutada keskkoolist saadik kiratsevat saksa keelt ning otsida, kuidas draakonid teistes konnatiikides elavad.

Mis seal siis ees ootas? Väljaspool õpinguala võin täiesti vabalt väita, et olen väärikalt kaasa teinud tüüpilises Erasmuse programmis. Kõõki jaganud tudengisaadikutega 12 riigist ja vahetanud lööklauseid igapäevaselt neljas-viies keeles. Kokkupõrkes teiste võõrastega kaasneb kindlasti ka maailmavaate avardamine ning Euroopa Liidu eluvaimu tugevuse tabamine. Lisaks puutub vahetusaasta jooksul ka kokku huvitava semiootilise kurioosumiga, mis kujutab endast moodsat globaalset variatsiooni inglise keelele, ent mille mõistmisel ja kasutusel tekib just rohkem raskusi emakeelsetel kõnelejalatel ja (kasvõi Eesti taustaga) filoloogidel, kes peavad oma sõnavara ja lauseehitust selgelt tooni võrra alla kruttima. Hiljutised eksperimendid arvutuslingvistikas muide pakuvadki välja, et keelekogukonna mitmekesisus ja lai ulatus on varemgi viinud keelte grammatika lihtsustumisele. Nii inglise kui saksa keeles tekkis ka rändekogukonnas omamoodi kreool, mis kinnistumisel mitmeid kohalikke hämmeldas.

Kui võtta kohapeal ette ka keele õppimine, nagu minul saksa keelega sai, saab väga riskantselt ja lähedaselt järele proovitud ka Sapir-Whorfi hüpoteesi, mis minu puhul tundus igati kehtivat. Kui ikka väljendusvahendeid ei ole, saab igapäevane mõtletegevus ka arvestatavalt häiritud ning sellest võib teha ka kaugeleulatuvamaid järeldusi. Algajal keeleõppijal soovitatakse aga haarata kohalikku ilukirjandust, mille sõnastikuga lappamise abil väljendusvõimaluste hulk jõudsasti kasvab. Alustades ise keeles võimekuse nullpunktist, sai paari kuuga juba suheldud üsna vabalt ning poole aasta pärast rääkisin meie kohalikku kreooli kui emakeelne. Nõuab küll higi ja vaeva, aga samas keskkonnas elades on keel siiski võrdlemisi kergesti omandatav.

Õpingute juures paistab Saksamaal märgatavalt silma keeruline bürokraatia, mida keegi ei sea kahtluse alla, ning edukas turumajandus, milles eriti ülikoolis paistab häälekam leer marksistlike sõnumite abil kahtlevat. Ühel keskmisel Saksa tudengil on küll üsna mitmekesised võimalused rahalist toetust ja teenistust saada, ent ka mitmetahuline hammasratasterägastik, mida peab järjepidevalt Preisi kullaga õlitama. Võrdsetel alustel kurnatakse aga ka välisüliõpilast kõiksugu rahalistel ülekannetel tsiviilalas ja eelkõige pangandussüsteemis, mis ühest e-riigist tulnule võib oma paberimajandusega osutada üsna jahmata-mapanevaks (deebetkaardi omandamisel lisandub pangas esitatud

taotlusele ka 2-3 sammune kirjavahetus, misjärel nad nii kaardi kui pinnakoodi sulle postiga koju saavad – turvaline, kui kogu ülejäänud riik ka laitmatult toimib). Õpingute koha pealt tundub samuti, et Saksamaa on järele andnud turumajanduslikele ideaalidele ja eelkõige rõhutatakse teadmiste ja oskuste miinimumpaketti, mille lõpetanu peaks kaasa saama, ning palju vähem püüdlusi peirce'iliku puhta teaduse ja teadmiste loomise poole.

Semiootikakoolkonnaga Bremeni ülikoolis ma väga kokku ei puutunudki. Ühest küljest pakkus välisõpingute käsitlemine lisa-aastana just suurepäraselt võimalust tutvuda võimalikult erinevate valdkondadega, mis minul varieerusid keskaegsest raamatuloost neuropsühholoogiani. Teisest küljest ei tundunud seal ka olevat välja arendatud sama mõnusat arutelukeskkonda nagu on Tartus seminarigrupid ning seetõttu piirdus suhtlemine sealse professoriga mõne tema raamatu lugemise ja nendel põhinevate vestlustega. Mitmed kaaslased teistelt erialadelt aga suutsid just lähetuse käigus valmis kirjutada oma lõputöö bakalaureuse- ja magistriastmel (tihti selle jaoks ka oma viibimist ja lähetuslepingut pikendada), nii et tasub ka semiootikuil silmad uurimisteemal hoida ning võimalik, et nõnda endale ka mõni vägev välisjuhendaja saada.

Mida aga veel ütelda algajale rändajale-semiootikule? Et tasub oma võimalusi torkida ja otsida rakendusala iseendale ja enda teadmistele. Nii idaeurooplastel oma töökusega kui ka semiootikutel oma müstikutaustaga tundub olevat hea maine Lääne-Euroopa healuriikides. Madalamatel tasanditel kohtab veidi ksenofoobiat sisserännanud poolakate ja teiste müstikute arvelt, kui aga sihtida kõrgemale, võivad ka rahvuslikud stereotüübid sattuda hoopis positiivsesse valgusesse. Nõnda sain ka mina õpingute lõpuks lühikeseks ajaks palgale ühte kohalikku uurimiskeskusesse, millega varemalt õpingute käigus kokku puutusin. Nad tegelesid seal peamiselt taju-uuringute ja inimese-arvuti suhtluse uurimisega ja mis sobiks nende taotlustega veel paremini kui koostöö semiootikutega (eriti kui nende riialeil on juba tolmunud vähemalt kõide Peirce'ist ja arvutiteadusest). Ning endalegi üllatuseks võeti ettepanekust üsna kergesti vedu ja veel täpseid tööülesandeid teadmata leidsin ennast juba töölepingule alla kirjutavat. Selline sisepilk teadusmaailma osutus äärmiselt põnevaks ja ka positiivseks kogemuseks, mis on mind ka edaspidi motiveerinud tegutsema ja nimelt toppima oma nina sinna, kus see algselt ei tundu sobivat.

Minge reisima!

Peeter Tinit

Eesti Semiootika Seltsi aastaauhind 2010

Eesti Semiootika Selts annab igal aastal välja auhinda “Semiootiline jälg”. Vastavalt statuudile antakse auhind tunnustuseks autorile möödunud kalendriaasta jooksul ilmunud parima semiootikaalase publikatsiooni eest. Ettepanekuid auhinna andmise kohta võivad teha kõik seltsi liikmed, auhinnatava publikatsiooni valikul lähtub seltsi juhatus järgmistest kriteeriumitest: a) semiootika taseme tõstmine, b) uute perspektiivide avamine, c) semiootika tutvustamine üldsusele. Auhinna moodustab aukiri ja samal aastal ilmunud rahvusvaheliselt oluline semiootikaalane teos.

2010. aastal valiti auhinna “Semiootiline jälg” laureaatideks erandkorras kaks autorit: Peeter Selg ja Andreas Ventsel ühisartikliga “An outline for a semiotic theory of hegemony” (Semiotica 2010/182). Seltsi juhatusele imponeerisid autorite valdkonnaülene koostöö ja publitseerimine rahvusvahelistes tippväljaannetes. Vastav otsus tehti juhatuse koosolekul 15. veebruaril 2011 ja see kuulutati välja seltsi üldkoosolekul 25. aprillil 2011. Laureaatidele anti üle Rauno Thomas Mossi kujundatud aukiri ja Ameerika semiootiku Elliot Gainesi raamatu “Media Literacy and Semiotics” (Palgrave Macmillan, 2010) pühendusega eksemplarid. Raamatud annetas seltsile kirjastus Palgrave Macmillan US.

Aastaauhinna eelmine laureaat on 2009. aastal Priit Põhjala artikliga “Arutlus keelemärgi arbitraarsuse üle”.

Timo Maran

Kaitstud magistri- ja doktoritööd 2010

3.–4. juuni 2010

Tuuli Raudla (TÜ). Neil Gaimani “Coraline’i” maailm poeetilise tähendusloome väljendusena.

Juhendaja: Kalevi Kull, PhD, Tartu Ülikool

Oponent: Andrus Org, MA, Tartu Ülikool

Maarja Läänesaar (TÜ). Tõlkekriitika kontseptuaalsed metafoorid ja terminoloogia ajakirjas “Vikerkaar” ilmunud tõlkeramuaruvestuste põhjal.

Juhendaja: Peeter Torop, PhD, Tartu Ülikool

Oponent: Elin Sütiste, PhD, Tartu Ülikool

Inga Jaagus (TÜ). Puhkus kui kultuurinähtus: individuaalsete puhkuse-tõlgenduste analüüs.

Juhendaja: Ester Võsu, MA, Tartu Ülikool

Oponent: Silvi Salupere, MA, Tartu Ülikool

Berit Renser (TÜ). Sohvasurfamise kogukond: enesemääratlused ja kogemuse vahendamine.

Juhendaja: Silvi Salupere, MA, Tartu Ülikool; Ester Võsu, MA, Tartu Ülikool

Oponent: Katre Väli, MA, Tartu Ülikool

Laura Paju (TÜ). Moeetendus kui karnevallik nähtus: ERKI moeshow ja Second Hand Emotions.

Juhendaja: Ester Võsu, MA, Tartu Ülikool

Oponent: Peeter Torop, PhD, Tartu Ülikool

Mihkel Kunnus (TÜ). Vajaduse ontoloogiast ja semiootikast.

Juhendaja: Kalevi Kull, PhD, Tartu Ülikool

Oponent: Timo Maran, PhD, Tartu Ülikool

Allar Lepa (TÜ). Eesti 2007. a aprillirahutuste kajastamine Vene noorteorganisatsioon Naši kodulehel.

Juhendaja: Peeter Torop, PhD, Tartu Ülikool

Oponent: Andreas Ventsel, PhD, Tartu Ülikool

Kristin Vaik (TÜ). Eesti imemuinasjuttude alguse- ja lõpuvormelid: sõnastusest ja funktsioonist.

Juhendaja: Ülle Pärl, PhD, Tartu Ülikool

Oponent: Merili Metsvahi, PhD, Tartu Ülikool; Eva Lepik, MA, Tartu Ülikool

Silver Rattasepp (TÜ). Semiootika kui postepidermse filosoofia poole: probleemipüstitus.

Juhendaja: Timo Maran, PhD, Tartu Ülikool
Oponent: Eik Hermann, MA, Tallinna Ülikool

Doktoritöö

9. november 2010

Renata Sõukand (TÜ). Herbal Landscape (Ravimtaimemaastik).
Juhendaja: Kalevi Kull, PhD, Tartu Ülikool
Oponendid: Almo Farina, PhD, Urbino ülikool, Itaalia; Myrdene
Anderson, PhD, Purdue ülikool, USA

ABSTRACTS

Abstracts

DANIELE MONTICELLI. Culture as (de)construction: Lotman's 'translation' and Derrida's *différance*

If, in the political and sociological jargon and public rhetoric of the last decades, the concept of 'culture' has gradually replaced such discredited and unusable concepts as 'race', 'ethnos', even 'nation', it nevertheless seems to have inherited their position in conservative agenda. In the politics of identity culture is imagined and described as a closed system with clear-cut boundaries whose internality must be defended from possible contamination.

Drawing on the Saussurean conceptual universe, Derrida and Lotman both construct their theory of language and culture on the basis of a thorough (antistructuralistic) critique of that kind of internalizing self-enclosure which allowed Saussure to delimit and describe language as the object of linguistics. The article tries to pinpoint and compare the fundamental instruments of this critique in Derrida's and Lotman's thought, touching upon the notions of 'mirror structure', 'binarism', 'numerousness'. There emerges an understanding of mediation which is not reducible to any kind of *Aufhebung* and frustrates the pretences of identity by constantly dislocating and deferring any attempt at semiotic self-enclosure. In the article I compare Lotman's 'translation of the untranslatable' (or 'dialogue') and Derrida's *différance* as similar ways of describing this kind of mediation.

Derrida and Lotman offer us important instruments to deconstruct from a theoretical point of view the conservative understanding of culture used today as a new (old) kind of ideological justification for sociopolitical conflicts. The (de)constructive nature of culture, as described by Lotman and Derrida, challenges any attempt at theorizing structural cultural constraints as sources of definitive and irreducible identities/differences.

Keywords: *Juri Lotman, Jacques Derrida, différence, translation, dialogue, cultural identity.*

ANDREAS VENTSEL. Hegemony as a visual rhetorical signification

The present paper tackles the questions that can be briefly formulated as follows: 1) how to visualise power? and 2) does rhetorics have anything

to offer to research on the visualisation processes of power? The paper discusses the relationship between the theory of hegemony as elaborated by Ernesto Laclau and the semiotics of culture of Juri Lotman and possibilities to use rhetoric to describe power relations in picture producing regime in society. The ground for believing this incorporation to be successful is the very apparent theoretical congeniality between them. They both belong to the Saussurean ontological terrain. The main functions that Lotman attributes to semiosphere bare the same functional roles as do Laclau's central categories when he specifies his notion of discourse. Laclau's discourse has quite the same attributions as Lotman's text or semiosphere; Laclau's "empty signifier" is similar to Lotman's concept of block of contingent equivalences, metaphorogenous device that makes possible operations of translation in the conditions of untranslatability. They both think that the creation of meaningful totality (text, discourse) can only be figural or tropological construction – not a literal recognition or not only through one language.

For Laclau, hegemony is to be understood only on the terrain of discourse: a hegemonic relation is a certain articulation of meanings. Laclau's background concerning the problem of power and hegemony takes further the Foucaultian notion of positive aspect of power. According to Foucault power does not only say "no" but it also creates knowledge and produces meaningful discourses. One of these instruments through which power relations are established in society is photography. Using as an example the Soviet totalitarian society I show how concept of rhetoric help to clarify this process of hegemonic signification.

Keywords: *visual rhetorics, photography, hegemony, cultural semiotics, "socialist content, national form".*

OTT PUUMEISTER. The construction of the subject in surveillance systems

The article deals with surveillance systems and their relations to the subject, it focuses on power relations constituted in surveillance systems. Attention is also paid at how these systems construct the identities of subjects and groups. The main theoretical foundation is

Michel Foucault's approach to discourse and power; as an example of surveillance systems, the closed and whole structure of school environment is viewed with the help of Foucault's concepts 'panopticon' and 'heterotopy'. Juri Lotman's concept of autocommunication helps us to deal with the problem of subjects' autonomy in surveillance systems. To theoretically approach the more extensive surveillance functioning in society, the concept of surveillant assemblage is used. It describes surveillance systems that are closed only temporarily and are actualized through power relations which are not organized around a fixed centre and do not have stable boundaries. Giorgio Agamben's concept 'biopolitics' and, again, Foucault's concept 'governmentality' support the understanding of management and governing practices of subjects and groups. Building on these foundations, the article studies the surveillance systems' power of constructing the subject and how different system organizations construct different subject positions. To help the understanding of how the differently organized systems are capable of cooperating, the examples of surveillance in Laagri school as well as in the schools of Great Britain are used. Since there does not exist any unified theoretical framework for considering surveillance systems, this article – by uniting different concepts and approaches – tries to give a humble contribution to an understanding of a modern social problem.

Keywords: *surveillance, power relations, subject position, identity, autocommunication.*

VILMOS VOIGT. Joannis Barclaii “Icon Animorum” (1614): Early characteristics of European nations

Culture mediation today follows different ways of communication. There is a long tradition of comparing European cultures, but that material was not often studied in semiotics. In my paper I discuss one of the earliest and most interesting books on that topic.

The famous political essayist and writer John Barclay (1582–1621), born to a Scottish teacher of law and a French mother, was an English nobleman, who spent most of his life on the Continent, writing exclusively in elegant Latin on European state affairs and social life. His first important book was the “Satyricon” (1603), a picaresque novel

in three parts, mirroring everyday life. The next book “*Icon Animorum*” (London 1614) was understood by the contemporary European public as the fourth book of the “*Satyricon*”, presenting its theoretical summary. After a dedication to the French king, there are two chapters of introduction (on the four ages of man, on *genius seculorum et regionum*) and seven descriptive chapters according to states and peoples (Gallia, the English, Scots and Irishmen, Germans and Belgians, Italians, the Spanish, Hungarians, Poles and Muscovites, the Turks and Jews). Then seven synthetic chapters follow, about mental capacities, characterology, types of power and rulers, men in the service of courts, magistrates and patrons, divine experience and religious leaders. No explanatory notes, maps or illustrations are included. In the later (German) editions of the book exhaustive commentaries have been added.

Barclay’s book is an excellent source for the historical culture mediation. Especially the third topic in the book – description of a dozen European peoples – offers good material for comparative semiotics.

It will be analysed in the framework of later characteristics of the European peoples/cultures.

Keywords: *John Barclay, “Icon Animorum”, European nations.*

TERJE LOOGUS. Cultural foreignness of texts as translation problem

Relying on the on-going discussions on translation studies in Germany – especially in the Göttingen school of literary translation – this article considers foreignness originating from the culture of texts and translation problems arising from that. To begin with, the article gives an overview of the concept of culture, discusses the role of culture in translation studies and defines the relationship between the notions of the ‘Self’ and the ‘Other’. Subsequently, the article looks at the cultural foreignness of texts and ways to cope with this in the translation process. Foreignness is primarily defined through culture-specific elements. For the translator, a text is “foreign” if it contains features which the translator who relies on his own language and culture cannot straightforwardly interpret and integrate into the translator’s own

language and culture without any difficulty. The said foreignness of the text may entail both translation problems and the translator's internal decision conflicts. Based on Huntemann and Rühling (1997), a distinction between two types of foreignness – cognitive and discriminatory – is made in the article. A text or its elements are cognitively foreign to the translator if the latter lacks the theoretical or practical knowledge necessary for understanding the text. Discriminatory foreignness rests on negative allocations of an object and its class or of objects belonging into different classes. By analysing cognitive and discriminatory foreignness, also cultural-specific translation problems are sought to be defined. When a source text contains foreignness manifesting itself in one or another way, the translator is faced with not only inevitable difficulties, but also with contingent problems. As anticipated, the translator needs to deal with problems related to transmission of the cultural other as well as contingently subjective cognitive foreignness. The translator's problem is not only lessening the cognitive foreignness of the text for himself, but also finding a way to convey the discriminatory foreignness in the form of a translation to the target text receivers, drawing on the potentialities of his own language and culture.

Keywords: *translation, translation process, foreignness, cultural differences.*

MAARJA LÄÄNESAAR. Terminology and the concept of translation in translation criticism

The role and percentage of translations in Estonian culture is considerably larger than in the Anglo-American world, therefore it is crucial to analyse the methods, possibilities and actual practices for understanding and describing translations adapted to our situation. As translation criticism supposedly both prescribes and describes the translation norms of a society (according to Toury 1995), the study of explicit and implicit statements on translation in translation reviews is a good starting point for understanding the visibility and role of translations in Estonia.

The current state of Estonian translation criticism (relying on the author's analysis of book reviews published from 2000 to 2009 in

literary magazine “Vikerkaar”) is looked at from two aspects. Firstly the amount of terminological language usage in translation criticism (aka the part of reviews that deals with translation either explicitly or implicitly), the possibility for an accurate description is discussed. The terminology used for scientific discourse in Translation Studies is context-dependent and largely built on loan words that function poorly in terms of connotative understanding. In the absence of a definitive dictionary the scientific discourse cannot be adopted easily, forcing the critics to turn to figurative language use. Secondly, there is the issue of conceptualising the translations as adaptations, accurate copies or mirror images, thus different practices for stressing or hiding the role of the translator are described.

In a book review for a journal, it is useless to expect a methodological, overtly explicit and strictly scientific translation analysis, especially if the metalanguage lacks clarity and if there are no strict norms for reviewing a translated book. The figuratively expressed subjective views however carry an understanding of translation that can and needs to be made explicit.

Keywords: *translation criticism, terminology, conceptual metaphors, translation norms, translator’s invisibility.*

MARGUS TAMM. What is plural author?

A plural author is not an unknown neither a new form of authorship, yet, what emerges in descriptions of contemporary plural authors, is an emphasis towards counter-cultural, towards undermining of the traditional author figure. One could say that this often disregards the productive aspects of collective authorship and reduces the plural author into nothing more than a group of critics for the Author, into an illustration to the Death of the Author. Yet many plural authors have been very productive, influential and even institutionally recognised, also censored – it means that they have possessed the qualities of the Author in a way which cannot be reduced barely to the level of parody or deconstruction.

In his essay “What is Author?” Michel Foucault also mentions some plural authors such as Homer and, from the 20th century, Nicolas Bourbaki. Because of what is stated above and even more because of

the great influence of his essay, I use some tools from Foucault's toolbox to analyse the author's positions of plural authors with the purpose of closely observing the aspects into which the plural authors fit and how they fill author's functions, as well as the aspects which conflict with the latter.

As the objects for this analysis I take three quite well known plural authors – Luther Blissett (Italian writer and media persona), Nicolas Bourbaki (French mathematician) and Subcomandante Marcos (Mexican guerilla-leader, writer and essayist).

Keywords: *Author, plural author, pen name.*

KRISTIN VAIK. On beginning and ending formulas of Estonian tales of magic

In this article the beginning and ending formulas of Estonian tales of magic (tale types 300–749 in ATU catalogue) are examined. The aim of the article is firstly to draw from the theoretical part the main functions of the beginning and ending formulas of the tales of magic and secondly to analyse the typical beginning and ending formulas of the Estonian tales of magic and explain their functioning. To achieve the first goal, folklorists' descriptions of the formulas are explored and analysed from a semiotical perspective, making use of the relevant aspects of cultural semiotics (Juri Lotman), the frame theory of narratology (Katharine Galloway Young) and the theory of literary fictional worlds (Ludomir Doležel). As a result the beginning and ending formulas are viewed as guiding frames between Storyrealm and Taleworld, which lead listeners to the Taleworld and back, letting them know that what is beginning or ending is or was a tale of magic, and notifying them, in the case of beginning formulas, that for the appreciation of what follows a peculiar state of mind effected by a "voluntary suspension of disbelief" (see Dégh 1981) is necessary.

In the second part of the article, typical beginning and ending formulas of Estonian tales of magic are analysed based on their lexicon, keeping in mind their main functions. As a consequence the meaning and functions of typical formulas are revealed in a cognitive perspective.

Keywords: *cultural semiotics, tales of magic, frame theory, fictional worlds.*

**MARIA-KRISTIINA LOTMAN, MIHHAIL LOTMAN,
REBEKKA LOTMAN. Autometadescription in Estonian poetry IV**

The purpose of the paper is to systematize the sign mechanisms in Estonian poetry. Special attention is paid to these forms which Roman Timenchik has called autometadescriptive (1975). The subject of the study is Estonian poetry in its entirety, beginning with Kristjan Jaak Peterson and ending with contemporary authors. Full analysis has been made of the authors of the end of the 19th century – the beginning of the 20th century and of the end of the 20th century, selectively also the texts from the 1930–1980 have been studied. The fourth part of the paper studies rhythm.

Keywords: *theory of verse, autometadescription, Estonian verse, semiotics, verse rhythm.*